

2.5
Scanned

UDAYANA'S
NYĀYAPARISISTA
WITH
PAÑCIKĀ
OF
VĀMEŚVARADHVAJA

*Critically Edited with an elaborate Introduction
by*

Sanskṛta Ratna S. N. SRIRAMA DESIKAN
Nyāya Śiromaṇi, Recipient of President's Award ;
Hon. Research Secy., Tamil, Sanskrit & other
Indian Languages' Research Institute, Madras ;
Hon. Principal, Saraswati Giri Veda Sanskrit Pāṭhaśālā, Madras;
Hon. Secretary, The South Indian Sanskrit Association,
Madras.

KENDRIYA SANSKRIT VIDYAPEETHA
TIRUPATI

1976

92c

UDAYANA'S
NYĀYAPARISISTA
WITH
PAÑCIKĀ
OF
VĀMESVARADHVAJA

Critically Edited with an elaborate Introduction

by

Sanskṛta Ratna **S. N. SRIRĀMA DESIKAN**

Nyāya Śiromaṇi, Recipient of President's Award ;

Hon. Research Secy., Tamil, Sanskrit & other

Indian Languages' Research Institute, Madras ;

Hon. Principal, Saraswati Giri Veda Sanskrit Pāṭhaśālā, Madras;

Hon. Secretary, The South Indian Sanskrit Association,
Madras.

KENDRIYA SANSKRIT VIDYAPEETHA
TIRUPATI

1976

First edition, 1976

© All Rights reserved

Price Rs. 29/-

Published by
Dr. M.D. BALASUBRAHMANYAM
Principal, Kendriya Sanskrit Vidyapeetha,
TIRUPATI (A.P.)
for the **Rashtriya Sanskrit Sansthan**,
Ministry of Education and S.W.,
Government of India,
NEW DELHI

Printed by M.L.J. Press, Private Ltd., Madras-4

उदयनाचार्यकृतं
न्यायपरिशिष्टम्
वागेश्वरध्वजकृतया पञ्चिकया समेतम्

न्यायशिरोमणिना संस्कृतरत्नेन राष्ट्रपतिसंमानितेन,
यस्. यन्. श्रीरामदेशिकेन
पाठभेदोपोद्धातादिभिः सह संशोध्य संपादितम् ।

केन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्
तिरुपति
१९७६

प्रथमप्रकाशनम् १९७६

सर्वेऽधिकाराः विद्यापीठेन स्वायत्तीकृताः

शिक्षासमाजकल्याणमन्त्रालयान्तर्गत-देहलीस्थ-राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य कृते
तिरुपतिस्थ-केन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठस्य प्राचार्येण
डा० मल्लादि द. बालमुब्रह्मण्यशर्मणा प्रकाशितम्,
एम. एल्. जे. प्रेस, मद्रास्-४ इत्येतैः मुद्रितं च ।

विषयसूची

	पुटम्
Foreword	vii
आमुखम्	ix
प्रस्तावना	xi
Bibliography	xiii
सूत्राणि	xv

उपोद्धातविषयाः —

१. कणादगौतममतप्रवर्तनम्	1
२. जातिविचारः	3
३. समशब्दार्थनिरूपणम्	4
४. अत्र वेदान्तदेशिकानां निर्वाहप्रकारः	5
५. वार्तिककार उद्योतकरः	”
६. न्यायभाष्यकारेण	7
७. वार्तिककारेण	8
८. न्यायपरिशुद्धौ श्रीवेदान्तदेशिककृतजातिनिरूपणप्रकारः	9
९. षट्पक्षीनिरूपणक्रमः	13
१०. अथ निग्रहस्थाननिरूपणम्	14
११. न्यायवैशेषिकरीत्या प्रमेयविचारः	”
१२. न्यायवैशेषिकरीत्या प्रमाणविचारः	”
१३. न्यायवैशेषिकदर्शनयोः सामरस्यम्	15
१४. दर्शनद्वयसामरस्यमार्गदर्शी उदयनः	”
१५. जैनबौद्धमतरीत्या जातिनिग्रहस्थानविचारः	16
१६. जैनानां जातिनिरूपणप्रकारः	17
१७. जैनमतरीत्या निग्रहस्थानपरिष्कारः	”

	पुटम्
१८. जैनबौद्धादिखण्डनपूर्वकं न्यायपरिशिष्टे तयोर्निरूपणम्	18
१९. जैनबौद्धमतखण्डनम्	20
२०. पञ्चमाध्यायविषये सतीशचन्द्रविद्याभूषणोक्तं न सङ्गच्छते	21
२१. वर्धमानोपाध्यायः	22
२२. न्यायवैशेषिकयोः उदयनकृता अन्ये ग्रन्थाः	”
२३. न्यायपरिशिष्टसम्पादने नानामातृकाणामुपयोगः	23
२४. वामेश्वरध्वजः - पञ्चिका च	”

ग्रन्थविषयाः—

प्रथमाह्निकम् (जातिविशेषलक्षणम्)	१
द्वितीयाह्निकम् (निग्रहस्थानविशेषलक्षणम्)	९३

FOREWORD

Nyāya is an effective tool for both the scientist and the philosopher. In fact, for establishing conclusion by the process of reasoning, Nyāya is necessary, to evolve consistency and progress from one step to another. For knowledge relating to any subject—science and philosophy—Nyāya is necessary to base inference on sound lines of reasoning.

Some axioms and postulates which are self-explanatory have to be declared, since these may be accepted without argument or reasoning. These are the simplest foundations for building the edifice of higher reasoning. Accordingly, several systems of philosophy have evolved their systems of Nyāya. Yet the axioms and postulates often coincide with one another, though reasoning based on these may differ from system to system.

The rudiments of the Indian system of Nyāya may be traced to pre-Buddhistic or even to Vedic India. We find rudiments of reasoning in the cosmological hymns of the *R̥gveda*, although the system of logic as a science was not well-developed in the Vedas and the Vedāngas. The Jains and the Buddhists have, of course, developed Nyāya into a science of reasoning for the acquisition of both the physical and metaphysical knowledge and their correctness.

The credit for having systematised Nyāya as a science goes to Gautama, who wrote a standard treatise on logic by gathering the earlier elements and adopting the new axioms and postulates prevailing in his time in his "*Nyāya Darśana*". The fifth chapter of this work deals with the two fallacies, *Jāti* and *Nigrahasthāna*. Subsequently, Vātsyāyana, the Bhāṣyakāra and Uddyotakarācārya, the Vārtikakāra deal with Gautama's definitions of these two fallacies with illustrations. But as, according to Udayanācārya, the expositions of these fallacies and illustrations given by them are not appropriate, he was forced to deal with them in his work elaborately by bringing out the original spirit with which Gautama enumerates the fallacies in the *Nyāyadarśana*. That Udayanācārya's *Nyāyaparīṣiṣṭa* occupies an important place in the Nyāya system of thought, is shown by the fact that Varadarāja, author of the *Tārīkika Rakṣā* and Sri Vedanta Desika in his *Nyāyaparīṣuddhi*, have closely followed and developed Udayana's arguments. Thus, the study of the *Nyāyaparīṣiṣṭa* is extremely useful in all logical and philosophical works in which the *Svapakṣha-sthāpana* is established through the method of *Parapakṣha-Nirōkaraṇa*.

Pandit Srirama Desikan has made a careful and critical study of the *Nyāyaparīṣiṣṭa* and has edited it with foot-notes and Introduction. He is a well

known Sanskrit scholar who received the President's Award for his contribution to the spread of Sanskrit knowledge in South India. His subject for the Siromani examination was Nyāya, and he has now edited the *Nyāyapariśiṣṭa* with thoroughness. He is the author of a number of works which include translations of some of the important Tamil classical works into Sanskrit. Owing to these qualifications, Pandit Srirama Desikan was appointed as Research Officer in the year 1972 and entrusted with the task of bringing out research studies on the influence of Sanskrit on Tamil with regard to Language, Religion and Philosophy by Kendriya Sanskrit Vidyapeetha, Tirupati. He has done satisfactory work in this field during the last four years.

Now he is engaged in serving the Tamil, Sanskrit and other Indian Languages Research Institute Madras, as its Honorary Secretary.

I hope and trust that this edition of the *Nyāyapariśiṣṭa* will enable the students as well as scholars of Nyāya to understand the implications of Gautama's sūtras relating to the two fallacies, *Jāti* and *Nigrahasthāna* better. I wish it will become a popular work and find a place in several Sanskrit libraries and in the homes of those who have taken up to the serious study of Indian Logic.

Sarojini Devi Lay-out
Tirupathi
18—5—1976

M. ANANTHASAYANAM AYYANGAR

CHAIRMAN
Sthaniya Prabandhak Samiti
Kendriya Sanskrit Vidyapeetha

आमुखम्

प्रसिद्धमिदं विदुषां परिसरे यत् महर्षिणा गौतमेन प्रवर्तितं प्रमाणप्रधानं न्यायदर्शनं सर्वेषामपि दर्शनानामुपकारकं वर्तत इति । तस्य सूत्रात्मकस्य न्यायदर्शनस्य वात्स्यायनमुनिना भाष्यं विरचितम् । भाष्यस्य उद्योतकराचार्यः वार्तिकं व्यलिखत् । वार्तिकस्य तात्पर्यटीका-नाम्नीं व्याख्यां षड्दर्शनीवल्लभो वाचस्पतिमिश्रो व्यातेने । न्यायाचार्यनाम्ना सबहुमानं प्राक्तनैः शास्त्रान्तरकारैरपि आहूयमान उदयनाचार्यः तात्पर्यटीकायाः परिशुद्धिनाम्नीं व्याख्यां न्यवधत् । एतैः प्रसिद्धैर्व्याख्यानैरुपवृंहितं पञ्चाध्यायीरूपं न्यायदर्शनं भवति । अस्यैव न्यायदर्शनस्य आन्वीक्षिकीत्यपि नामान्तरम् । इयं चान्वीक्षिकी—

‘प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।

आश्रयः सर्वधर्माणां सेयमान्वीक्षिकी मता ॥’

इति कौटिलीये अर्थशास्त्रे विद्योद्देशनामके प्रकरणे प्रशंसिता । न्यायदर्शने प्रत्यध्यायं द्वे आह्निके स्तः । तत्र पञ्चमाध्यायप्रथमाह्निके जातेः, तद्वितीयाह्निके निग्रहस्थानस्य च निरूपणं क्रियते । कथासु वादप्रतिवादर्ूपेण प्रवर्तमानासु वादिप्रतिवादिभ्यां स्वस्वपक्षस्थापनाय न्यायप्रयोगः क्रियते । उभाभ्यां क्रियमाणे न्यायप्रयोगद्वयेऽन्यतरेणावश्यमाभासेन भवितव्यम् । स एव हेत्वाभास इत्युच्यते । एवं वादिप्रतिवादिभ्यामुक्तेष्वंशेषु उच्यमानार्थस्य यथाव-दग्रहणे छलनामको दोषः प्रसजति । अर्थं जानन्तोऽपि केचित् जिगीषामात्रेण परभर्त्सनार्थं प्रवृत्ताः चर्चां कर्तुमारभेरन् । तदा तेषां परिभवनाय उद्भावनीया दोषाः हेत्वाभासच्छलाभ्यां विलक्षणाः जातिनिग्रहस्थानपदाभ्यां व्यवहियन्ते । एतेषु दोषेषु हेत्वाभासं छलं चाधिकृत्य वक्तव्यं सर्वं प्रथमाध्याये एव सूत्रकारः अवोचत् । जातिनिग्रहस्थानविषये सामान्यतो लक्षणं भेदं च त्रिभिः सूत्रैः प्रथमाध्यायान्ते सूचनं कृतवान् । पञ्चमाध्याये एव तयोः प्रत्येकं लक्षणविभागादिप्रदर्शनपूर्वकं विस्तरेण विवेचनमकरोत् । वादिना साधने क्रियमाणे तत्र प्रतिवादिना उद्भाव्यमानः असदुत्तरविशेषः जातिरित्युच्यते । स्वव्याघातकमुत्तरम् असदुत्तरम् । परमतबाधनार्थमुच्यमानमुत्तरं स्वमतमपि विहन्ति चेत् तादृगुत्तरविशेषः जातिः । पराहंकारखण्डनरूपः पराजयः निग्रहः । तस्य स्थितिः यस्मिन् सति भवति तत् निग्रहस्थानम् ।

अनयोः जातिनिग्रहस्थानयोः निरूपणेदम्परस्य न्यायदर्शनपञ्चमाध्यायस्य न्यायपरि-शिष्टनामकं स्वतन्त्रं व्याख्यानं प्राणैषीत् उदयनाचार्यः । अस्मिन् अध्याये एव न्यायवार्तिक-

टीकापरिशुद्धिं कृतवता उदयनाचार्येण पञ्चमाध्यायस्य परं पृथक् परिशिष्टनामकव्याख्यान-
करणे किं बीजम् इति शङ्का भवेत् । “भाष्यवार्तिकतात्पर्यटीकास्वप्यपरिशीलिता
अनेके विषयाः सन्ति । तेषु परिशीलितेषु विषयेषु बहुत्र अन्यथाकरणमप्यावश्यकम्” इति
मत्वेव पृथग्व्याख्यानकरणे आचार्यस्य प्रवृत्तिरिति समाधातव्यं भवति ।

प्रौढनानाविषयगर्भस्य अतिगहनस्यास्य न्यायपरिशिष्टस्य गङ्गेशोपाध्यायसुतेन वर्धमानो-
पाध्यायेन कृतं प्रकाशाभिधं प्राचीनं व्याख्यानं समस्ति । तेन व्याख्यानेन सहितं
न्यायपरिशिष्टं बहोः कालात् पूर्वं कलकत्तास्थितया एषियाटिक्सोसाइटीसंस्थया प्रकाशितम्
अधुना दुर्लभमस्ति ।

वामेश्वरध्वजनामा तार्किकः पञ्चिकानामकं सरलमेकं न्यायपरिशिष्टस्य व्याख्यानं
निर्ममे । तस्य एकैव मातृका मद्रपुरराजकीयमातृकागारे लभ्यते । तां मातृकामवलम्ब्य
छा० वे. राघवार्याणां मार्गदर्शनसाहाय्येन केन्द्रशासनप्रत्त-अनुसन्धानवृत्त्याख्यधनसाहाय्येन
च न्यायशिरोमणिभिः भारतराष्ट्रपतिसम्मानितैः श्री. एस्. एन्. श्रीरामदेशिकन् महाशयैः
सम्पादितोऽयं पञ्चिकासहितः न्यायपरिशिष्टग्रन्थः राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानानुमत्या अनेन
विद्यापीठेन प्रकाशमानीयते । सम्पादकमहाशयैः महता परिश्रमेण सम्पादितम् । उपोद्धाते
मूलग्रन्थविषये तत्प्रतिपाद्यविषये व्याख्यानविषये च वक्तव्यं सर्वं सम्यग्विवेचितं विदुषां
मोदाय कल्पते । ग्रन्थोऽयं समेषां विदुषां, विशिष्य वादकुतूहलिनां महान्तमुपकारमाधा-
स्यतीति विश्वसिम् ।

तिरुपतिः

4-4-76

मल्लादि द. बालसुब्रह्मण्यम्

प्राचार्यः

प्रस्तावना

केन्द्रियसंस्कृतसङ्घानुमत्या (Central Sanskrit Board) केन्द्रराजकीय-विद्याशाखाधिकारिभिः संस्कृतविमर्शकस्थाने नियुक्तेन मया ५-५-६१ तमे दिने श्रीकुप्पुस्वामिशालिविमर्शनशालायां डाक्टर्. वे. राघवन् महाशयस्य पर्यवेक्षणे विमर्शकपदवीं स्वीकृत्य, पञ्चिकाख्यव्याख्योपेतस्य विपुलोपोद्धातसमेतस्य “न्यायपरिशिष्ट” नाम्न उदयनाचार्यकृतग्रन्थस्य सम्पादनकर्म कर्तुमारभ्यत । न्यायसूत्रोक्तषोडशपदार्थेषु अन्तिमयोः जातिनिग्रहस्थानयोः विचाररूपस्य, उदयनकृत-“न्यायपरिशिष्टस्य” संशोधनपूर्वकं सम्पादनं, प्रकाशनं चात्यावश्यकमिति तदर्थं मातृकान्वेषणसमये मद्रपुरीयप्राच्यहस्तलिखितकोशागारात् मातृकैका हस्तमागमत् । तदनुरोधेन सामग्रेण ग्रन्थं मुद्रणोपयोगितया विलिख्य, पाठभेदप्रदर्शनार्थं मातृकान्तरसम्पादनव्यग्रस्य मे, कलकत्तानगरस्थ“एषियाटिक् सोसैटी” पुस्तकालयात् अन्यापि काचिन्मातृका लब्धाऽऽसीत् । अहमदाबादनगरस्थ-“लाल्बाय् दल्बत् बाय् भारतीयसंस्कृतिविद्यामन्दिरा”त् उपलब्धाया मातृकायाः आद्यचतुस्सूत्री-मात्रपरत्वात् तया न तावानुपयोगः प्रकृते भविष्यतीति मत्वा सा तथैव प्रतिप्रेषिता आसीत् ।

सम्पूर्णतयोपलब्धयोः द्वयोरनयोर्मातृकयोः परस्परसमन्वयपूर्वकमेकीकृत्य दर्शनेन पाठभेदो व्यधायि । तत्र मूलस्याधस्तात् पाठभेदप्रदर्शनावसरे मद्रपुरीयमातृकासम्बन्धि पाठस्य ‘म’ शब्देन, कलकत्तानगरस्थमातृकासम्बन्धिपाठस्य ‘क’ शब्देन च सङ्केतोऽकारि । एतत्सम्पादनानन्तरं वर्धमानोपाध्यायकृत‘प्रकाश’ख्यव्याख्यामन्तराऽपूर्वं किञ्चिद्व्याख्यान्तरमस्यास्ति वेति पर्यालोच्यमाने मद्रपुरीयप्राच्यहस्तलिखितकोशागार एव वामेश्वरध्वजकृता ‘पञ्चिका’ नाम्नी, अमुद्रिता हस्तलिखिता च मातृका काचिद्देशे, यस्या मातृकान्तरं देशेऽस्मिन् कुत्राप्येतावता नोपलभ्यते । मातृकान्तराभावेन पाठभेदप्रदर्शनाभावेऽपि लेखकप्रमादमूलान् दोषानुद्धृत्य, औचित्यानुसारेण तत्र तत्र पाठशोधनं कृत्वाऽस्या व्याख्यायाः पञ्चिकायाः सम्पादनमपि मया व्यरच्यत । एवमनयोर्द्वयोर्ग्रन्थयोः सम्पादनानन्तरं न्यायवैशेषिकमतभेदप्रदर्शन(मतद्वयरीत्या) - प्रमाण प्रमेयनिरूपण-सर्वमतरीत्या जातिनिग्रहस्थानविचार तद्विषये निगमान्तदेशिकोक्तप्रकार-प्रदर्शन-जैनबोद्धतार्किकादृत-जातिनिग्रहस्थाननिरूपण - न्यायवैशेषिकमतद्वयसामरस्यप्रतिपादन-उदयनकृतनानाग्रन्थसमीक्षणार्थनेकविषय-विचारपुरस्सरं विपुलोपोद्धातलेखनाय ‘अडयार्’

‘कनिमेरा’ ‘मद्रविश्वविद्यालय’ ‘श्रीवेङ्कटेश्वरविश्वविद्यालय’ कोशागारान् गत्वाऽपूर्वान् संस्कृताङ्गलमयान् नानान्यायग्रन्थान्, बौद्धजैनन्यायग्रन्थांश्च पठित्वा, अतिविपुल उपोद्धातः कश्चिद्विलिख्य ग्रन्थेऽस्मिन्नादौ न्यबध्यत ।

एवं भागत्रयात्मना सम्पादितस्य सम्पूर्णग्रन्थस्य विषये ५-५-६१ प्रभृति ५-११-६३ पर्यन्तं सार्धद्वय-वत्सरावधि भारतदेशस्थितनानापुस्तकालयेभ्यः, अनेका मातृका आनाय्य दत्त्वा, ग्रन्थसम्पादनप्रकारं उपोद्धातलेखनप्रक्रिया च मह्यमुपदिश्य ये उपकृतवन्तः, येषां पर्यवेक्षणेनैव कार्यमिदं सुसम्पन्नमासीत् तादृशानां जगद्विख्यातपण्डितानां सकल-शास्त्रपारङ्गतानां अभिनवदेशिक-न्यायरत्न-उभयमीमांसाबलभेत्याद्यनेकविरुद्भजां अस्मद्-गुरुवराणां श्रीमतां उत्तमूढ टि. वीरराघवाचार्याणां निर्व्याजोपकारेण आत्मानं धन्यधन्यं मन्ये । एतादृशं महत्कार्यं कर्तुमवकाशप्रदानेन मह्यमुपकृतवतां केन्द्रसंस्कृतसंघसभ्यानां कृतज्ञताप्रकाशनेन आधमर्ष्यविमुक्तमात्मानं भावयामि ।

एतद्ग्रन्थविमर्शनपूर्तिप्रभृति कतिपयवत्सरान् यावत् प्रवृत्तान् दैवमानुषविविध-प्रतिबन्धान्निरस्य एतद्ग्रन्थप्रकाशनविषये परमुपकृतवद्भ्यः, एतद्ग्रन्थारम्भे च समुचित-मुपोद्धातं विलिख्य भूषितवद्भ्यः, तिरुपति केन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठस्थानीयप्रबन्धकसमित्य-ध्यक्षेभ्यः, भूतपूर्वविहारराज्यपालेभ्यः श्रीमद्भ्यो यम्. अनन्तशयनमध्यङ्गारार्येभ्यो मदीयं हार्दं कार्तज्ञमाविष्करोमि ।

नानाविषयविवेचनपुरस्सरं शास्त्रार्थविवेचनप्रक्रियया अद्वितीयमाख्यं विलिख्योप-कृतवतः तिरुपतिकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठाध्यक्षान् डा. मल्लादि द. बालसुब्रह्मण्यार्यान् विस्मरन्नयं जनो नूनमकृतज्ञो भविष्यति ।

तथा, मुद्रणशोधनविषये मह्यं विशेषत उपकृतवते, अस्मन्मित्रवर्याय नानाग्रन्थकर्त्रे न्यायशिरोमणये श्रीमते कीलाचूरु-श्रीनिवासाचार्याय कृतज्ञतां प्रकाशयामि ।

मद्रपुरी-17

14-5-76

इत्थं

एस्. यन्. श्रीरामदेशिकन्

BIBLIOGRAPHY

उपोद्धातलेखने ग्रन्थद्वयसम्पादनविषये च मयोपयुक्ताः संस्कृताङ्गलमयाः न्यायग्रन्थाः
जैनबौद्धतर्कग्रन्थाश्च क्रमेणाधो निर्दिश्यन्ते—

न्यायग्रन्थाः—

१. वात्स्यायनभाष्यसमेतं गौतमन्यायसूत्रम् ।
२. न्यायभाष्यवार्तिकं-उद्योतकरकृतम् ।
३. न्यायभाष्यवार्तिकतात्पर्यटीका वाचस्पतिमिश्रकृता ।
४. तात्पर्यटीकापरिशुद्धिः-उदयनकृता ।
५. न्यायभाष्यवृत्तिः-विश्वनाथपञ्चाननकृता ।
६. न्यायकुसुमाञ्जलिः-उदयनाचार्यकृतः ।
७. न्यायकन्दली
८. न्यायकुलिशम्
९. न्यायवार्तिकग्रन्थस्य त्रिपुलपूर्वपीठिका-विन्ध्येश्वरप्रसादद्विवेदिकृता ।
१०. न्यायमञ्जरी-जयन्तभट्टकृता ।
११. न्यायपरिशुद्धिः-श्रीनिगमान्तमहादेशिकरचिता ।
१२. वैशेषिकदर्शनम्-रसायनप्रशस्तपादभाष्यादिसहितम् ।
१३. वादिविनोदः-शङ्करमिश्ररचितः ।
१४. न्यायरत्नम्-मणिकण्ठकृतम् ।
१५. तर्कसंग्रह-न्यायबोधिनीदीपिकाप्रकाशादीनि ।
१६. मुक्तावलीसहितकारिकावली ।

बौद्धन्यायग्रन्थाः—

१. तत्त्वसङ्ग्रहः-शान्तरक्षितकृतः
२. प्रमाणवार्तिकम्-धर्मकीर्तिकृतम्
३. वादन्यायः ,,
४. न्यायबिन्दुः ,,
५. हेतुबिन्दुटीका-अर्चटकृता

जैनन्यायग्रन्थाः—

१. प्रवचनसारोद्धारः-नेमिचन्द्रसूरिरचितः ।
२. तत्त्वन्यायविभाकरः-विजयलब्धि-सूरीश्वरविरचितः ।
३. समयसारः-कुन्दकुन्दाचार्यकृतः ।
४. स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणसूरिविरचिता ।
५. ज्ञानार्णवः-शुभचन्द्राचार्यरचितः ।
६. गोमटसारः-नेमिचन्द्राचार्यसिद्धान्तचक्रवर्तिकृतः ।
७. अन्ययोगव्यवच्छेदिका-हेमचन्द्राचार्यकृता ।
८. न्यायविनिश्चयः-अकलङ्ककृतः ।
९. प्रमाणसङ्ग्रहः ”

आंग्लमया न्यायग्रन्थाः—

1. History of Indian Philosophy
by *Mahamahopadhyaya Umesh Mishra*
2. History of Indian Philosophy
by *Jadunatha Sinha 2 Vols.*
3. History of Indian Philosophy
by *Dr. Surendranath Doss Gupta*
4. History of Indian Logic
Mahamahopadhyaya Satishchandra Vidya Bhushan.
5. A Primer of Indian Logic
Mahamahopadhyaya S. Kuppuswamy Sastrigal.
6. History of Classical Sanskrit
Literature by *Dr. M. Krishnamachariar*
7. Indian Logic and Atomism.

न्यायपरिशिष्टग्रन्थगतसूत्राणि

प्रथमाह्निकम्

सूत्रसंख्या

पुटम्

सूत्रम्

१. तत्र साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्धर्मविपर्ययोपपत्तेः साधर्म्यवैधर्म्यसमौ	४
२. गोत्वाद् गोसिद्धिर्वत्तत्सिद्धिः	१२
३. साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चो- त्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यसमाः	२२
४. किञ्चित्साधर्म्यादुपसंहारसिद्धेर्वैधर्म्यादप्रतिषेधः	२२
५. साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः	२४
६. प्राप्यसाध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्यविशिष्टत्वात् अप्राप्य साधकत्वाच्च प्राप्य- प्राप्तिसमौ	२५
७. घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् पीडने चाभिचारादप्रतिषेधः	२८
८. दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रति- दृष्टान्तसमौ	२९
९. प्रदीपोपादानप्रसङ्गनिवृत्तिवत्तन्निवृत्तिः	३५
१०. प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वेनाहेतुर्दृष्टान्तः	३६
११. प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः	३७
१२. तथाभावादुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रतिषेधः	३८
१३. सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे समानेऽपि नित्यानित्यसाधर्म्यात्संशयसमः	४२
१४. साधर्म्यात्संशये न संशयो वैधर्म्यादुभयथा वा संशयेऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गो नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यस्याप्रतिषेधः	४३
१५. उभयसाधर्म्यात्प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः	४४
१६. प्रतिपक्षात्प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः	४५
१७. त्रैकाल्यासिद्धेर्हेतोरहेतुसमः	४६
१८. न हेतुः साध्यसिद्धेर्त्रैकाल्यासिद्धिः	४८
१९. प्रतिषेधानुपपत्तेश्च प्रतिषेध्याप्रतिषेधः	४९
२०. अनुक्तस्यार्थापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वादनैकान्तिकत्वाच्चापत्तेः	५१
२१. एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात् सद्भावोपपत्तेरविशेषसमः	५२

सूत्रसंख्या

पुटम्

२२.	क्वचिद्धर्मानुपपत्तेः क्वचिच्चोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः	५६
२३.	उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः	५८
२४.	उपपत्तिकारणानुज्ञानादप्रतिषेधः	६०
२५.	निर्दिष्टकारणाभावेऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः	६४
२६.	कारणान्तरादपि तद्धर्मोपपत्तेरप्रतिषेधः	६७
२७.	तदनुपलब्धेरनुपलम्भाभावसिद्धौ तद्विपरीतोपलब्धेरनुपलब्धिसमः	”
२८.	अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः	७३
२९.	ज्ञानविकल्पानाञ्च भावाभावसंवेदनादध्यात्मम्	७५
३०.	साधर्म्यात्तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गात् अनित्यसमः	७६
३१.	साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेध्यासिद्धिः प्रतिषेध्यासाधर्म्यात्	७७
३२.	दृष्टान्ते साध्यसाधनभावेन प्रतिज्ञातस्य धर्मस्य हेतुत्वात् तस्य चोभयथा भावान्नाविशेषः	”
३३.	नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसमः	७८
३४.	प्रतिषेध्ये नित्यमनित्यभावादनित्यत्वेऽनित्यत्वोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः	८०
३५.	कार्यानेकत्वात्कार्यसमः	८२
३६.	कार्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वं अनुपलब्धकारणानुपपत्तेः	८५
३७.	प्रतिषेधेऽपि समानो दोषः	८६
३८.	सर्वत्रैवम्	८७
३९.	प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोषः	९०
४०.	प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधप्रतिषेधे समानदोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा	”
४१.	स्वपक्षलक्षणापक्षोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्देशे परपक्षदोषाभ्युपगमात् समानो दोषः	”

द्वितीयाह्निकम्

४२.	प्रतिदृष्टान्तधर्मानुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः ।	९४
४३.	प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पस्तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरम्	१००
४४.	पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासंन्यासः	१०४
४५.	अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो हेत्वन्तरम्	१०५
४६.	प्रकृतादर्थप्रतिसम्बद्धार्थमर्थान्तरम्	१०७
४७.	वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम्	१०८
४८.	परिषत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञातं अविज्ञातार्थम्	१०९
४९.	पौर्वापर्ययोगादप्रतिबन्धार्थमपार्थक्यम्	११०
५०.	अवयवविपर्यासवचनं प्राप्तकालम्	११२

सूत्रसंख्या

पुटम्

५१. हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम्	११३
५२. हेतूदाहरणादधिकम्	११४
५३. शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात्	११५
५४. अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्वचनम्	"
५५. विज्ञातस्य परिषदा त्रिरभिहितस्याप्रत्युच्चारणमननुभाषणम्	११६
५६. अविज्ञातश्चाज्ञानम्	११७
५७. उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा	"
५८. कार्यव्यासङ्गात्कथाविच्छेदो विक्षेपः	११८
५९. स्वपक्षदोषाभ्युपगमात् परपक्षदोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा	"
६०. निग्रहप्राप्तस्यानिग्रहः पर्यनुयोज्योपेक्षणम्	१२०
६१. अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनुयोज्यानुयोगः	१२१
६२. सिद्धान्तमभ्युपेत्य नियमात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्तः	१२२
६३. हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः	१२३

सूत्रसूची समाप्ता

—:०:—

1
100
100

श्रीः

॥ उपोद्धातः ॥

॥ कणादगौतममतप्रवर्तनम् ॥

विद्यास्थानेषु चतुर्दशसु परिगणितस्य न्यायविस्तरस्य निर्माता महर्षिः 'अक्षपाद' इति निश्चप्रचमेतत् ।

“ प्रदीपस्सर्वविद्यानामुपायस्सर्वकर्मणाम् ।

आश्रयस्सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्तिता ” ॥

इति प्रशंसिता आन्वीक्षिक्येव न्यायविस्तर इत्युच्यते । वेदवाक्यार्थविचारात्मना प्रवृत्ता पूर्वा, उत्तरा च मीमांसा । एतन्निरूपितं न्यायं उपजीव्यैव पूर्वपक्षसिद्धान्तौ परस्सहस्रप्रकारौ प्रवृत्तौ । महर्षिरयं 'प्रमाणप्रमेये'ति प्रथमसूत्रे प्रमाणाविशेषं प्रमेयमपि उद्दिशन्, उपरि च तृतीयचतुर्थयोरध्याययोः स्वयं द्वादशधा विभक्तं प्रमेयं विशेषतः परीक्षमाणः, प्रमाण इव प्रमेयेऽपि स्वस्य नैर्भयं दर्शयतीव । अथापि एतत्समानतन्त्रस्य वैशेषिकदर्शनस्य विरचयिता कणादो महर्षिः, आदौ प्रमेयमात्रं परिगणयन्, प्रसङ्गादेव मध्ये प्रमाणनिरूपणमप्याचरन्, स्वस्य तत्रैर्दम्पर्यमभिव्यनक्ति । अभ्युदयनिःश्रेयससाधनत्वेन वेदवेद्यं वेदान्तवेद्यं च धर्मं त्रैवर्गिकमापवर्गिकं च विभजन् स्वाभिमतप्रमेयजातं श्रुतिसमधिगम्यं मन्यत इति ज्ञायते । न्यायभाष्यकारो वात्स्यायनो न्यायदर्शनस्य प्रमेयमात्रनिरूपणेदं परत्वे 'उपनिषद्विद्यामात्रमियं स्यात्' इति भाषमाणः कणाददर्शनस्यापि उपनिषत्समानयोगक्षेपत्वं सूचयति । यतो ह्ययं गौतमः प्रमेयनिरूपणस्थले कणाददर्शितां तार्किकसरणिं अनुरुद्धयैव सर्वं प्रमेयं निरूपयामास ।

एवंनिरूपितप्रमेयजातस्य उपतिषद्गम्यप्रमेयजातेनैक्यं भाषमाणो भाष्यकारः, “अस्ति अन्यदपि प्रमेयजातं द्रव्यगुणादिरूपम्” इति वैशेषिकदर्शनस्थान् पदार्थान् परिगणयन् कणाददर्शनस्य स्वदर्शनस्य च प्रमेयविषये समानतन्त्रतां परिकलयति । एवं निरूप्यमाणस्य प्रमेयजातस्य स्वनिरूप्यमाणप्रमाणजातलक्ष्यप्रदर्शनमात्रार्थतां अभिसन्धायैव मध्ये प्रमेयनिरूपणं विधाय, पूर्वं पश्चाच्च सामान्यतो विशेषतश्च प्रमाणतदनुबन्धिविचारमेव वर्तयन् प्रमाणेनोपक्रम्य प्रमाणानुबन्धेनोपसंहरन् न्यायविस्तर इति स्वनिर्दिष्टनाम चान्वययन् प्रमाणप्राधान्यमेव दर्शनस्य दर्शयति । तत्रापि नान्नि न्यायपदघटनात् आन्वीक्षिकीति

नामान्तरानुसारात् संशयप्रयोजनेत्यारभ्य निग्रहस्थानपर्यन्तैः पदार्थैः न्यायानुबन्धिना-
मंशानामेव विभज्य वर्णनात् प्रमाणानां मध्ये अनुमानं-तत्रापि परार्थानुमानरूपं न्यायं
स्वप्रबन्धप्रधानार्थमध्यवस्यति ।

अत्र न्याये जिज्ञासुभ्यः शिष्येभ्यो गुरुणोपदेशे क्रियमाणे यावन्तोऽशा अपेक्षिता
भवन्ति तावन्तोऽशान् संशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयरूपान् आदौ निरूपया-
मास गौतमः । तत्र सिद्धान्ताश्च सर्वतंत्रप्रतितंत्राधिकरणसिद्धान्ताभ्युपगमसिद्धान्तरूपेण
चतुर्धा विभक्ताः । मतभेदेन च सिद्धान्तो विभिन्नो भवति । यदा तत्र तार्किकासिद्धान्तस्य
परेभ्यस्सिद्धान्तेभ्यो युक्तियुक्ततया ग्राह्यत्वं बुभुक्षमानाः परसिद्धान्तं प्रदर्श्य वादे प्रवर्तन्ते
शिष्या वा अन्ये वा ये च केचिज्जिगीषवः स्वच्छन्दं प्रवर्तन्ते तेभ्यः स्वयं कर्तव्यं
न्यायप्रयोगं, तैः कर्तव्यं च न्यायप्रयोगं पक्षप्रतिपक्षात्मना सङ्कल्य, वादजल्पवितण्डा-
रूपेण विभागं व्यधात् । अत्रत्यं च पक्षप्रतिपक्षार्थं न्यायप्रयोगद्वयेऽन्यतरेणाऽऽभासेन
भाव्यम् । न्याये च पश्चादवयवे सारांशो हेतुः । अनुमानप्रमाणभूतहेतुप्रतिपादकवाक्यं
हि तत् । अतः अनुमानोपयोगिहेतुविषये आभासानाभासविवेचनार्थं हेत्वाभासान्
अनन्तरं निरदिशत् । यथा, उक्तेष्वंशेषु यथावदवगतेषु औचित्यानौचित्यविमर्शः
पदमादधाति, तथा उच्यमानार्थस्य यथावदग्रहेणापि वाक्छलस्यावकाशो भवति । तत्र
कश्चित् अर्थमपरिज्ञाय अर्थान्तरं परिकल्प्य यदि प्रवर्तते, तदा छलस्य प्रसक्तिः । जानन्तोऽपि
केचिदर्थं जिगीषामात्रेण परमर्त्सनार्थं प्रवृत्ताः यथावसरं चर्चायां अवतरेयुः, तदा
तेषां परिभवनायोद्भावनीयान् दोषान् हेत्वाभासच्छलविलक्षणान् जातिनिग्रहस्थानपदार्थान्
समगृह्णात् । हेत्वाभासशोधनस्य यावदावश्यकत्वं तावदावश्यकत्वं छलजातिनिग्रहस्थानेषु
सूत्रकारो नामन्यत ; यतस्तेषां जिगीषाप्रेरितपरपरिभवनमात्रप्रोजनता । हेत्वाभासविवेको
हि तत्त्वबुभुक्षया प्रवर्तमानानां शिष्यगुरुसब्रह्मचारिश्रेयोर्यथोपार्थिनामपि शान्तप्रकृतीनां
आवश्यको भवति । अतः सूत्रकारः तत्र मनागनास्थां वहन् वक्तव्यांशस्याल्पतामाकलय्य
छलं परं यथावद्विभज्य प्रथममेव व्युत्पाद्य जातिनिग्रहस्थानयोर्विषये विभज्य निरूपणं ग्रन्थान्ते
कर्तव्यमन्यत । प्रथमत एव वक्तव्यं अत्यन्तावश्यकत्वाभावात् पश्चात्कारिष्यतीति
ज्ञापयितुमेव “साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः”, “विप्रतिपत्तिः अप्रतिपत्तिश्च
निग्रहस्थानम्” इति प्रत्येकं विभागभङ्गां प्रदर्श्य, “तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वम्”
इत्यधिकं सूत्रयामास । तस्यैतस्य प्रथमाध्यायान्तिमसूत्रस्य जातिनिग्रहस्थान-
प्रबन्धविषयस्य ततः पूर्वनिर्दिष्टसर्वपदार्थयथावस्थितविज्ञानानन्तरमेव शिष्यैः जिज्ञास्यत्वात्,
तस्मिन् सर्वस्मिन्निरूपिते यथावसरं तदर्थं पञ्चममध्यायं प्राकल्पयत् । तत्र
प्रथममाहिकं जातिविषयम् ; द्वितीयं च निग्रहस्थानविषयम् ।

प्रकारान्तरेण च चतुर्थाध्यायानन्तरं पञ्चमाध्यायस्य एतद्विषयस्य संगतिरेवं भाव्यते । सर्वेष्वपि शास्त्रेषु प्रौढान् ग्रन्थान् विधाय परमुपकृतवता परमाचार्येण वाचस्पति-मिश्रेण न्यायदर्शनभाष्यवार्तिकव्याख्यानरूपा तात्पर्यटीका यथा निरमायि, तथा यथावस्थित-सूत्रानुपूर्वीविज्ञानं सूत्रार्थसारज्ञानञ्च निष्कृष्टं सर्वेषामुत्पादयितुं प्रत्याह्निकं प्रकरणविभागान् सूत्रसंख्याश्च प्रदर्शयता न्यायसूचीनिबन्धो नाम ग्रन्थः कश्चिन्न्यबन्धि । तत्र चतुर्थाध्याय-द्वितीयाह्निके तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रकरणमारब्धम् । अन्ते च तत्त्वज्ञानपरिपालनप्रकरणं, परिपालन-प्रकारश्च सूत्रकृता एवमदर्शि—

“तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे, बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत्”

“ताभ्यां विगृह्य कथनम्” इति । अयमर्थः—वेदवैदिकार्थपरिपालनार्थं परमास्तिकाः परैः दर्पोद्धतैरुपदिश्यमानेष्वर्थेषु अविस्मर्यं वहद्भिः क्रूरयुक्तिभिः यथावस्थितार्थापलापो यदा कर्तुमुद्युज्यते तदा परमार्थतत्त्वसंरक्षणस्य लोकक्षेमार्थमावश्यकत्वात् ‘पिशाचानां पिशाचभाषयोत्तरं देय’मिति न्यायेन परेषां गर्वभञ्जनं परमं लक्ष्यं मन्वानैः जिगीषया जल्पवितण्डारूपकथाभासप्रयोगेनापि प्रत्युत्तरं देयम् ।

यद्यपि सद्धेतव एव सदर्थस्थापकाः, तथापि यथा बीजेषु प्ररूढेषु अङ्कुराणां शाल्यादिक-मेव वर्धकं, न परितः क्रियमाणा वृत्तिः । सा तु कडङ्करीयाक्रमणापाषविनाशपरिहारिका सती प्ररोहणे उपकुर्वते । तथा जल्पवितण्डे प्रयुज्यमाने पराक्रमणभञ्जनेन तत्त्वाध्यवसायं संरक्षत इति ॥

एवं प्रयुज्यमानयोः जल्पवितण्डयोः जिगीषामात्रप्रयोजनत्वात् असदुत्तरप्रयोगेऽपि आस्तिकानां प्रवृत्तिर्भवतीति तदर्थतया जातिनिग्रहस्थानयोरपि विशेषरूपेण व्युत्पादनमपेक्षितमिति ज्ञापनाय सूत्रकारः तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणोपयोगितया चतुर्थाध्यायान्तिमप्रकरणेन संगतिं संपादयन्, तयोर्जल्पवितण्डयोः उक्तच्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भत्वरूपदल-विशिष्टलक्षणलक्षितत्वात् निरूपणमत्रोपक्रमते ।

तत्र प्रथमाह्निके त्रिचत्वारिंशसूत्राणि ; सप्तदश प्रकरणानि । द्वितीयाह्निके चतुर्विंशतिः सूत्राणि ; सप्त प्रकरणानीति न्यायसूचीनिबन्धनिर्दिष्टो विभागः ।

तत्र जातिः चतुर्विंशतिधा विभक्ता । निग्रहस्थानं द्वाविंशतिधा ।

॥ अथ जातिविचारः ॥

का नाम जातिः ? किञ्च निग्रहस्थानम् ? इत्येतद्विवेचयितुं प्रवृत्तैर्व्याख्यातृभिः बहुधा उल्लिख्यते । प्रमाणप्रमेयादिपदानि योगव्युत्पत्त्या अर्थविशेषे व्यवतिष्ठन्ते । अवयवमूलानि पदानि

च रूढिमूलया परिभाषया । निग्रहस्थानपदश्च योगव्युत्पत्तिमिति श्रवणादेव ज्ञायते । जातिपदस्य यत्र रूढिरस्ति, तेनार्थेन साकं विवक्षितार्थस्य न कश्चित्संबन्धो लक्ष्यते । पाणिनीय-टिप्पुभादिसंज्ञावत्, विनैव योगव्युत्पत्तिं अर्थविशेषे संज्ञाकल्पनमित्येतदपि संभवन्त्यां गतौ नातीवोचितमिति कथञ्चित् योगव्युत्पत्तिमेव पुरस्कुर्यन्ति ।

वादिना साधने क्रियमाणे, तत्र प्रतिवादिनोद्भाव्यमानोऽसदुत्तरविशेषस्तावत् जातिः । तत्र जातिशब्दवाच्यता च जायमानत्वनिवन्धना । अत एव न्यायभाष्ये—

“साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः” इति सूत्रे, (२-२-२८) “प्रयुक्ते हि हेतौ यः प्रसंगो जायते स जाति” इति जायत इति पदघटनं कृतम् । अत्र प्रसंग इति पदं स्वयमेव “साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानमुपालम्भः प्रतिषेधः” इति व्याख्यातम् । इदमेव विवृण्वन् वार्तिककारः पञ्चमाध्यायारम्भे—

“जातिर्नाम स्थापनाहेतौ प्रयुक्ते यः प्रतिरोधासमर्थो हेतुः” इत्यवर्णयत् । तस्य वाक्यस्य असम्पूर्णत्वाद्धेतौ प्रतिषेधबुद्ध्या प्रयुक्त इति विशेषणान्तरं टीकायां वाचस्पतिमिश्रैर्निवेशितम् । भाष्यातिरिक्तग्रन्थेषु जायमानत्वरूपार्थाघटनेन परिभाषितार्थपरतया निर्वचनेऽपि जातिशब्दस्य जायमानतामादायैव प्रवृत्तिरिति भाष्याशयोऽवगम्यते ।

जायमानत्वं तु वादिसाधनविषयेऽपि सम्भाव्यते । अतः कथायां प्रवृत्तयोः वादि-प्रतिवादिनोर्मध्ये वादिना साधने कृते, प्रतिवादिनोऽपरिस्फुरितयथावस्थितोत्तरस्य जिगीषाव्यापृतस्य मुखात् यः कश्चिद्धेत्वाभासोऽवशादागतः केवलं जायमान एव भवति, न तु जातस्सन् कार्यकरोऽपीत्याशयेन, अवधारणार्थतया जातिशब्दः प्रवर्तत इत्यस्मद्गुरवो मन्यन्ते ।

अस्या जातेर्विभागसूत्रे पञ्चमाध्यायप्रथमे “साधर्म्यवैधर्म्ये”त्यादिके द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणः समेति शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तथा च साधर्म्यसमादायो जातय इत्युक्तं भवति ।

॥ समशब्दार्थनिरूपणम् ॥

तत्र किं समाशब्दः स्त्रीलिङ्गः, उत समशब्दोऽपीति सन्देहो वा, जाति-विशेष्यकत्वात् स्त्रीलिङ्ग एवेति निर्णयो वा भवेत्? परन्तु, उत्तरसूत्रे “साधर्म्यवैधर्म्य-समौ” इति, तथा तदुपरितनसूत्रेषु च पुल्लिङ्गनिर्देश एव सूत्रकृता क्रियत इति नूनं प्रथमसूत्रेऽपि पुल्लिङ्गेनैव भाव्यम् । कथं स्त्रीलिङ्गपदबोद्ध्याया जातेर्विभागः ?

एवं पुच्छिङ्गेनैवेत्येतस्मिन् विचारे, वायुक्तस्य प्रतिषेधः किल प्रतिवादिना क्रियते । स च प्रतिषेधशब्दः पुच्छिङ्ग इति तदनुरोधेन एवमुक्तमिति तावन्निर्वाहन्ति ।

(अत्र वेदान्तदेशिकानां निर्वाहप्रकारः—)

सोऽयं निर्वाहः श्रीकवितार्किकसिंहैः विशिष्टाद्वैतमतस्थापकैर्निगमान्तमहादेशिकैः स्वीय‘न्यायपरिशुद्धि’नामकग्रन्थ एवं प्रचीनाभिमतत्वेनाभ्यधायि—“अक्षपादीयेषु च जातिविशेषलक्षणसूत्रेषु पुच्छिङ्गान्तसमशब्दनिर्देशः स्वपक्षस्थापनपरपक्षप्रतिक्षेपरूपेण विभागे प्रत्यवस्थाने प्रतिषेधभागेनात्र जातित्वं विवक्षितम् इत्युक्तरूपजातिविशेषाभिप्राय इत्याहुः” इति ।

अत्र न्यायदर्शने वृत्तिकारो विश्वनाथपञ्चाननस्तु प्रथमाध्यायान्ते “तद्विकल्पाज्जातिनिग्रह-स्थानबहुत्वम्” इत्यत्र विकल्पशब्दं सूत्रारूढमादृत्य जातिविकल्पाः के, इति शिष्याकांक्षया पञ्चमाध्यायसूत्रप्रवृत्तिश्च मनसि निधाय, “साधर्म्यसमादयो जातिविकल्पाः । विविधः कल्पो विकल्पः प्रभेदः” इति पुच्छिङ्गसामञ्जस्यं वाक्ये दर्शयति । उपक्रमानुसारेण एवं पुच्छिङ्गनिर्वाह उचितश्च । भाष्यकारादयस्तु पञ्चमाध्याये प्रतिषेधशब्दस्य सूत्रे बहुलं प्रयोगात् तत्पदमादायैव तथा पुच्छिङ्गनिर्वाहमभ्यधुरिति ।

इतरेषां पदार्थानां प्रथमाध्याय एव विभागो लक्षणञ्च व्युत्पादितमासीत् । जातिनिग्रह-स्थानयोरिह लक्षणमुच्यते इति न्यायपरिशिष्टपर्यन्तग्रन्थेषु स्पष्टम् । कथं तत्रानन्तर्भाव्य पञ्चमाध्यायः पृथक्कृतः ? इत्याशंकायां समाहितं सर्वैरपि । प्रमेयस्य मुख्यज्ञेयतया दोषभूतयोः जातिनिग्रहस्थानयोः, तथा संसारनिर्विण्णसर्वपुरुषसंवेद्यत्वाभावेन बलीयस्यां प्रमेयपरीक्षा-जिज्ञासायामन्तेवासिनामुत्पन्नायां, तदर्थं तृतीयचतुर्थ्याध्यायौ प्रवर्त्य, पञ्चादेव परिशिष्टजाति-निग्रहस्थानपरीक्षां सूत्रकारः प्रवर्तयतीति । नूनमिदमेव सूचयति न्यायपरिशिष्टमिति परिशिष्ट-पदघटनं स्वप्रबन्धनाग्निं न्यायाचार्योदयनकृतमिति अस्मद्गुरवोऽभिप्रयंत इदमभ्याहुः— पञ्चमे ह्यस्मिन्नध्याये न न्यायपरिशिष्टग्रन्थनिर्दिष्टरीत्या लक्षणमात्रमध्यायार्थ इति प्रतीयते । किन्तु तद्व्याख्यातरीत्यैव प्रतिविभागनिरूपणं तन्निराकरणप्रकारोऽपि सूत्रेषु क्रियते । एवञ्च किञ्चिद्रूपेण परीक्षापि प्रचलति । यदि प्रागेव जातिनिग्रहस्थानयोः विभागो लक्षणञ्च सूत्रकारेण चिकीर्ष्येत, तर्हि परीक्षार्थं प्रमेयपरीक्षानन्तरमेव अवसरो देय इति पुनरपि पूर्वविभक्तलक्षितजातिप्रस्तावः कर्तव्यो भवेत् । किमेवं दोषाणां विषये बहुप्रपञ्चनेने-त्युपेक्ष्य, महर्षिः जातिनिग्रहस्थानयोः परीक्षया सहैव विभागलक्षणे विवक्षुः चतुर्थाध्यायानन्तरमेव तस्यावकाशं कल्पयामासेति । अध्यायस्यास्य पंचमस्यापि अनुगतै-कार्यपरत्वमावश्यकमिति तदर्थं “कथकाशक्तिर्लिंगविशेषलक्षणमध्यायार्थ” इति न्याय-

परिशिष्टे उक्तम् । प्रतिवादिनो यथावस्थितज्ञानाभावरूपाशक्तेः सूचके जाति-
निग्रहस्थाने तयोः विशेषलक्षणमत्र वर्ण्यत इति । यद्यपि छलप्रयोक्ता प्रतिवादी
वादिनो विवक्षितमर्थं तद्वाक्याद् गृहीत्वा अर्थान्तरकल्पनयैव दूषयितुमारभत इति
तस्याप्यज्ञानरूपाशक्तिरस्ति—अथापि सः स्वयमज्ञं न मन्यते । स्वाभिमतार्थ एव वादीष्ट
इति भ्रान्त्या तं दूषयति । जातिनिग्रहस्थानस्थले च प्रतिवादिनः स्वयं
वायुविषयापरिज्ञानग्रहणमस्तीति भेदो मन्तव्यः । सूत्रकारेण जातेर्निग्रहस्थानस्य च
पृथगेव निर्दिष्टत्वात्, अनयोरनुगतलक्षणस्य कस्यचिदवक्तव्यत्वेऽपि उभयोरेकाध्याय-
प्रदर्शनौचित्यपरिशीलनया न्यायपरिशिष्ट एवमनुगमः कृतः ।

अथ तु यथाविभागं प्रथमं जातिविषयकं प्रथमाह्निकम् । तत्र जातिविशेषाणां
कीर्तनं लक्षणं च सूत्रेषु । सामान्यलक्षणं तु यद्यप्यवश्यमेव वक्तव्यम्, तथापि तत्
प्रथमाध्यायान्तरेव प्रज्ञापितप्रायमासीदिति मन्तव्यम् । तच्च जातिशब्दार्थशोधनेन
किञ्चित्पूर्वमदर्शि । अथ विशिष्य व्याख्यातृणामत्र सूत्रकृतसमशब्दार्थशोधनेन प्रस्तुता
आशयभेदाः प्रदर्श्यन्ते ।

अत्र टीका—“सद्विद्याविद्विषाऽधिक्षिते तत्वे अह्नाय तन्निरासहेतावस्फुरति साक्षिणां
पुरत एकान्तपराजयाद्वरं सन्देहोऽपि । अस्तु कथञ्चित्परपराजयो वेति बुद्ध्या
पासुमिरिवावकिरञ्जातिं प्रयुङ्क्ते । तेन हि लोके तत्त्वमवस्थापितं भवति । अन्यथा
असन्मार्गप्रवृत्तो लोकः स्यात् । न च नखचपेटादिभिः विद्याविद्वेषिणो निराकरणे
तदुत्थापितकुडेतुनिराकरणधीरस्ति लौकिकानाम् । तस्मात् नखचपेटादय उपदेष्टव्याः
शास्त्रकृता” इति ।

अयमर्थः—जातिवादी तावत् न तत्त्वव्यवस्थापकसद्देतुप्रयोक्ता । किन्तु परपरि-
भवनार्थं किमपि वदति । तत्र चपेटादिनापि परपरिभवसंभवात्किमिति तदुक्त्या । अथवा
चपेटादयोऽपि तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं कर्तव्यत्वेन महर्षिणा कस्मान्नोपदिश्यन्त इत्याशङ्का
भवति । तत्रेदं समाधानम्—वाक्कलहे प्रवृत्ता वाचैव विजेतव्याः । अन्यथा तु
दृष्टानां लौकिकानां चपेटादिप्रयोक्तरि कथाकर्मकौशलैकल्यमेव गृह्येत । वाचैव
निराकरणे तु तद्गतगुणदोषविचारविरहात् लौकिकाः असामर्थ्यं न सहसा परिकल्प-
येयुः । परन्तु प्रतिवादी यदि स्वयं समर्थो भूत्वा, जातिमेतदुक्तां जातिव्यवस्था-
विभक्त्य परिभवेत्, तर्हि जातिप्रयोक्तुः पराजय एव । परन्तु जातिप्रयोगाभावेऽपि
उचितसमाधानस्य पूर्वं स्वयमवचनात् प्रागेव पराभवस्य प्रसक्तिरस्ति । तत्परिहारार्थ-
मेवायं जातिं प्रयुङ्क्ते । यदि कथकोऽनभिज्ञः स्यात्, जयोऽस्माकं भविष्यतीति । एवं

चापराजयनिश्चयात् पराजयसन्देहः श्रेयानिति प्रवृत्तिः । यदि स जातिरियमेवेति नोद्भावि-
यति, तूष्णीको भवति, तदास्य जयः । कथं त्वया जातिरियं नोद्भाविता, अतः त्वं
न जानासीत्यनया भङ्ग्यापि स कथकः परिभवितुं शक्यत इतीदमपि फलं जातिप्रयोक्तुः ।
जातिप्रयोगो हि “त्वया यथा साधर्म्यादिकं पुरस्कृत्य हेतुः प्रयुज्यते तथा मयापि तदेव
पुरस्कृत्य प्रयुज्यते, तत्र को विशेषः? तवैव हेतुः साधकः, न ममेत्येवंरूपः स्वहेतोः पर-
हेतोश्च साधर्म्यप्रदर्शकः परस्य जयाभावं दर्शयति । तत्र हेतोः (वादिप्रतिवादिप्रयुक्तयोः)
साम्यं वादिप्रतिवादिनोरपि जयपराजयाभावेन साम्यं च लक्ष्यते । सूत्रे समशब्दः
प्रतिषेधरूपहेतुविशेषणीभूतो हेतुगतं साम्यं दर्शयति । अथापि वक्तृगतसाम्यमपि
कथंचित् विवक्षन्ति ।

तत्रैवं वार्तिककार उद्योतकरः—

“समीकरणार्थं प्रयोगस्समः । साधर्म्यमेव समं यस्य प्रयोगस्य स साधर्म्यसमः”
इत्यर्थमाह । समीकरणार्थमित्यनेन वस्तुतस्तस्याभावेऽपि समीकरणोद्देशो ज्ञाप्यते । नहि सद्धेतोरस-
द्धेतुना प्रयुक्तेन निराकरणं साम्यापादनं वा भवति । अतो वस्तुगत्या
साम्याभावात् समीकरणोद्देशमात्रम् । कस्य केन समीकरणमिति चेत्, वादिना प्रतिवादिनः
समीकरणम् ।

तदेवमदर्शि न्यायपरिशिष्टे—

“यदि ह्ययं जात्युत्तरेणाकुलीकृतो निष्प्रतिभः स्यात्; असद्वा ब्रूयात्, तदा मम
(समेतिपाठो न युक्तः) निरनुयोज्यानुयोगवत् एतस्यापि पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानु-
योगो वा स्यात् इति समौ स्याव । अन्यथा तु अहमेवापकृष्टः स्यामिति बुद्ध्या
प्रवृत्तेः” इति । तथा च स्वापकर्षपरिहारार्थं अन्ततः समीकरणार्थं जातिप्रयोग
इत्युक्तं भवति ।

न्यायभाष्यकारेण—

“साधर्म्येण प्रत्यवस्थानमविशिष्यमाणम्” इति भाष्येण प्रत्यवस्थानस्याविशिष्यमाणत्वं
समत्वापरपर्यायमुक्तं, न तु वादिनोः । प्रत्यवस्थानं च प्राक्प्रयोगः । एवञ्च प्रयुज्य-
मानस्य हेतोरविशिष्यमाणत्वमुक्तं भवति ।

इदमपि विवृतं न्यायपरिशिष्टे—

“यथा हि त्वदुपन्यस्तं साधर्म्यं, तथा मदुक्तमपि । यथा, “इदं एतत्सहचरित-
मुपलब्धं, तथा इदमपीत्याकारेण जातिवादिनः प्रत्यवस्थानात्” । हेतोरविशिष्यमाणत्वं

साधर्म्यादेरविशिष्यमाणत्वमादायैव वक्तव्यमित्यभिप्रायेणात्र वाक्ये 'यथा तथेति, साधर्म्यं एव साम्यमुक्तम् ।

वार्तिककारेण—

“प्रथमं साधर्म्यमेव समम्, वैधर्म्यमेव समम्” इति प्रयोगात् साधर्म्यांशे साम्यमपि दर्शितम् । पश्चात् “विशेषहेत्वभावो वा समार्थः” इत्यारम्य “यथाभूतं भवतस्साधनं तथा-भूतं ममापि” इति वाक्येन विशेषहेत्वभावरूपसाम्यं हेतुनिष्ठमपि दर्शितम् । ‘समी-क्रियतां परपक्ष’ इति पक्षे समीक्रियमाणत्वोक्त्या वादिप्रतिवादिनोः समीक्रियमाणत्वं नैतद्वार्तिकादवगम्यते । वक्तृगतसाम्यमेव वाक्यप्रयोग उपचर्यत इति पक्षान्तरमपि दर्शितं न्यायपरिशिष्टे ‘जातिवादी सम’ इति ।

तत्र सम इत्यस्य साधारण इत्यर्थं, नोत्कृष्ट इत्यर्थं निष्ठाम्, अपकृष्ट इत्यर्थं पर्यवसानञ्च दर्शयति । अनन्तरं च तदपि वक्तृगतं साधर्म्यादि उत्तरमुखेन वक्तव्यमिति ‘उत्तरमेव समं, अपकृष्टमिति यावत्’ इति अन्तः उत्तरगतसाम्यमेवादृतम् । साधर्म्यमेव सममिति वार्तिकप्रयोगात् प्रत्यवस्थानविशेषहेत्वभावस्य भाष्ये उक्तत्वाच्च वक्तृसमीकरणादेरुद्देश्यत्वमावश्यकं न प्रतिभाति । किञ्च जातिप्रयोक्ता अपकर्षपरिहारमात्रं वा समीभावं वा न प्रथमत उद्दिशेत्, अपि तु जयमेव । जयभङ्गप्रसक्तौ तु कथंचित् समीभूय स्थातुं प्रवर्तेत । अतः प्रयोगारम्भ एव समीकरणमुद्देश्यमिति नातीव युज्यते । बुद्धिस्तु तस्य स्यादेवं यदि जयो न भवेत्, साम्यं वा स्यान्नामेति । तावता न तदुद्देश्यम् । तस्मात् हेतुगतं साम्यमेव ‘सम’ इति सूत्रस्वारस्यानुसारेण युक्तं स्वीकर्तुम् ।

केन रूपेण साम्यमिति चेत् साधर्म्यमात्रवत्त्वादिना । मात्रपदेन व्याप्तिव्यवच्छेदः । अत एव ‘साधर्म्यमेव समं’ इति वार्तिकम् । एवमादिविचारः अस्मद्गुरूणां सकाशात् श्रुत्वा अत्र मया व्यरच्यत ।

अस्तु यत्र कुत्रापि साम्यं; अत्र समशब्देन जातिसामान्यलक्षणं विवक्षितम् ।

न्यायपरिशिष्टख्याता वर्धमानोपाध्याय एवमाह— ‘साम्यापादननियतबुद्धिकं उत्तरं जातिसामान्यलक्षणमुक्तं भवति’ ।

एवं—‘समीकरणार्थत्वं, साम्यं, ‘विशेषहेत्वभावसाम्यं’, ‘अपकृष्टोत्तरविशेषत्वं साम्यं’ इति वार्तिककारस्य, भाष्यकारस्य, अन्येषां च केषांचित् पक्षमुपन्यस्य न्यायाचार्य उदयनः स्वाशयमेवं दर्शयति “वयं तु ब्रूमः—तत्रयं चतुर्थञ्च । अयमर्थः—यत् जात्युत्तरं परसाधनमिव स्वात्मानमभिव्याप्नोति इति । अतः स्वपरसाम्यात् सममित्युच्यते ।

तथा च स्वात्मव्याघातकत्वं नाम सर्वसाधारणं दुष्टत्वमूलमस्य सूचितं भवति । तदेतदेव सर्वसाधारणमसामर्थ्यम् । विशिष्यासामर्थ्यं तु अग्रे वक्ष्यामः । तदुपाधिविशेषाः साधर्म्यादयः” । येन साधर्म्यादिनोपाधिना परहेतोः प्रतिषेधः क्रियते तेनैव स्वहेतोरपि प्रतिषेधो भवतीति स्वव्याघातकत्वं जातिसामान्यलक्षणमितीतो लभ्यते ।

न्यायपरिशुद्धौ श्रीवेदान्तदेशिकैः कृतो जातिनिरूपणप्रकारः—

कवितार्किकसिंहैः वेदान्ताचार्यैः विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रमाणप्रमेयनिष्कर्षप्रवृत्तैः प्रमेयनिरूपणैदम्पर्येण न्यायसिद्धान्तनादिकमिव प्रमाणनिरूपणैदम्पर्येण न्यायपरिशुद्धिनाम-निबन्धं निबद्धवद्भिः गौतमीयस्य न्यायदर्शनस्य न्यायविस्तरनाम्ना चतुर्दशविधा-स्थानान्तर्भाववर्हिर्भावौ विमृश्य, ईषत्परिष्करणेन वेदान्तापेक्षितप्रमाणनिरूपणानुगुण्य न्यायदर्शनस्य सुवचमित्यभिधाय, यथा स्वपक्षे प्रत्यक्षानुमानशब्दरूपप्रमाणत्रयनिष्कर्षो विधेयः, तथा बहुप्रपञ्चेन सर्वं तत्र निरूपयद्भिः अनुमानाध्याये न्यायदर्शनसंबन्धि भाष्य-वार्तिकतात्पर्यटीकापरिशुद्धिन्यायपरिशिष्टादिनिखिलव्याख्याग्रन्थालोडनपूर्वकं स्वयं युक्तयुक्त-विवेकं विधाय, निष्कृष्टार्थनिरूपणावसरे जातिनिग्रहस्थानविचारोऽपि यथावत्प्रपञ्चितः । तदग्रन्थपरिशीलने ततः पूर्वं स्थिताः विशिष्टाद्वैतमतप्रवर्तकाः वरदविष्णुमिश्रप्रभृतयोऽपि ईदृशेषु विषयेषु विशेषशोधने व्यापृतवन्त आसन्निति ज्ञायते । वरदविष्णुमिश्रैरपि न्यायपरि-शिष्टानुरोधेन “स्वव्याघातिप्रसङ्गो जाति”रिति लक्षणमुक्तमनूदितं तत्र । तैस्तत्र न्यायपरिशुद्धौ छलजातिनिग्रहस्थाननिरूपणात्पूर्वं कथास्वरूपविवेकमारभ्य निग्रहस्थानोद्भावनं तत्रोपक्षिप्य, अनन्तरं निग्रहस्थानलक्षणं न्यरूपि ।

“कथायां स्वाश्रयस्य पराजयनिमित्तं निग्रहस्थानम्” इति । तदेतद् द्वेधा-विभक्तम् । अप्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिश्चेति; यथा सूत्रे ।

अथ न्यायदर्शनपञ्चमाध्यायद्वितीयाह्निकोक्तनिग्रहस्थानविशेषान् नाम्ना निर्दिश्य, लक्षयित्वा, उपपाद्य, तत्रान्तर्भूतं निरनुयोज्यानुयोगनामकं निग्रहस्थानं अन्तिमत्वेन परिगणय्य तन्नि-रूपणार्थं प्रथमाह्निकं प्रवर्तितवद्भिरेवमुक्तं निगमान्तमहादेशिकैः—“निरनुयोज्यानुयोग एव । एतदेव सर्वमसदुत्तरम् । तद्विधिवद् । दूषणव्याप्तमप्यसिद्धं, सिद्धमपि दूषणव्याप्तिरहितश्चेति । पूर्वमपि द्विविधम् । सिद्धदूष्यं, कल्पितदूष्यश्चेति । सिद्धदूष्यमपि द्विधा । अनवसरग्रहणं निग्रहस्थानाभासवचनञ्च” इति । एवं विभागाः कृताः । न्यायपरिशिष्टेऽपि समशब्दार्थापकृष्ट-निरूपणावसर एवमुक्तम्—“तच्चापकृष्टं उत्तरं द्वेधा भवति । दूषणसमर्थमप्यसिद्धम् । सिद्धमपि दूषणासमर्थम् । प्रथमं कल्पितदूष्यं यत्तच्छलमुक्तम् । अकल्पितदूष्यं तु केवलनिरनुयोज्यानुयोगो वक्ष्यते । शेषं जातिः” इति । एतदर्थविशदीकरणमेव पूर्वोद्धृत-

न्यायपरिशुद्धिवाक्ये द्रष्टव्यम् । अयमेव निरनुयोज्यानुयोगः कलितदूष्यः असदुत्तरात्मना छलमिति व्यपदिश्यते । दूषणव्याप्तिरहितासदुत्तरात्मना जातिरिति । एतादृशजातिभिर्ज्ञेयं अकल्पितदूष्यं तु केवलनिरनुयोज्यानुयोगनाम्ना व्यपदिश्यते । केवलेति पदं जातिरूपत्वाभावप्रदर्शनाय । अनेन छलजात्योरपि सामान्यतो निग्रहस्थानरूपताऽस्तीति ज्ञायते । एतदभिप्रायेणैव न्यायपरिशिष्टव्याख्यातृवामेश्वरध्वजविरचितायां मयाऽत्र सम्पाद्यमानायां पंचिकारव्यव्याख्यायामपि तत्र तत्र निरनुयोज्यानुयोगे केवलेति विशेषणं दत्तमस्ति । तेन सूत्रकारो गोबलीवर्दन्यायेन छलरूपं जातिरूपं च निरनुयोज्यानुयोगं विशिष्य निर्दिश्यान्यन्निरनुयोज्यानुयोगपदेनैव अवलीवर्दान् गोपदेनैव निर्दिशतीति ज्ञायते । तत्र न्यायपरिशिष्टे दूषणासमर्थमिति सामान्यतो यदुक्तं तत् विशदीकृतं न्यायपरिशुद्धौ दूषणव्याप्तिरहितमिति पदेन । उपपादितं चोपरि—“व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टेनैव हि हेतुना स्थापनं दूषणं वा । तयोरन्यतराभावे प्रतिषेधहेतुरपि दुष्यत्येव । तत्र यथा छलस्य केवलनिरनुयोज्यानुयोगस्य वा पक्षीकृते वादिवाक्ये स्वयमसिद्धस्य पक्षधर्मत्वविरहात् न दूषकत्वसिद्धिः । एवं पक्षधर्मस्यापि जात्युत्तरान्तर्गतस्य हेतोः दूषणव्याप्तिविरहान्न दूषकत्वम्” इति । अनेन सिद्धमपि दूषणासमर्थमित्यस्य वादिवाक्ये पक्षभूते स्थितमपि दूषणव्याप्तिरहितमित्यर्थः, दूषणसमर्थमप्यसिद्धमित्यस्य वादिवाक्ये, अविद्यमानत्वादपक्षधर्मत्वम्, अथापि दूषणव्याप्तिविशिष्टमित्यर्थो ज्ञातो भवति ।

उपरि च न्यायपरिशुद्धौ श्रीदेशिकैरेवमुक्तम् । न्यायवार्तिके प्रतिषेधासामर्थ्यं जातिलक्षणमुक्तं विहाय तादृशासामर्थ्यमूलभूतं स्वव्याघातकत्वमेव न्यायाचार्येण लक्षणीकृतम् । तच्च युक्तम् । जातिविभागसूत्रे परस्परनिरपेक्षास्वपि जातिषु प्रयोगलाघवाय द्वन्द्वात्परतया सर्वजात्यन्वितं समशब्दं प्रयुज्जानस्य सूत्रकृतस्तदेव लक्षणतया विवक्षितमिति भाष्यकारादिभिः सर्वैरास्थितम् । तत्र विशेषहेत्वभावरूपसाम्यं भाष्यकाराभिमतम् । तत्तु न भवति । वस्तुतो वादिपक्षे विशेषहेतुसद्भावात् समशब्दार्थायोगात् । अतो विशेषहेत्वभावरोपमात्रमिति वक्तव्यम् । न सः समशब्दार्थः । प्रतिषेधासामर्थ्यं साम्यमिति वार्तिकपक्षेऽपि न समशब्दार्थः प्रसिद्धो गृहीतो भवति । पक्षान्तरं यपरिशिष्टे उपन्यस्तं, “सममित्यस्यापकृष्टमिति पर्यवसानम् । अपकर्षश्च जातिवादिनि । तथा तत्प्रयुक्तेऽसदुत्तरे” इति । तदपि न युज्यते । अपकर्षस्य समशब्दार्थत्वाभावात् । अतो जातिवादिप्रयुक्तहेतोः परघातकत्ववत् स्वव्याघातकत्वस्यापि वर्तमानत्वात् तदेव साम्यमित्युक्तौ हि सामञ्जस्यं लक्ष्यत इति । तदेवं समशब्दार्थशोभनेन जातिलक्षणं वक्तव्यमुक्तम् । अत्र देशिकैरादृतो नूत्रो मार्गः ।

एतावद्विमृश्य, एतदुपर्यपि श्रीदेशिकैः स्वयं किञ्चिदधिकमुपन्यस्तम् । तद्यथा—
“अथायमपरो जातिसंग्रहः । मर्यादालंघनाभ्युपगमपूर्वकमुत्तरं जातिः । मर्यादा च प्रतिष्ठिता

प्रमाणसरणिः । स्वव्याघातकत्वमपि तल्लङ्घनाभ्युपगमादेव । स च द्विधा, परिकरनियमानभ्युपगमो विषयनियमानभ्युपगमश्चेति । प्रथमो द्विविधः—युक्ताङ्गत्यागोऽयुक्ताङ्गपरिग्रहश्चेति । अयुक्ताङ्ग-परिग्रहोऽपि हि अन्यूनानतिरिक्तविषयपरिकरनियमानभ्युपगम एव । द्वितीयोऽपि द्विविधः—प्राप्तविषयस्वत्यागस्तदन्यविषयत्वाभ्युपगमश्चेति” ॥

अनन्तरं कोऽयं स्वव्याघात इति विचारमारभ्य, बहुधा विकल्प्य दूषयित्वा,
‘अत्रोच्यते’ इत्यारभ्य—

“या परपक्षप्रतिक्षेपार्था युक्तिः प्रसज्यते तस्याः प्रयोगाकारेण तत्सजातीयस्वविषय-युक्त्यन्तरक्रोडीकारः स्वव्याघातः” इति । “स्वयमेव तथाविधयुक्त्या दुष्यतीति न परपक्षस्य दोषमापादयितुं शक्नोति” इति चोक्तम् । अनन्तरं च सामान्यतो जातेः द्वैविध्यमपि स्वयं परिशील्य दर्शितम्, जातिर्द्विविधा प्रतिप्रमाणसमा प्रतितर्कसमा चेति । तत्र अनभ्युपेतमर्यादेन प्रतिप्रमाणेन अनिष्टापादनं प्रतिप्रमाणसमा । तादृशेन प्रतितर्केणा-निष्टापादानं प्रतितर्कसमा । न च सूत्रकारेणैतद्विभागाकरणादस्यानादरणीयत्वम् ; सूत्रकारानुपदिष्टस्य साधर्म्यवैधर्म्यसमादिसंग्राहकस्य न्यायपरिशिष्टादिदर्शितस्य प्रतिधर्म-समरूपसामान्याकारस्यापि अनादरणीयत्वापातात्, द्वित्रसंग्राहकसामान्यधर्मस्येव बहुसंग्राहकस्य द्वेधा विभागस्य सम्भवतस्त्यागायोगात् । न्यायपरिशिष्टे प्रतिधर्मसमपदेन युक्त्याभास-मूलस्येव प्रत्यक्षाभासादिमूलस्यापि प्रतिरोधस्य संग्रहवचनादिति, तथा तत्स्वरत्नाकरे (भट्टारकविरचिते) “अमूषां जातीनामानन्त्यात् चतुर्विंशतिरादौ प्रदर्शनार्था ‘अन्यदन्यस्मात्’ इत्यादिना (न्यायदर्शने सूत्रकारेण) गत्यन्तरसूचनात्” इत्युक्तम्, तथा प्रज्ञापत्रिण्ये, “आनन्त्येऽपि च जातीनां जातयस्तु चतुर्दश । उक्तास्तदपृथग्भूताः वर्णवर्ण्य-समादयः ॥” इत्युक्तं चोद्धृत्य दर्शितम् । तदनन्तरं न्यायभूषणमतानुसारेणापि चतुर्विंशतेः प्रदर्शनार्थत्वेमेवाभिमतमित्युक्तम् । एवं सूत्रकारतद्व्याख्याकारकृतविभागमात्रे जात्यवान्तर-भेदपर्यवसानाभावात्, अन्यविधबहुजात्युल्लेखसम्भावनाच्च सर्वसंग्राहकसामान्यविभागस्य परिशीलने श्रीनिगमान्तदेशिकोक्तं जातिर्द्वैविध्यं सर्वजातिसंग्राहकमिति तैरेवोपन्यस्तम् । तदनन्तरं प्रतिप्रमाणसमायां प्रतितर्कसमायाश्च प्रत्येकं सामान्यतो विशेषतश्च द्वैविध्यमपीति च विभज्योपपादितम् । अथ च,

श्रीदेशिकानामेवं निगमनम्—

“एवं विभागे शक्येऽपि विशेषानवधारणात् । विविच्य सूत्रयामास गौतमो जातिसन्ततिम् ॥
व्याघातमुखमिधादेः उत्तानादेश्च दर्शयन् । वैचित्र्यमन्तेवसतां तदानन्त्यं न्यदर्शयत् ॥

न चानन्येऽपि जातीनां दुर्बिबेचविशेषतः । स्वस्यापि दूषणं जातिरिति सामान्यसंग्रहात् ॥
अवान्तरविधाभेदस्यानन्येऽपि च गृह्यते । अशेषसंग्रहादेकं अपूपृथिव्यादिलक्षणम् ॥
विशोधयिष्यमाणेषु विभागेषु च तत्त्वतः । विशेषलक्षणैस्तैस्तैः—” ॥ इति ।

न्यायवार्तिकटीकापरिशुद्धिं प्रणीतवता न्यायाचार्येण उदयनेन पञ्चमाध्यायस्य परं न्याय-
पारिशिष्टमिति यत् पृथग्व्याख्यानं कृतं, तेनात्र वक्तव्यांशाधिक्यं टीकापर्यन्तन्यायपरिशिलितान-
कार्यपर्यालोचनया आविष्करणीयमुद्दिष्टमिति ज्ञायते । तथैवोपरि प्रायः सूत्रेषु सौत्र-
पदानामनुक्तानेकक्रोडीकाराय उपलक्षणत्वमेव दर्शयति । तेन देशिकोक्तरीत्या शिष्यव्युत्पादनाय
नानोदाहरणप्रदर्शनमात्रपरमेवं सूत्रम्, निष्कर्षे तु पर्यालोच्यमाने तत्र तत्र लक्षणं तत्त्व-
विद्विरिवान्तरगतसर्वानुगमाय अन्यादृशमेव किमपि वक्तव्यं भवतीति सिद्धयति । तथा किल—
“दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात्” (५-१-२) इति सूत्रे दृष्टान्तपदं व्यवस्थितत्वमुप-
लक्षयतीत्युक्तम् । “सामान्यदृष्टान्तयोः” (५-१-१४) इति सूत्रे “समान इत्यन्तमुदा-
हरणार्थम् । शेषस्य उपलक्षणमर्थः । तेन सपक्षासपक्षोत्थापकधर्मादिति सूत्रविपरिणामः ।
एवं विषयतोऽनुमानान्तरेऽपि कारणतोऽनेकधर्मादेरपि संशयसमव्याप्तिः । तदयमर्थः—
निर्णयकारणोपक्षेपे सति संशयकारणेन प्रत्यवस्थानं संशयसमः” इत्युक्तम् ।

“अनुपलम्भात्मकत्वात्” इति सूत्रे (५-१-३०) “अस्यापि उपलक्षणे तात्पर्यमित्यादि,
“साधर्म्यात्” (५-१-३२) इति सूत्रे अस्याप्युपलक्षणमर्थः; साधर्म्यवत् वैधर्म्येणापि
प्रत्यवस्थानसम्भवादित्यादि । एवं तत्र तत्र द्रष्टव्यम् ।

अनेन ज्ञायते प्रमाणप्रमेयनिरूपणस्य यथा कात्स्न्येन कर्तव्यता, तथा दोषनिरूपणस्य
कर्तव्यता नेति तत्रानास्थया, शिष्यजिज्ञासामप्रशम्य, सर्वथा उपेक्षणमयुक्तमिति बुद्ध्या
च सूत्रकारो व्युत्पादनोपयोगितया बहून्नुदाहरणानि प्रदर्श्य व्यरमत् । व्याख्यातारस्तु
शोधने प्रवृत्ता बहु विवेचयन्तीति ।

आसां जातीनां सामान्यतः सप्ताङ्गकत्वं न्यायपरिशिष्टान्तस्थेनानेन श्लोकार्धेन दर्शितम् ।

“लक्ष्यं लक्षणमुत्थितिः स्थितिपदं मूलं फलं (पा)शातनं
जातीनां सविशेषमेतदखिलं प्रव्यक्तमुक्तं रहः ॥” इति ॥

तत्र प्रतिवादिना यदसदुत्तरमुच्यते तदेव लक्ष्यम् । तस्य साधर्म्यसमादिषु
यत्रान्तर्भावः तल्लक्षणमेव लक्षणम् । ‘उत्थितिर्नाम जन्म’ इति वर्धमानोपाध्यायो लिखति ।
प्रकृतपञ्चिकाख्यन्यायपरिशिष्टव्याख्यानस्य प्रणेता वामेश्वरध्वजस्तु स्वव्याख्याने

“प्रतिसाधनं द्वारमुत्थितिः । प्रतिसाधने सति तज्ज्ञानविवक्षादिक्रमेण वचनमुत्तिष्ठतीति व्युत्पत्त्या” इत्याह । तेनोत्थितिद्वारं ज्ञानविवक्षादि उत्थितिपदविवक्षितं स्यात् । स्थितिपदम् आश्रयस्थापन इति वर्धमानः । “जात्युत्तरस्थितेः पदं आश्रयः” इति वामेश्वरः । “न हि असति साधनप्रयोगे जात्युत्तरं प्रवर्तते” इति विवरणात् दूष्यो हेतुरेव स्थितिपदत्वेन विवक्ष्यते । ईदृशजातिप्रयोगस्य मूलं साधर्म्याद्याकारदर्शनम् । फलं तु वादिनः स्वीकृतेतोः दुष्टत्वभ्रान्त्यापादनम् । शातनम्—वादिना प्रतिवाद्युक्तस्यासदुत्तरस्य जातिरूपस्य निराकरणम् । अस्य निराकरणस्य प्रकारं परं सूत्रकारः प्रतिजाति पृथक्सूत्रकरणेन विशदयति । तानीमानि सप्ताह्नानि न्यायपरिशिष्टे द्वितीयसूत्रव्याख्यानान्तेऽपि दर्शितप्रायाणि । एवं जातीरुद्दिष्टाः निरूप्य, परिहारप्रकारमपि प्रदर्श्य, प्रथमाह्निकान्ते एवं असदुत्तरे वादिप्रतिवादिकथायां षट्पक्षीसम्भवं विशदयति सूत्रकारः कतिपयैः सूत्रैः । न्यायपरिशिष्टकारस्तु—“सर्वत्रैवम्” (५.१.४०) इति सूत्रव्याख्यानान्तरे त्रिपक्ष्याद्यपि दर्शयति । यदाह—“यद्यपि चैतस्मूत्रं षट्पक्षीसूत्रानंतरमुचितम्, तथापि त्रिपक्ष्यादिसूचनार्थमर्धोक्त एवमुक्तम् । उभयासुज्ञत्वप्रतिपत्तिफला हि षट्पक्षी । तच्च फलं त्रिचतुःपञ्चपक्षीष्वपि समानम्” इत्यादि ।

॥ षट्पक्षीनिरूपणक्रमः ॥

वर्धमानश्च “वादिप्रतिवाद्युभयासुज्ञत्वप्रतिपत्तिफलकथाभासत्वं षट्पक्षीत्वम्” इत्यादिना हेतौ उपन्यस्ते तददूषणमसदुत्तरेण प्रतिवादिना, तदुपरि वादी, तदुपरि च प्रतिवादी इति क्रमेण षट्पक्षाः प्रवर्तन्ते ॥ अत्रैवं क्रमः—वादिना हेतावुपन्यस्ते प्रतिवादी यत्किंचिदसदुत्तरमाह । तदुक्तमसदुत्तरमिति वदन् वादी यत्किंचिदन्यदाह । तदानीमेव मध्यस्था वादिनिरोधं कर्तुमर्हन्ति । तथापि, प्रतिवादी अत्र वा किं सम्यक् उत्तरयिष्यतीति प्रतीक्षन्ते । तेनापि पुनः यत्किंचिदन्यदेवोक्तं चेत्, पुनः वादिनस्तदभिज्ञत्वमस्ति वेति परीक्षन्ते । एवं तृतीयवारं वादिन इव प्रतिवादिनोऽपि अवकाशं प्रदाय, असदुत्तरपरम्परामालक्ष्य, कथास्तम्भनमेव कुर्वन्ति सभ्याः । तदेवं षट्पक्ष्यकथोपरमः ॥

श्रीदेशिकास्तु—

“एकस्य विजयेऽपि स्यात् सफला सत्कथैव सा ।

यत्र द्वयोर्न त्रिजयो न वा तत्त्वविनिश्चयः ॥

तां कथां कथयन्त्येनामसदुक्तिपरम्पराम् ।

तां त्रिपक्ष्यादिकामेके षट्पक्ष्यावधिकां विदुः ॥

पूर्वत्रासम्भवात्सम्यैरुत्तरत्र निवारणात् ।
असदप्रतिभादौ तु पक्षैकत्वमपि क्वचित् ॥”

इति एकपक्षमारम्य षट्पक्षीपर्यन्तकथाप्रवृत्तिं संगृह्य, उपरि च ‘तथा हीत्यादिना विवरणमपि कुर्वन्ति न्यायपरिशुद्धावनुमानाध्याये तृतीयाह्निके । एतावता जातिस्समाप्ता ॥

(२) अथ निग्रहस्थाननिरूपणम् ॥

निग्रहस्थाननिरूपणार्थं द्वितीयाह्निके, “प्रतिज्ञाहानिरित्यारम्य द्वाविंशतिः निग्रह-स्थानानि सूत्रकारेण निर्दिष्टानि । पराहंकारखण्डनरूपः पराजयो निग्रहः । तस्य स्थितिः यस्मिन् यस्मिन् सति भवति तत्तत् निग्रहस्थानम् । जातिविभागसूत्रे समशब्दस्य सर्वत्रान्वयाय द्वन्द्वसमास आदृतः । अत्र तु शिष्यसुग्रहत्वाय असमास एव । तत्र कानिचित् अप्रतिपत्तावन्तर्भूतानि । अन्यानि विप्रतिपत्तौ । कृतां प्रतिज्ञां त्यजति चेत् प्रतिज्ञाहानिः । प्रतिज्ञावाक्यान्तरं प्रयुक्ते चेत् प्रतिज्ञान्तरमित्येवं द्रष्टव्यम् । अत्र निरनुयोज्यानुयोगो नाम कश्चिदस्ति । अप्रष्टव्यस्य विषयस्य प्रश्न इति तदर्थः । पर्यनुयोज्योपेक्षणं ततः पूर्वमुक्तम् । प्रष्टव्याप्रश्न इति तदर्थः । छलं जातिश्च निरनुयो-ज्यानुयोग एवान्तर्भवतः । छलस्य बाधविवक्षितार्थपरतया जातेरसदुत्तरतया च वादिनं प्रति प्रष्टव्यांशविषयकत्वाभावात् । एवमपि तयोः पृथक्करणेन तदनन्तर्गतः सामान्य-भूतो निरनुयोज्यानुयोग एवात्र निग्रहस्थानत्वेन परिगणितः । जाताविवात्र विशेषतो वक्तव्यं नास्तीति वार्तिकटीकाकारादिभिः सर्वैः संग्रह एव कृतः । प्रकृता वामेश्वरध्वजकृता पश्चिका तत्र सङ्ग्रहरूपा । सापि आन्तं नोपलभ्यते च । हेत्वाभासानां प्रसङ्गनिरूपितानां निग्रहस्थानविभागेऽपि प्रवेशः कृतः सूत्रकारेण । वादावसरे हेत्वाभासत्वमात्रोल्लेखः । जल्पवितण्डयोः जिगीषया प्रवृत्तत्वात् हेत्वाभासमुखेन कथकनिग्रहोऽपि कर्तुं युक्त इति ज्ञापनाय । हेत्ववान्तरविभागाश्च पूर्वमेव न्यायदर्शने प्रमाणनिरूपणावसरे दर्शिताः । तथा च एवंभूतजातिनिग्रहस्थानसहकृताभ्यां जल्पवितण्डाभ्यां, वादेन च परपराजयेन तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणेन प्रमाणमुखेन प्रमेयमात्मानात्मविवेकेनावधार्य निःश्रेयसमधिगन्तव्यमिति सूत्रकारेण दर्शितं भवति ।

॥ न्यायवैशेषिकरीत्या प्रमेयविचारः ॥

क्रियप्रमेयमधिगन्तव्यमिति विचारे—“आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनः प्रेत्यभावफल-दुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्” इति न्यायसूत्रकारो गौतमः प्रमेयं परिगणयामास । वैशेषिकदर्शने तु

कणादेन—द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां षण्णां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यज्ञानात् निः-
श्रेयससिद्धिरुक्ता । तत्र षट्सु एषां द्वादशानामन्तर्भावः । एतद्द्वादशान्तर्गते अर्थपदार्थे प्रायेण तेषां
षण्णामन्तर्भावः । एवं वस्तुतत्त्वे स्थिते द्वादशधा विभजनं, एवंरूपेण परिज्ञानमेवापवर्गोपयोगि,
एतदपरिज्ञानं च संसारायेत्यभिप्रायेणेति भाषितं न्यायभाष्यकारेण वात्स्यायनेन ।
न केवलमेतावत्, द्रव्यगुणकर्मतदवान्तरभेदादिविवेचनं नापवर्गप्रत्यासन्नमित्यपि तदा-
शयितम् । इदमेव गौतमोऽपि 'तु'शब्दं प्रयुज्जानो दर्शयतीव । आत्मानात्मविभागो हि,
आत्मनस्तदुपकरणभोगभोगस्थानादिरूपेण विभजने कृते यथा ज्ञायते, न तथा
द्रव्यगुणादिविभागे । एवमपि कणादेन महर्षिणा सर्वपदार्थशोधनं पदार्थानां सर्वेषां
सम्यग्बिचारेणैव तेषामात्मत्वासम्भवोऽस्माभिरवधार्य इति तेषामनात्मत्वस्य, आत्मनो देहाद्वैलक्ष-
ण्यस्य च स्वयं ज्ञापयितुमिष्टस्य विषये वैशद्यसंपादनाय । कणादाभिमतं पदार्थविभागमाहृत्य
तानेव पदार्थान् द्वादशधा विभज्य निरूपणाद्वैतमः स्वकीयतन्त्रस्य वैशेषिकतन्त्रं
समानतन्त्रं मन्यते ।

॥ न्यायवैशेषिकरीत्या प्रमाणविचारः ॥

तत्र तत्र प्रमेयविषये न्यायवैशेषिकयोः ईषद्वैलक्षण्यसम्भवेऽपि, सामान्यतः
कणादाभिहितमप्रतिषिद्धं गौतमानुमतं भवतीति कृत्वा प्रमाणनिरूपणं परं गौतमस्य
मुख्यचिकीर्षितं पश्चात्तनाः परामृष्टवन्तः । यतः कणादेन प्रत्यक्षेऽनुमाने च प्रमाणे
स्थापिते सति स्वयं चत्वारि प्रमाणानि प्रपञ्चनेन स्थापयति गौतमः; पराणि च प्रमाणानि
ऐतिह्यार्थापत्त्यादीनि निरस्यति । ततश्चतुर्विधप्रमाणस्थापनश्रद्धाऽस्य वरीवर्तीति तत्र
ग्रन्थतात्पर्यमिति ।

॥ न्यायवैशेषिकदर्शनयोः सामरस्यम् ॥

अवयवातिरिक्तावयविसद्भावं स्थापयन्नपि गौतमः प्रायेण कणादाभिमतपरमाणुतत्कार्य-
प्रक्रियां सिद्धवत्कृत्योदाहृत्य स्वनिरूपयिषितप्रमाणचतुष्टयव्युत्पादनात्, आत्मविभुत्वादेरपि
तथैवानुवदनात्, प्रमेयविषये कणादपक्षमेव स्वीकरोतीति ज्ञायते । अत एव न्यायभाष्ये
द्वादशविधप्रमेयनिरूपणावसरे “अस्ति अन्यदपि प्रमेयजातम्” इति कणादसम्मतो
द्रव्यगुणकर्मदिविभाग एवादृतः । न्यायतन्त्रसमानतन्त्रत्वञ्च वैशेषिकदर्शनस्य तत्रैव
भाषितम् । एवमादित एव उभयोरैकतन्त्र्यं सिद्धमिति पश्चात्तनाः गौतमसम्मतप्रमाणानि
कणादसम्मतप्रमेयजातं च संकल्य प्रबन्धमारचयन्त उभयोरैकशास्त्र्यमकल्पयन् ।

॥ दर्शनद्वयसामरस्यमार्गदर्शी उदयनः ॥

प्रशस्तपादभाष्यस्य किरणावलीति व्याख्यां कृतवानुदयनः कुसुमाञ्जलिप्रभृतिषु
प्रमाणचतुष्टयमैदम्पर्येण स्थापयन्, प्रमेयविषये कणादमेवानुसरन्, ऐकशालविषयेऽधिकमार्गदर्शी

भवति । स्पष्टं च तर्कसंग्रहकारिकावल्यादिषु नवीनग्रन्थेषु तर्कशास्त्रयोर्द्वयोरनयो-
रेकीकरणेन सर्वनिरूपणम् । वार्तिकादिग्रन्थपरिशीलने तत्र तत्र प्रमेयविषये कणादापेक्षया
गौतमीयेषु ईषद्वेदबुद्धिरासीदिति ज्ञायते । यथा पाकप्रक्रियादौ । विषयोऽयमप्रकृतः ।
समये विषयोऽयं सुविशदं निरूपयिष्यते ।

॥ जैनचौद्धमतरास्या जातिनिग्रहस्थानविचारः ॥

तदेवं तर्कशास्त्रप्रवर्तकयोर्द्वयोरनयोः ऋषिप्रवरयोः वैदिकत्वेनैककण्ठत्वेऽपि,
अन्ये तार्किकाः बौद्धा जैनाश्च युक्त्या पदार्थान् प्रकारान्तरेण गणयन्तो वैदिकतार्किकप्रतिपादित-
प्रक्रियायामसम्भवमपि स्वग्रन्थेषु प्रपञ्चयन्ति । तत्र तर्कशास्त्रप्रवर्तका जैनाः, बौद्धापेक्षया
अतीव अर्वाचीनाः, यतो वात्स्यायनपूर्वकालप्रभृति नागार्जुनादिवैद्वसद्वात्रेऽवगम्यमाने
वार्तिककटुघोतकरसमानकालिकसिद्धसेनदिवाकरप्रभृतय एव जैनाः संस्कृततर्कग्रन्थ-
प्रवर्तका आसन्नित्यवगम्यते । ततोऽतीवार्वाचीनोऽकलङ्कदेवो वाचस्पतिमिश्रात्प्राक्तनः,
तथा प्रभाचन्द्र उदयनात्प्राचीनः, न केवलं कणादप्रवर्तितप्रमेयप्रक्रियाखण्डने, गौतम-
प्रवर्तितषोडशपदार्थखण्डनेऽपि सुबहु व्याप्रियेताम् ।

प्रभाचन्द्रस्य प्रमेयकमलमार्तण्डग्रन्थदर्शने नूनं तार्किकप्रमाणप्रमेयविषयेऽतीव
वैशद्यं भवतीत्यपि स्वीकर्तव्यम् । तत्र यौगशब्देन नैयायिकानिर्दिशति । न्यायमाध्येऽपि
योगानामिति नैयायिका निर्दिष्टाः । नूनं तत्रापि यौगानामित्येव पाठः स्यात् । इदं
किञ्चिदद्भुतमस्ति, यौगैरेवं पत्रवाक्यमुपन्यस्तमिति लिखन् पत्रमपि निर्दिशति । कोऽसौ
पत्रकारः इति किञ्चिदवधाय वक्तव्यम् । अतिसरलवाक्यनिर्देशेन स्वयं बोधनीयस्यार्थस्याति-
दुर्गमक्लिष्टपदसंघटनरूपेण वाक्येन निरूपणं पत्रे किमर्थमाहेत्यपि चिन्तयते । तत्रैकमुदा-
ह्रियते । यदा पष्ठे परिच्छेदे—“यच्चेदं यौगैः स्वपक्षसिद्धयर्थं पत्रवाक्यमुपन्यस्तम्”
इत्युक्त्वा पत्रं लिखति (अनुवदति) “सैन्यल इमाक् नानन्तरानर्थार्थं प्रस्वापकृत् आश
इट् स्यतो अनीट्कोनेन लङ्ग्यक् कुलोद्भवो वै षोड्श्यनैष्यतापस्तु नृरङ् लङ् जुट्
परावरतत्ववित् तदन्योऽनादिस्वापनीयत्वतः एवं यदीदक् तत्सकलविद्वर्गवित् एतच्च
एवमेवं तत्” इति “अत्र देहः प्रबोवकालीनेन्द्रियादिकरणकलापः आसमुद्रात् गिरिनिकरो
भुवनसन्निवेशः सूर्याचन्द्रमसौ पृथिव्यादिकार्यद्रव्यसमूहः सर्वोऽयं बुद्धिमत्कारणकः
कार्यत्वात्” इति वक्तव्ये पराधिदितं स्वमात्रवेदनीयं गहनं किञ्चिद्वाक्यजातं पत्रं कृतम् ।
वादे ईदृशक्लिष्टाप्रसिद्धपदसंघातरूपवाक्यप्रयोगस्य सर्वदा अयोगात् प्रयुक्तवाक्यार्थस्वरूप-
विचार एव कालस्य क्षेपणात्, विचार्यविषयविचारस्यावकाशाभावप्रसंगात्, सरणिरियं
न केनाप्याद्रियते । तदेवं बहु वदन् प्रभाचन्द्रः, अस्माकं यत् प्रकृतं जातिनिग्रहस्थानादि

तत्रापि उद्योतकरादिप्रोक्तं विस्तरेणानूद्य खण्डनमपि चकार । “तदेतद्यौगकल्पनं जातीनां सामान्यविशेषलक्षणप्रणयनमयुक्तमेव” इत्यादिना ।

॥ जैनानां जातिनिरूपणप्रकारः ॥

प्रतिवादिना तत्पक्षे हेतुना स्थाप्यमाने तद्धेतोरुपरि यथावस्थितं दूषणमुद्घावयितु-
मसमर्थो वादी जातिवादेन तं जेतुमारभते । तत्र प्रतिवाद्युक्तस्य हेतोराभासत्वं
यद्यनेन प्रतिपन्नं, तदा जातिप्रयोगो न युक्तः; प्रतिपन्नस्य हेत्वाभासत्वस्य प्रतिपादनादेव
प्रतिवादिनो जेतुं शक्यत्वात् । यदि हेत्वाभासदोषज्ञाने सत्यपि तं दोषं अनुद्घाट्य
यां काञ्चिज्जातिं ब्रूयात्, तदा वादी जातिमिमां न जानाति चेत्, तदैव जयो भवेत् । यदि
जातिदोषं स उद्घाटयेत्, तदा जातिप्रयोक्ता वादी तेन जितो भवेत् । तदत्र वादिनो जयः
सन्देहास्पदं भवति । हेत्वाभासत्वोद्घावने तु निश्चितो जयः । तस्मात् हेत्वाभासोद्घाव-
नमेव युक्तम् । तद्दोषाप्रतिपत्तौ तु पराजयात् वरं सन्देहः इति जात्युद्घावनं भवति । तदापि
जातिप्रयोगो न युक्त इत्याह जैनः । कुत इति चेत्—तत्र जात्युत्तरं हि असदुत्तरम् ।
केचिदसदुत्तरेण यद्ययं जेतुं प्रवर्तते, प्रतिवाद्यपि अन्येनासम्बद्धेनासदुत्तरेणैव जेतुं प्रवर्तते ।
तदुपरि वादी, ततः प्रतिवादीत्यनवस्थैव स्यात्; कथं जयः । यदि च प्राश्निका-
परपर्यायो मध्यस्थः प्रतिवादिनमसदुत्तरवादिनं निरुन्ध्यात्, त्वया तदुक्तं न ज्ञातमिति,
तर्हि वादिनमेव ततः पूर्वं किं न निरुन्ध्यात्, त्वया प्रतिवाद्युक्तं न सम्यक्
ज्ञातमिति । तस्मात् अप्रतिपत्तिरूपनिग्रहस्थानस्य विषयो भवतीति न
युज्यते जातिप्रयोगः । न च जातिप्रयोगमात्रेण स्वपक्षः साधितो भवेत्, पक्षसिद्धेः
सद्धेतवधीनत्वादित्येवम् । एवं जातिनिग्रहस्थानैः जयासम्भवं यथा निरूपयन्ति, तथा
तत्तल्लक्षणवर्णनमपि सूत्रभाष्याधारूढं यथाशक्ति निरसितुं प्रयतन्ते । तत्र निग्रहस्थाने
प्रथमे किञ्चिदुदाह्रियते ।

॥ जैनमतरीत्या निग्रहस्थानपरिष्कारः ॥

प्रतिज्ञाहानेः लक्षणं सूत्रोक्तं भाष्यकारो वात्स्यायनः किञ्चिद्रूपेण निर्वर्ण्य उदाजहार ।
वार्तिककारः तदसम्भवविमर्शेन स्वयं सूत्रमन्यथा व्याचख्यौ । तदिदं भाष्यमतं किं
बौद्धेन दूषितं अवलोक्य वार्तिककारः स्वयमन्यथा व्याचख्यौ? उत स्वयमेव दूषणं परामृश्यः
इत्यन्यदेतत् । एवं वार्तिककारोक्तमपि खण्डयति प्रभाचन्द्रः स्वीये प्रमेयकमल-
मार्ताण्डनाम्नि ग्रन्थे । तदेतदपि—“उद्योतकरस्य जाड्यमाविष्करोति” इत्यादिना ।
वार्तिककारोक्तरीत्यैव प्रतिज्ञाहानिरित्यत्र को नियमः? सभायामभिक्षेपणादिभिः

आकुलीभावात्, प्रकृत्या समाभीरुत्वात्, अन्यमनस्कत्वादिनापि साध्यत्वेन प्रतिज्ञातं परित्यज्यान्यप्रतिज्ञानोपलम्भादिति चाह । न केवलमयं, धर्मकीर्तिरपि बौद्धो वादन्यायाख्ये ग्रन्थे प्रतिज्ञाहानिविषय एवमाह—“अत्र भाष्यकारमतं दूषयित्वा वार्तिककारोऽयं स्थितपक्षमाह । “तत्रैवं ब्रूमः” इत्यारभ्य “सम्भवन्ति हि अन्येनापि प्रकारेण हेतुदोषोद्भावनादिना प्रतिपक्षसाधनविधानेन च स्वपक्षपरित्यागः परपक्षोपगमश्च” इत्यादि । अथ च निगमयत्येवम्—“तस्माद्धेतोर्व्यभिचारात् पुरुषो निग्रहार्हो भवति न प्रतिज्ञाहाने” इति । तदिदं—

‘यदाह कीर्तिः’ इत्यनूद्य टीकाकारो वाचस्पतिमिश्रः सांख्यपक्षावलम्बनेन शब्दनित्यत्वाभ्युपगमे प्रतिज्ञाहानिं विना न दोषान्तरेण पराजयप्रसक्तिरिति प्रत्याह ।

जैनबौद्धादिखण्डनपूर्वकं न्यायपरिशिष्टे तयोर्निरूपणम्

नूनं तत्र तत्र जातिनिग्रहस्थानेषु लक्षणस्य सर्वलक्षणव्यापनाद्यभावं पर्यालोच्यैव न्यायाचार्य उदयनः न्यायपरिशिष्टे सौत्रपदानां भाष्यवार्तिकगतानां च वाक्यानां उपलक्षणत्वमभिप्रेत्य स्वयं निष्कृष्टलक्षणं दर्शयित्वा, प्रकृतप्रतिज्ञाहानिविषयेऽपि एवं निष्कर्षं दर्शयति—“यो यथा साध्यत्वादिना निर्दिष्टः तस्य तथा निर्वाहमपश्यतः तत्परित्यागः प्रतिज्ञाहानिः” इति । जैनः प्रमाचन्द्रोऽपि साध्यत्वेन निर्देशमात्रमादृतवान् । अयं तु ‘साध्यत्वादिना’ इति आदिशब्दं प्रयुज्जानः पक्षहेतुदृष्टान्तादिहानिमपि प्रतिज्ञाहानिशब्दप्राज्ञां मन्यते । एवं तत्र तत्र जैनबौद्धाद्युद्भावितमपि स्वयं पर्यालोचितं सर्वमपि दोषं निरस्य सर्वसूत्रनिष्कृष्टार्थप्रदर्शनात् सर्वान्ग्रन्थानतिशेते न्यायपरिशिष्टम् ।

स्वयं निग्रहस्थानलक्षणं ब्रुवन् बौद्धमतप्रवर्तको धर्मकीर्तिः वादन्यायाख्ये ग्रन्थे एवमाह—“असाधनाङ्गवचनं अदोषोद्भावनं द्वयोः निग्रहस्थानम्” इति । दृष्टस्यार्थस्य सिद्धिः साधनम् । तस्य निर्वर्तकमङ्गम् । बौद्धाङ्गीकृतः त्रिविधो हेतुः स्वभावः कार्यं अनुपलब्धिश्चेति । स्वभावो नाम तादात्म्यम् । तस्यावचनमनुच्चारणं तस्य वादिनो निग्रहस्थानम् । एवं वाद्युक्ते दोषस्यानुद्भावनं प्रतिवादिनो निग्रहस्थानम् । एवं वादी प्रतिवादी च पराजितो भवति । एतदतिरिक्तीत्या बौद्धमतोक्त-निग्रहस्थानादिलक्षणं नेष्यत इति स आह ।

एवं मल्लिषेण कृतायां स्याद्वादमञ्जर्यामपि गौतमो मुनिः उपासितः—

“स्थयं त्रिवादग्रहिहे वितण्डापाण्डित्यकण्डूलमुखे जनेऽस्मिन् ।

मायोपदेशात्परमर्म भिन्दन्नहो विरक्तो मुनिरन्यदीयः ॥”

अवतारयति च श्लोकमिमम्—

“अक्षपादप्रतिपादितपदार्थानां सर्वेषां चतुर्थपुरुषार्थं प्रति असाधनत्वे वाच्येऽपि तदन्तःपातिनां छलजातिनिग्रहस्थानानां परोपन्यासनिरासमात्रपरतया अत्यन्तमनुपादेयत्वात् तदुपदेशदातुर्वैराग्यं उपहसन्नाह” इति । तथा “स्वरसत एव स्वस्वाभिमतव्यवस्थापना-
विसंस्थुलः वैतण्डिकलोकः । तत्र च तत्परमात्मभूतपुरुषविशेषपरिकल्पित परवञ्चनप्रचुर-
रचनोपदेशश्चेत् सहायः समजनि, तदा स्वत एव ज्वालाकलापजटिले प्रज्वलति हुताशन
इव कृतो घृताहुतिप्रक्षेपः” इति ।

एवं च—

“गतानुगतिको लोकः कुमारं तत्प्रतारितः ।

मागादितिच्छलादीनि प्राह कारुणिको मुनिः ॥

इति कारुणिकत्वं परिहसनीयम्” इति ।

सर्वथा तदेषां बौद्धजैनानां, छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानोपयोगितया निरूपणं गौतमकृतं न समीचीनमित्याशयः । जातिनिग्रहस्थानादिभिः परपराजयार्थं प्रयतमानः प्राश्निकैर्वारणीय इति तेषामभिसन्धिरिव । यदि यत्किञ्चित् वचनमालामात्रेण जयः स्यात् इतोऽपि स्यात् । अत्राह धर्मकीर्तिः वादन्याये—“नास्स्यात्मेति वयं ब्रूमः । के बौद्धाः? ये बुद्धस्य भगवतः शासनमभ्युपगताः । को बुद्धो भगवान्? यस्य शासने भदन्ताश्चघोषः प्रव्रजितः । कः पुनः भदन्ताश्चघोषः? यस्य ‘राष्ट्रपालं’ नाम नाटकम् । कीदृशं राष्ट्रपालं नाम नाटकमिति प्रसङ्गं कृत्वा, ततः प्रविशति सूत्रधार इति पठेन्नृत्येद्वायेच्च । प्रतिवादी तं च सर्वप्रसङ्गं नानुकर्तुं समर्थ इति पराजितः स्यात्” इति ।

अत्रेदं बोध्यम्—जातेर्निग्रहस्थानस्य च स्वरूपं तावत् केनापि नापलपितुं शक्यते । न हि तावत् वादकाले कोऽपि सदुत्तरं वक्तीति दृढवादो भवति । तच्च सदुत्तरं परपक्ष इव स्वपक्षेऽपि यदि दोषमावहेत्, तदा जातिरित्युक्तौ तत्र नासंभावना । बौद्धो धर्मकीर्तिरिव अकलङ्को जैनोऽपि निग्रहस्थानं जातिं चाह । तस्य प्रमाणसंग्रहे अयं श्लोकः—

“प्रकृताशेषतत्त्वार्थप्रकाशपटुवादिनः ।

विब्रुवाणोऽब्रुवाणो वा विपरीतो निगृह्यते ॥”

साध्ये परतिरस्करो जल्पः । तच्छक्तितो जयः । तत्र मिथ्योत्तरं जातिः, इति । यथावस्थितार्थप्रकाशनसमर्थपुरुषापेक्षया योऽन्यः स निग्रहाहो भवति । स कीदृशः? विब्रुवाणोऽ-
ब्रुवाणो वा । विपरीतं ब्रुवाणो वा किमप्यवदन्वा? अनेन विपरीतवचनमवचनं च निग्रहस्थानमभि-
प्रेतम् । गौतमस्तु एतन्मूलभूते विप्रतिपत्तिमप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानत्वेन दर्शयति । जल्पेन

परतिरस्कारो भवतीति अकलङ्केनापि स्वीकृतम् । एवं सति जातिनिग्रहस्थान-
विशेषलक्षणानि यदि जैनाः बोद्धाश्च गौतमोक्तानि दूषयन्ति तावता वस्त्वपलापो न भवति ।
सूत्रकारो लक्षणस्य सूचक एव भवति, न तु यावन्निष्कृष्टं वक्तव्यं तावदपि सूत्रयेत् ।
व्याख्यातारः उपर्युपरि लक्ष्यप्रदर्शनेन निर्दुष्टलक्षणनिर्वचने यथाशक्ति प्रयतेरन् ।
निष्पक्षपातस्तु व्याख्याता मूलेक्तमपि निराकृत्य स्वयमन्यदब्रूयात् । तत्र मूलकृति गौरवं बहन्त
आप्तोक्तेः अविश्वसनीयत्वाभावात् स्वाभिमतार्थे तात्पर्यं वर्णयेयुः । प्रसिद्धं हि लोके तात्पर्यानुप-
पत्त्या शक्यार्थपरित्यागेनार्थान्तराश्रयणेन पदवाक्यनिर्वहणम् । शक्यार्थमात्रे पदवाक्य-
प्रयोगस्तावत् सर्वथैवासम्भावितः । अन्यथा खलु लक्षणावृत्तिरपि उच्छिद्येत । सर्वमिदं
छलनिरूपणावसरे व्युत्पादितं न्यायसूत्रे भाष्ये च । तस्मात् जातिनिग्रहस्थानविशेषलक्षण-
वाक्यानां निर्दुष्टलक्षणपरत्वं कथमपि निरूपयितुं यदि शक्यते, तर्हि तत्र तात्पर्यकल्पनमेव युक्तम् ।
जल्पवितण्डयोः छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भत्वात् ताभ्यां तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणं
भवतीति कथनं मोक्षार्थपरिज्ञातव्येषु तत्त्वेषु जातिनिग्रहस्थानयोर्घटनञ्च न युक्तमिति तावत्
इमे वदन्ति । सम्यग्विमृष्टेद्वादशविधप्रमेयज्ञानमेव मोक्षाय । तत्रापि आत्मन एकस्यैव
ज्ञानमन्तरङ्गम् । एवं सत्यपि यदि प्रमाणसंशयादीनां तत्त्वज्ञानं परम्परया मोक्षे उपयुज्यते,
किमपराद्धं जातिनिग्रहस्थानतत्त्वज्ञानेन । आह च भाष्यकारः—परेण जातौ निग्रहस्थाने
च प्रयुक्ते तद्दूषणार्थं प्राश्निकैः कथमिति प्रश्ने कृते तदुपपादनार्थं च जातिनिग्रहस्थाने
अपि ज्ञातव्ये इति । यथा च हेत्वाभासाः सम्यक् गृहीताः स्ववाक्ये परिवर्जिता भवन्ति
तथा जातिनिग्रहस्थाने अपि ज्ञाते कथमपि परिहार्ये भवतः । जल्पवितण्डयोः विशेषव्युत्पादनं
लोके मूर्खवादसंधुक्षणायैव स्यात्, अग्नौ आग्न्याहुतिरिव इति यद्दूषयन्ति, न हि तत् स्थाने ।

॥ जैनबौद्धमतखण्डनम् ॥

न हि तत्त्वबुभुप्सूनां वादे जल्पवितण्डयोरुपयोगं दर्शयति सूत्रकारः । वादस्यैव
एकस्यैव तत्रादरणात् । यथा बुभुत्सया तथा जिगीषयापि केचित् कथायां प्रवर्तन्त
इति लोकगतिरनिवार्या । जिगीषायाः प्रयोजकत्वं च तदा स्यात् यदि तत्त्वं सिद्धयतु मा वा
कथमप्ययं जेतव्य इति मनीषया प्रवृत्तिर्न स्यात् । अन्यथा खलु तत्त्वबुभुत्सैव सर्वत्र
प्रेरिकेति कृतं जिगीषया । एवं च सन्मार्गेणैव कथा प्रवर्तनीयेत्यस्य त्यक्त्वात्
सर्वस्य कुमार्गे प्रयतनस्यावकाशोऽस्ति । तत्त्वनिर्णयस्तावदनाभासहेत्वधीन एव । न तु
जल्पवितण्डाधीनः । न च सूत्रकारः तत्त्वाध्यवसायार्थं जल्पवितण्डेत्याह । किन्तु तत्त्वाध्यव-
सायसंरक्षणार्थमिति । दृष्टान्तीकृतं च कण्टकशाखावरणम् । तत्संरक्षणपदस्वारस्यं अपरिज्ञाय
सूत्रगतिखण्डनं न साम्प्रतम् । जल्पो वितण्डा वा नाध्यवसायं उत्पादयति ।
संरक्षणं वा कथं ताभ्यामिति चेत् तदेवं ग्राह्यम् । वादिप्रतिवादिभ्यां

कथायां क्रियमाणायां मध्यस्थेषु च सत्सु कतरस्य जयो भवतीति दिदृक्षवस्तावद् बहवः समेता भवन्ति । तत्र तत्र प्रज्ञाभिमानिनः स्युरेव । परन्तु तेषां सर्वेषां स्वपक्षे दृढोऽध्यवसायो यद्यप्यस्ति, तथापि न युक्तीनां दौर्बल्यप्राबल्ये विवेचयितुं ते पारयन्ति । प्रयुज्यमानस्य वचनजातस्य सदसत्वे अपि न ते पश्यन्ति । तत्र यदि चपेटाप्रदानदण्डघातादिना कलहो वर्धेत, तर्हि तत्र प्रथमप्रवर्तकाः पराजितत्वेनैव परिगणयेरन् । यद्यबद्धं वा सुबद्धं वा प्रत्युत्तरत्वेन किमपि घुष्यमाणं भवति, तदा बलाढ्य-विवेचनाशक्त्या स्वपक्षस्थितकथककृतजल्पवितण्डागोरि सदादत्वेनैव भ्राम्यन्तः स्वपक्षं स्थापितं मन्येरन् । एवं चास्मत्पक्षस्याक्षोभ्यत्वमस्तीति ते मन्यमानाः स्वपक्षश्रद्धां न जहतीत्येवंरूपं संरक्षणम् अनभिज्ञतमश्रद्धानुगुणं सम्पद्यमानं सूत्रकाराभिमतम् । यदपि जात्युत्तरप्रयोगे प्राश्निकैः प्रतिषेधः कार्य इति कथं पराजय इति पृच्छन्ति तत्रापि किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । वादिना स्वपक्षसाधने उपन्यस्ते प्रतिवादी तावत् सदुत्तरेण तद्बुधितुमपातरयन् असदुत्तरं प्रयुङ्के । तूष्णीभावे अपजयो निश्चितः । असदुत्तरे तु क्रियमाणे यदि वादी तन्न जानाति तर्हि जयः, न चेत् पराजय इति । तत्र प्राश्निकैः इदमसदुत्तरमिति प्रतिवादिनिषेधो जिगीषामूलायां कथायां न युज्यते । तत्त्वबुभुक्षामूल-कथातस्तस्य विशेषप्रसंगात् । यदि प्राश्निकः कथां प्रतिरुन्ध्यात् तत्र वादी जितो वा नवेति कथं ज्ञायेत । प्राश्निकप्रतिषेधकाले यदि वादी जोषमास्ते तर्हि स पराजित एव भवतीति चेत् नन्वेवं वादिनः पराजयरूपदोषापादकं प्रतिषेधं प्राश्निको न वक्तुमर्हति । यदि न जोषमास्ते तर्हि तेनैव प्रतिवादिनं प्रति कर्तव्ये क्रियमाणे प्राश्निकक्रियमाणप्रतिषेधः किमर्थः ? युक्तं च प्राश्निकेन प्रतीक्षां कर्तुं किमत्रासदुत्तरे वादी प्रतिवक्ष्यतीति पश्याम इति । अथ सोऽपि असदुत्तरे न किञ्चिदब्रूयात् प्रतिवाद्युक्तस्यासदुत्तरत्वं च नाद्वारयेत् तदा तस्य कथं जय इति चेत् ? यदि तदानीं प्रतिवादिना तृतीयकक्ष्याभूतवाद्युत्तरस्यासत्त्वं उद्धाटितं भवेत् तदा भविष्यति जयः । अथैवं असदुत्तरपरम्परायां जिगीषामूलायां प्रवर्द्धमानायामनवस्थैव स्यादिति चेत् स्यादेव । तदर्थं कचिद्विश्रामो व्यवस्थाप्यः । तत्र सकृदसदुत्तरेणैव विश्रामो विधातुं शक्यते प्राश्निकैः । अथापि त्रिः प्रतीक्षणं युक्तमिति लोकन्याय आहतो भवति । तदुपरि तु प्राश्निकाः कथामुपरमयन्तीत्यभिप्रायेण षट्पक्षीरूप-कक्ष्याषट्कादरणं गौतमेन कृतम् इत्यलमधिकेन । एवं जैनबौद्धविषयविमर्शनं विशिष्य पश्चात् समयान्तरे करिष्यते ।

पञ्चमाध्यायविषये सतीशचन्द्रविद्याभूषणोक्तं न सङ्गच्छते

एवं बौद्धजैनगमनिकाप्रदर्शनमध्य एव न्यायपरिशिष्टस्याचार्योदयनकृतस्य वैशिष्ट्यमपि विनिवेदितमेव । जातिनिग्रहस्थानविशेषलक्षणप्रणयनप्रवृत्तेन सूत्रकारेण

कथितानां लक्षणानां यथाश्रुते अतिव्याप्त्यव्याप्तिदोषसम्भावनां न तथा विवेचयन्ति भाष्यवार्तिकटीकाकाराः, यथाऽयमुदयनः । भाष्योक्तं प्रदूष्य स्वयं स्वतन्त्रं किञ्चिद्-ब्रुवाणो वार्तिककारोऽपि न यथावदनुमन्यते न्यायपरिशिष्टकृता । अत्र गौतमेन पञ्चाध्यायी न प्रणीता; पश्चात्तनैरेव एवं विशेषनिरूपणेन सर्वं पूरितमिति सनीशचन्द्रविद्याभूषणादि विमर्शमास्तिका न स्वीकुर्वन्ति । वात्स्यायनात्प्रागेव न्यायसूत्रत्वेन निष्प्रकम्पमवधारितस्य सूत्रराशेः गौतममहर्षिप्रणीतत्वविरहावधारणेन संपत्त्यमानं फलं किमिति न पश्यामः । प्रथमाध्याये विशेषलक्षणान्यनुपवर्ण्य पञ्चमाध्यायतया तन्निवेशनोपपत्तिश्च प्राचीनादृता प्रागेव प्रदर्शिताऽत्र । तस्मात् पञ्चमाध्यायी गौतमप्रणोतैव । उक्तोपरि अनुपपत्तिविमर्शेन परिष्करणं तु सर्वत्रापि सूत्रे समानमिति नैतावता प्रक्षिप्तत्वशंका भवितुमर्हति । तात्पर्यटीकाकारो वाचस्पतिमिश्रः महामान्यत्रिलोचनगुरुशिष्योऽपि स्वयं बहु विमर्शनकुशलोऽपि ग्रन्थसमापनत्वरया क्रमेण संप्रहेणैव वार्तिकव्याख्यानं प्रवृत्त इति ज्ञायते । यद्यपि न्यायपरिशिष्टकार अनेन बौद्धेन जैनेन एवमेवं दूषितमिति प्रायो विशिष्य न किमप्याह । अथापि सर्वदोषपरिहाराय प्रयत्य सर्वं निष्कर्षतीति अवश्यमभ्युपेयम् ।

वर्धमानोपाध्यायः

यद्यत्रापि किञ्चिदुपरि विमृश्यं स्यात् तत्र परित्यक्तं वर्धमानोपाध्यायेन तत्त्वचिन्ता-मणिकारगङ्गेशोपाध्यायपुत्रेण प्रकाशविधायिना । यः खलु उदयनाचार्यकृतानां सर्वेषां ग्रन्थानां प्रकाशनाग्रीं व्याख्यां विधाय सुबहु उपकृतवान् । मन्ये तत्त्वचिन्तामणेः, प्रकाशनामकं व्याख्यानं प्रथममनेन कृतमासीदिति औचित्यात् तत्र स्वव्याख्यानस्य प्रकाश इति नाम कृतम् । अतः स्वकृतव्याख्यानानां सर्वेषां तदेव नाम समासादितमासीदिति ।

न्यायवैशेषिकयोरुदयनाचार्यकृता अन्ये ग्रन्थाः

उदयनः किल वैशेषिकव्युत्पादनाय प्रशस्तपादभाष्यस्य किरणावलीव्याख्यां, न्यायदर्शनार्थनिष्कर्षाय भाष्यवार्तिकव्याख्याभूततात्पर्यटीकाया व्याख्याभूत परिशुद्धि-नामकं ग्रन्थश्च प्रणीय यदर्थमिमे दर्शने उभे प्रवृत्ते तमर्थं यथावद्वर्शयितुमात्मतत्त्वविवेकं न्यायकुसुमाङ्गलिं च निरमात् । देहादिरिक्तात्मविवेचनं, सर्वेश्वरस्थापनं च क्रमेण ग्रन्थयोरनयोः परमार्थः । तदत्र लक्ष्यं अवश्यकर्तव्यं यथा तेनोद्दिष्टं तेन तत्त्वाध्यवसाय-संरक्षणार्थं जल्पवितण्डोपयोगि जातिनिग्रहस्थानशोधनेदम्परपञ्चमाध्याययथावस्थितार्थप्रतिपादनमप्यावश्यकत्वेनाभिमतमासीत् । तदात्मे खलु वादिप्रतिवादकेलिः सर्वतः प्रसृता आसीत् । उदयनस्य बौद्धैस्सह महान्तं कलहमैतिह्यरूपेण वर्णयन्ति केचित् ।

न्यायपरिशिष्टसंपादने नानामातृकाणामुपयोगः

एवम्भूतस्यास्य न्यायपरिशिष्टस्येका मातृका मद्रपुरीयरजकीयहस्तलिखितकोशागारात् लब्धा । अन्या च कल्कत्तानगरे एष्याटिक् सोसाइटी पुस्तकशालात आनीता । ते उभे अपि मातृके सम्यक् परिशील्य तत्र तत्र लब्धा अनेके पाठभेदाः प्रदर्शिताः । मद्रपुरीय-राजकीयहस्तलिखितकोशागारस्थमातृकासम्बन्धी पाठः (म) इति संकेतेन तत्र तत्र सूचितः अधस्तात् । (क) इति संकेतेन एष्याटिक् सोसाइटी (कल्कत्ता) स्थितमातृका-सम्बन्धिपाठभेदो निर्दिष्टः । अहमदाबाद नगरस्थितपुस्तकभाण्डागारात् न्यायपरिशिष्टमातृका एका लब्धा । तस्या असंपूर्णत्वेन आदिमसूत्रचतुष्टयमात्रपरिमितत्वेन च न तथा तावानुपयोगः पाठभेदप्रदर्शनविषये भविष्यतीति सा मातृका तथैव प्रतिप्रेषिता । वर्धमानोपाध्याय-व्याख्यानसहितो न्यायपरिशिष्टग्रन्थः कश्चित् एष्याटिक्सोसाइटी-अधिकारिभिः बहोः कालात्पूर्वं मुद्रयित्वा प्रकाशितः अस्माकमुपलब्धः । पाठभेदप्रदर्शनविषये सोऽपि किंचित्साहाय्यकर आसीत् ।

न्यायपरिशिष्टस्य बोधसिद्धिरिति नामान्तरमभ्यसितं ॥

॥ वामेश्वरध्वजः-पञ्चिका च ॥

एवंभूतस्यास्य न्यायपरिशिष्टग्रन्थस्य वर्धमानप्रकाशवर्धितस्य सरलमेकं व्याख्यानं सम्प्रति वामेश्वरध्वजविरचितममुद्रितमसंपूर्णमप्राप्तप्रकाशं प्रकाशनार्हमुपलब्धम् । तदेतच्छोध-यित्वा मूलेन सह सम्यक् सम्पाद्य प्रकाश्यते मया । अयं,

“नामूलं लिख्यते किंचित् नानपेक्षितमुच्यते” इति न्यायेन शिष्यव्युत्पादनाय यावदपेक्षितं तावद्विलिखन् मूलार्थं सम्यक् बुद्धौ स्थापयति । वर्धमानकृतप्रकाशव्याख्यां न काप्ययमुदाहरति स्वकृतपञ्चिकायाम् ।

कोऽयं वामेश्वरः? कुत्रत्यः? अनेन कृता ग्रन्थाः के? इत्यत्र विषये प्रमाणपूर्वक-चरित्रं किमप्येतावता न दृश्यते । अनेन वामेश्वरेण उदयनकृतन्यायकुसुमांजलिग्रन्थस्य न्याय कुसुमांजलिनिबन्धनाम्नी काचिद्दीका कृतेति Dr. Aufrecht इति नामकः कश्चित् पाश्चात्यो निर्दिशति स्वीयग्रन्थे । (C. D. Dalal) इति कश्चित् स्वीयग्रन्थे वामेश्वरध्वजकृत-न्यायकुसुमांजलिव्याख्यायाः एकैव मातृका Pattan नगरस्थजैनभण्डारपुस्तकशालायां सुरक्षिता वर्तत इति निरूपयति । स्वीयकुसुमांजलिनिबन्धनामके ग्रन्थे आदौ—

“तं नमामि विरूपाक्षं गुरुं वाक्कायमानसैः” इति श्लोकस्य, अन्ते तस्मिन्नेव ग्रन्थे—

“तस्मात्तत्त्वमेव तात्त्विकगुरोः श्रीमद्विरूपाक्षतः

चक्रे वृत्तिमिमां समाहितमतिर्वामध्वजो धीरधीः ॥”

इति श्लोके च दर्शनेन पंचिकाकर्ता वामेश्वरध्वजः विरूपाक्षनाम्नः शिष्य इति सम्यक् ज्ञायते । पाशुपतमतप्रवर्तकः परमपाशुपताचार्यवामेश्वरध्वजाचार्य इति विरुदालंकृतो निर्दिश्यते ग्रन्थेषु । “श्रीवामध्वजनामधेयमुनिना विद्यावतां सर्जिता टीकेयं कुसुमाञ्जलेर्विरचिता चैत-
श्चमत्कारिणी ॥” इति कुसुमाञ्जलिव्याख्याश्लोके मुनिशब्दनिर्देशात्, अयं यतिवर आसीदित्यपि स्पष्टं ज्ञायते । देवीमाहात्म्यग्रन्थव्याख्यानरूपायाः तत्त्वदीपिकायाः, तथा संग्रहेण पंचाशत् (५०) श्लोकैः शैवसिद्धान्तस्थापनपरिवरूपाक्षपंचशतीनाम्नो ग्रन्थस्य च कर्ता कविकण्ठाभरणाचार्यविरुदालंकृतो विरूपाक्षः वामेश्वरध्वजस्य गुरुः A. D. 16 (1531) शताब्द्यां आसीदिति विमर्शकैः निर्धारितत्वेन वामेश्वरध्वजस्य कालः तदनुरोधेन १६ शताब्दी, इति ऊहितुं शक्यते । अस्य कालनिर्णये एतदपेक्षया अधिकं प्रमाणं किमपि नोपलभ्यते । वामध्वजः, वामेश्वरध्वजः इति तत्र तत्र प्रकारद्वयेनाप्ययं निर्दिश्यते ।

एतत्कृतपंचिकाख्यग्रन्थलेखकेन हस्तलिखितपुस्तके तत्तद्वाक्यसमाप्तिप्रकरणविभाग मूलशोधनादिकं विना यथावत् लेखनव्यापृतेन सर्वमिदं लिखितमासीदिति ज्ञात्वा तद्विभज्य शोधनमेव महत्कार्यमासीत् । मुद्रितन्यायपरिशिष्टग्रन्थोऽपि प्रकाशव्याख्योपेतः कश्चित् हस्तं गतः । तत्रत्यमूलपाठस्य वामेश्वरध्वजादृतस्य मूलपाठस्य च कचित्कचिद्भेदो लक्ष्यते । तदेतद्व्याख्यानं मूलार्थविज्ञाने महत् उपकुर्यादिति दृढो मे विश्वासः । वामेश्वरध्वजकृत-
पञ्चिकाख्यव्याख्येयं अन्ते पञ्चषैस्सूत्रैः असंपूर्णा दृश्यते । अस्याः पञ्चिकाया एकैव मातृका मद्रपुरराजकीयप्राच्यहस्तलिखितकोशागरे सुरक्षिता वर्तते । यावद्भारते अन्यत्र कुत्राप्यस्या मातृकान्तरालाभेन व्याख्यानं पाठभेदप्रदर्शनावकाशो नास्तीति, केवलं शोधनमात्रं कृत्वा ग्रन्थस्यास्य सम्पादनं कृतम् ॥

—एस्. एन्. श्रीरामदेशिकः

॥ श्रीः ॥
उदयनाचार्यकृतं
॥ न्यायपरिशिष्टम् ॥

॥ प्रथमं आह्निकम् ॥

¹अथावसरतः कथकाशक्तिलिङ्गविशेषलक्षणम् । तदेवाध्यायार्थः । तल्लक्षणप्रकरण-

श्रीवामेश्वरध्वजकृता

पञ्चिका

“तमीशानं वन्दे तमिममथ वन्देऽक्षचरणं स्वसिद्धयै यावेतावनुगतिमितौ द्वावपि मिथः ।

.... ॥

.... निरुक्तिप्रिया वक्त्रं चुम्बति हन्त सन्ततमियं प्रौढीं समातन्वती ।

चित्ते चञ्चलतां विमुच्य वचसि त्यक्त्वा च तां फल्गुतां सानन्द.....समाकर्ण्यताम् ॥

अर्थोऽयं करुणः वशादुदयनाचार्येण सूत्राक्षरात् आकृष्टः परिशिष्टके च (?) रचितः प्राज्ञैर्यदभ्यूह्यते ।

कापि कापि तथापि किञ्चिदपि यद्वाच्यं न सम्बुध्यते मन्दैस्तद्विशदं विधातुमधुना वामध्वजो यत्नवान् ॥

दृष्टादृष्टफलोच्चयेन जगतः पुष्टिं विधातुं क्षमा मूर्तीरार्तिभिदः प्रणम्य नियतः साष्टाङ्गमष्टावपि ।

तुष्टयै शिष्टजनस्य शिष्टधिषणाकष्टस्य विच्छिन्नये स्पष्टार्थैः परिशिष्टमेतदधुना स्पष्टीकरोम्यक्षरैः ॥

ननु लक्षणस्याध्यायार्थत्वेन प्रकृतलक्षणस्यापि प्रथम एवाध्यायेऽभिधातुमुचितत्वं
इत्यत आह—अथेति । चतुर्थाध्यायानन्तरमित्यर्थः । जातिनिग्रहस्थानविशेषयोः

1. (म) इतः पूर्वं विषयसङ्ग्रहरूपोऽधिको भागः दृश्यते- “प्रथमस्य प्रथमाह्निकार्थः-प्रमाण-
प्रकरणम्, प्रमेयप्रकरणम्, न्यायपूर्वाङ्गप्रकरणम्, न्यायाश्रयप्रकरणम्, न्यायस्वरूपप्रकरणम्, न्यायो-
त्तराङ्गप्रकरणमिति षट् । द्वितीयाह्निकार्थः संशयादिरिति । द्वितीयाध्याह्निकार्थः संशयपरीक्षा-
प्रकरणं, प्रमाणसामान्यलक्षणपरीक्षाप्रकरणं, प्रत्यक्षपरीक्षाप्रकरणं, तत्प्रसङ्गागतावयविप्रकरणमनु-
मानप्रकरणं, तदुपोद्घातप्राप्तवर्तमानपरीक्षाप्रकरणमुपमानपरीक्षाप्रकरणं, शब्दसामान्यपरीक्षाप्रकरणं,
शब्दविशेषपरीक्षाप्रकरणमिति नव ।

द्वितीयाह्निकार्थश्चतुष्टयप्रकरणं, शब्दानित्यत्वप्रकरणं, शब्दार्थप्रकरणमिति त्रीणि । तृतीया-
ह्निकार्थं इन्द्रियव्यतिरेकप्रकरणं, शरीरव्यतिरेकप्रकरणं, चक्षुरद्वैतप्रकरणं, मनोव्यतिरेकप्रकरणं,

परम्परासम्पिण्डनेनाह्निकसमूहतया अध्यायभेदस्थितौ न प्रथम^१पञ्चमसङ्करः । अत एव

सूत्रसमूहः^२ प्रकरणं, तत्समूह आह्निकं तत्समूहाध्यायरूपग्रन्थगुत्पाद्यतया लक्षणस्याध्यायार्थत्वेऽप्यवान्तरविशेषविवक्षया लक्षणाध्याय^३द्वयपरीक्षाया अध्यायार्थत्वेऽपि अवान्तरविशेषविवक्षया परीक्षाध्यायत्रयवदित्यभिप्रायः ।

ननु, तथापि प्रथमानन्तरमेवास्त्वभिधानं कुतश्चतुर्थानन्तरमित्यत आह—अवसरत इति । इदानीमपेक्षितत्वादित्यर्थः । प्रमाणादिलक्षणनिरूपणसमनन्तरं प्रधानतया परीक्षाया बुभुक्षितत्वेन यथाकालमपेक्षिताभिधायी मुनिः परीक्षां समाप्य, अथ अपेक्षितस्य लक्षणमुक्तवानिति रहस्यम् । अध्यायोपाधिमाह—कथकेति । कथकयोर्वादिप्रतिवादिनोरशक्तिः सम्यक् बोधविरहः तस्य लिङ्गविशेषो येन अशक्तिरवसीयते, तस्य लक्षणमसाधारणो धर्म इत्यर्थः । छलहेत्वाभासविलक्षणकथकाशक्तिलिङ्गविशेषलक्षणं इह उपाधिरिति बोद्धव्यम् । अन्यथा तयोरेवातिव्याप्तिः स्यात् । अभिमतश्चैतत् ^४पञ्चमाध्यायशास्त्रप्रणेतुः; कथमन्यथा तयोरन्यत्रान्तर्भूतनिग्रहस्थानत्वतन्त्रनिग्रहस्थानयोरपि जातिनिग्रहस्थानविशेषलक्षणं इह सूत्रकारो नावोचत् ।

ननु, पञ्चमाध्यायोपाध्यसङ्ग्रहात् प्रथमस्यात्रान्तर्भावो माभूत् प्रथमोपाधिना तु प्रमाणाद्यन्यतमलक्षणेन पञ्चमस्यापि सङ्ग्रहात् प्रथमपञ्चमसङ्करः इत्यत आह—नेति । पञ्चमोपाधिना प्रथमासङ्ग्रहवत् प्रथमोपाधिनापि पञ्चमासङ्ग्रहादित्याशयः । यथोक्तकथकाशक्तिलिङ्गविशेषलक्षणविलक्षणप्रमाणाद्यन्यतमलक्षणस्य प्रथमाध्यायार्थत्वेन विवेचितत्वादिति । अत एवेति । पञ्चमाध्यायासङ्ग्रहादित्यर्थः । छलहेत्वाभासविलक्षणकथकाशक्तिलिङ्गविशेषलक्षणस्य पञ्चमाध्यायार्थत्वेनापेक्षितत्वादिति.....मपि प्राप्तं तथापि प्रेक्षावद्वादिना साधने वक्तव्ये तथाविधसाधनापरिष्कृती साधनानुकारित्वात् साधन....

नित्यताप्रकरणं, इन्द्रियभौतिकत्वपरीक्षाप्रकरणं, इन्द्रियनानात्वपरीक्षाप्रकरणं, अर्थपरीक्षाप्रकरणमिति । बुद्ध्यनित्यत्वप्रकरणं, तत्प्रसङ्गेन क्षणभङ्गप्रकरणं, तदात्मगुणत्वप्रकरणं, उत्पन्नापवर्गित्वप्रकरणं, शरीरगुणव्यतिरेकप्रकरणं, मनःपरीक्षाप्रकरणं, तत्प्रसङ्गेनादृष्टनिष्पाद्यप्रकरणं इति सप्तचतुर्थाद्याह्निकार्थः । प्रवृत्तिपरीक्षाप्रकरणं, दोषत्रैराद्यप्रकरणं, शून्यतोपादानप्रकरणं, ईश्वरोपादानप्रकरणं, कर्मनिमित्तत्वप्रकरणं, सर्वनित्यताप्रकरणं, सर्वानित्यताप्रकरणं, सर्वपृथक्त्वप्रकरणं, सर्वाभावप्रकरणं, सख्यैकान्तप्रकरणं, फलपरीक्षाप्रकरणं, दुःखपरीक्षाप्रकरणं, अपवर्गपरीक्षाप्रकरणमिति चतुर्दशद्वितीयाह्निकार्थः दोषनिमित्तत्वप्रकरणं, अवयवप्रकरणं, निरवयवप्रकरणं, बाह्यप्रकरणं, तत्त्वज्ञाननिवृत्तिप्रकरणं, तत्त्वज्ञानपरीक्षाप्रकरणमिति षट् ॥

1. म-अत्र ग्रंथपातः 2. समूहप्रकरणतत्समूह आह्निकतत्समूह इति पदमत्र निर्देश्यम् ।
3. द्वयं इति साधु 4. पञ्चाध्याय इति पाठस्साधीयान् ।

छलस्य पञ्चमवहिर्भावः । तत्र जातिविशेषलक्षणं प्रथमाहिकार्थः । तद्विभागार्थं सूत्रम्—
 १साधर्म्यवैधर्म्येत्यादि । यद्यपि समोत्तरं हेतुतो नोत्कृष्टं तथाऽपि तेन समीकरिष्यामीति
 प्रयोगः समः^२स्यात् । ३अर्थात्तदभिप्रायपूर्वकत्वाद्वेत्याचार्यः । यदूचे—“समार्थः समीकरणार्थः
 प्रयोगो द्रष्टव्यः” इति । ४तेन बुद्धिपूर्वको जातिप्रयोगो साम्यापादानायेति सूचितं भवति ।
 ५एतदुक्तं भवति ; यदि ह्ययं जात्युत्तरेण ६व्याकुलीकृतो निष्प्रतिभः स्यात् असद्वा ७ब्रूयात्
 मम निरनुयोज्यानुयोगवदेतस्यापि पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगो वा स्यात्
 इति समौ स्यावः, अन्यथा त्वहमेवापकृष्टः स्यामिति बुद्ध्याः प्रवृत्तेरिति । भाष्याकारस्तु
 प्रयोगगतं विशेष^८हेत्वभावमाह । यद्वोचत्—“साधर्म्येण प्रत्यवस्थानमाविशिष्यमाणम्”
 इति । यथाहि ९त्वदुक्तं साधर्म्यं तथाऽ^{१०}स्मदुक्तमपि, यथेदं वैधर्म्यं तथेदमपि,
 तथेदमेतत्सहचरितमुपलब्धं तथेदं^{११}मपीयादिनाकारेण जातिवादिनः प्रत्यवस्थानात्, तेन
 प्रत्यवस्थानस्वरूपं सर्वजातिसाधारणं सूचितम् । एतच्च तत्र तत्र^{१२} वक्ष्यते इति ॥

अन्ये तु वक्तृधर्मं वचन उपचरन्ति । जातिवादी हि समः साधारणो नोत्कृष्टोऽपकृष्ट
 इत्यर्थः । स च साधर्म्यानुत्तर^{१३}द्वारेणैवोन्नीयत इति उत्तरमेव सममपकृष्टमित्यर्थः । तच्च
 अपकृष्टमुत्तरं^{१४} द्विधा भवति ; दूषणसमर्थमप्यसिद्धं, सिद्धमपि वा दूषणासमर्थम् । प्रथममपि
 कल्पितदूष्यं यत् तच्छलमुक्तं ; अकल्पितदूष्यन्तु^{१५} केवलनिरनुयोज्यानुयोगो वक्ष्यते ।

.....दूषणानुकारित्वादूषणभ्रान्त्या वा विजिगीषुकथायामेकान्तपराजयाद्वरं सन्देहः,
 परपराजयो वेति बुद्ध्या दूषणाभासाज्जात्युपादानमुचितं इति हृदि निधाय आह्निकोपाधिमाह—
 तत्रेति । जातिसामान्यलक्षणन्तु स्वव्याघातकमुत्तरम् ।^{१५} केवलं निरनुयोगविलक्षणवादि-
 विधक्षितार्थासद्वपणे चेति बोद्धव्यम् । सामान्यलक्षणसंगृहीतजातिविशेषाणामानन्त्येन
 दुर्ज्ञानत्वाशङ्कायां सुज्ञानत्वप्रतिपादनाय न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थं विभागसूत्रमित्याशय-
 वानाह—तद्विभागार्थमिति ।

दूषणसमर्थमप्यसिद्धमिति । तद्यथा ‘देवदत्तो धनवान् नवकम्बलत्वात्’ इत्युक्ते
 दूषणवाद्याह—‘असाधकमिदमसिद्धत्वादिति । असिद्धत्वं दूषणसमर्थं भवति परमत्र(?)
 नूतननवकम्बले सिद्धं इत्यर्थः । अत्र कल्पितनवसंख्यायुक्तकम्बलाकल्पितनूतनकम्बल-
 विषयतया ललकेवलनिरनुयोज्यानुयोगौ इति विवेचनीयम् । सिद्धमपीति । न च
 नियमानपेक्षप्रतिधर्मप्रतिरुद्धत्वादीनामसिद्धत्वात् कथं जात्युत्तरं सिद्धमिति वाच्यम् ;
 सिद्धौ तात्पर्यविरहे सिद्धत्वेऽपि न समर्थमिति तात्पर्यादिति ।

1. क-साधर्म्येत्यादि 2. क-‘स्यात्’ इति न दृश्यते 3. क-तादर्थ्यात् 4. क-एतेन
 5. क-पुस्तके न 6. क-ऽऽकुलीकृतो 7. क-ब्रूयात्तदा 8. क-हेत्वभावं साम्यमिति
 9. क-त्वदुपन्यस्तं 10. क-मदुक्तं 11. क-अपीत्याकारेण 12. क-वक्ष्यते इति ।
 13. क-द्वारेव 14. क-द्वेधा 15. ‘केवल निरनुयोज्यानुयोग’ इति युक्तम् ।

शेषं जातिरित्यनेन जातिसामान्यलक्षणं ¹सूचितम् । तथा च वार्तिकम्—“जातिर्नाम स्थापनाहेतौ प्रयुक्ते यः प्रतिषेधासमर्थो हेतुः” इति । वयन्तु ब्रूमः, एत ²त्रयं, चतुर्यश्चायमर्थः यज्जात्युत्तरं परसाधनमिव स्वात्मानमपि व्याप्नोतीत्यतः स्वपरसाम्यात्सममित्युच्यते । तथा च ³सव्याघतकत्वं नाम सर्वजातिसाधारणं ⁴मूलं दुष्टत्वमस्य सूचितं भवति । एतच्च प्रतिप्रत्युत्तरं ⁵सूत्रं वक्ष्यत इति । ⁶एतदेव ⁷च ⁸साधारणमसामर्थ्यं, ⁹विशेषासामर्थ्यं त्वग्रे वक्ष्यामः । तदुपाधिविशेषाः साधर्म्यादयः । एवं चान्वर्थसंज्ञानिरुक्तिरेव ¹⁰तेषां विशेषलक्षणं; तथापि कारणादिप्रतिसन्धानाय पृथक् पृथग्लक्षणारम्भः । ते हि प्रतिसंहिताः प्रतिदूषणाय ¹¹प्रभविव्यन्ति, ¹²तदुत्तरापरिस्फूर्तौ जातिप्रयोगे चोपयोक्ष्यन्ते ॥ १ ॥

तत्र साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्धर्मविपर्ययोपपत्तेः साधर्म्यवैधर्म्यसमौ ॥ १ ॥

¹³तत्र सामान्यलक्षणगतं प्रत्यवस्था ¹⁴नमनुवर्तनीयं, साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामिति चावर्तनीयम् । ‘तदिति’ साध्यपरामर्शः, ‘उपपत्तेः’ इति तादर्थ्यं षष्ठी, ¹⁵यथासंख्ययोगः । प्रतिषेधभागसूचनाय

सूत्रे संज्ञिनोऽश्रवणात् निर्विषयत्वं संज्ञायां माभूदित्याशयवान् अनुवृत्तेन संज्ञिनमात्रमाह—अत्रेति । प्रत्यवस्थानं सर्वजातिसाधारणमिति मन्वानो विशिनष्टि—साधर्म्येति । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे साध्यसाधनप्रयोगे वादिना कृते ताभ्यामेव प्रत्यवस्थानं, प्रतिरोधाभिधानं प्रतिवादिन इत्यर्थः ।

प्रत्यवस्थानञ्च दूषणाभासरूपं तच्च सददूषणा ¹⁶कारमन्तरेण न भवति । अतः सददूषणानुकारित्वं दूषणाभासस्य दर्शयितुमुक्तं तद्धर्मव्यादिपदम् ।

ननु तच्छब्दस्य पूर्वोपात्तपरामर्शत्वेन सर्वलोकसिद्धत्वात्, अत्र च पूर्वोपात्तं न किञ्चिदिति किं तदा पराम्रष्टव्यमित्यत आह—तदिति । किञ्चित्साध्यधर्ममुद्दिश्य, किञ्चित्साधर्म्यं ¹⁷अभिधिषित इति पूर्वमुपात्तं साध्यमित्यभिप्रायः । स चासौ धर्मश्चेति विग्रहः । उपपत्तेरिति पदं पञ्चम्यन्ततया कैश्चित् व्याख्यातम् । तथाच साध्यधर्मविपरीतधर्मोपपत्तेः निश्चयात्पूर्वसाधनं बाधितमिति बाधचोदनाभासे प्रकृतजाती स्याताम् । सत्प्रतिपक्षचोदनाभासत्वं च विवक्षितं उत्तरसूत्रानुरोधात् । अतः षष्ठ्यन्ततया व्याचष्टे—उपपत्तेरिति । यथैकं साध्यसहचरितं साधनमत्रास्ति तथापरमपि साध्यविपर्ययसहचरित-

1. क-सूचितं भवति 2. क-तत्रयं 3. क-स्वात्मव्याघात 4. क-दुष्टत्वमूलमस्य 5. क-सूत्रे 6. क-तदेतदेव 7. क-तु 8. क-सर्वसाधारण 9. क-विशिष्यासामर्थ्यं 10. क-अमीषां यद्यपि 11. क-प्रभवन्ति 12. क-सदुत्तर 13. क-अत्र 14. क-प्रत्यवस्थानपदमनु 15. क-यथासंख्यं 16. अनुकारमिति स्यात् 17. अभिधित्यत इति भवेत्

पुलिङ्गनिर्देशः । ^१द्विभागं हि प्रत्यवस्थानं परपक्षप्रतिषेधः, स्वपक्षसाधनञ्च । सामान्य-
लक्षणेनैव सदुत्तरप्रकरणसमत्वो^२द्भावनान्वयवच्छेदः । प्रत्येकं ^३त्रिधा त्वेते जातीः सद्विषये,
असद्विषये, असदुक्तिके च । तत्राद्योदाहरणं वार्तिके । द्वितीयोदाहरणन्तु, नित्यः शब्दः

मत्रोपलभ्यत इति तुल्यबलेन प्रतिरुद्धमसाधनमित्येव परस्य प्रत्यवस्थितेः साधर्म्येण
प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमः, वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्यं [वैधर्म्यं?] सम इति मन्दमतीनां
अमो माभूत् इत्याह—यथेति । साधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमो वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं
वैधर्म्यसम इत्यर्थः । ननु जातेः प्रकृतत्वात् तत्सामानाधिकरण्येन साधर्म्यवैधर्म्यसमे इति
स्यात्; न तु साधर्म्यवैधर्म्यसमावित्यत आह—प्रतिषेधेति । प्रतिषेधरूपप्रत्यवस्थान-
^४लभप्रयोजनेन पुलिङ्गनिर्देशः सूत्र इत्यर्थः ।

ननु ^५प्रत्यवस्था.....(?) उभयसम्भवे युक्तमेवं वक्तुम् । न त्वेवमित्यत आह—
द्विधा हीति । प्रतीपमवस्थानं प्रत्यवस्थानं लोकप्रसिद्धं, न त्वन्यत् । तच्च वादिसाधन-
दूषणवत्स्वपक्षस्थापनरूपमपि भवति । परसाधनदूषणस्वपक्षसाधनयोः वादिसाधनप्रत्यवस्थिति-
रूपतया सर्ववादिसिद्धत्वात् प्रतिषेधसामानाधिकरण्येन पुंस्त्वं दर्शयता सूत्रकारेण 'जातिदूषण'
सामानाधिकरण्येन स्त्रीत्वनपुंसकत्वात् अभिधेयलिङ्गता सूचिता । तथा च साधर्म्यसमः
प्रतिषेधः, साधर्म्यसमा जातिः, साधर्म्यसमं दूषणं इत्येवं सर्वत्र वेदितव्यम् । ननु तथा-
विधसाधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रतिरोधभिधानं सप्रतिपक्षदूषणेन जातिरूपे गतमित्यतिव्यापकतया
लक्षणाभास इत्यत आह—सामान्येति । स्वव्याघातोत्तरत्वे सति यथोक्तं इति बोद्धव्यम् ।
एवं सूत्र^६पदादिलक्षणपरतया व्याख्याय भाष्यवार्तिकोदाहरणे संप्रहीतुं अत्रान्तरभेदमाह—
प्रत्येकमिति । साधर्म्यसमा, सद्विषया, समीचीनसाधनविषया, असद्विषया, साधनाभासविषया,
असदुक्तिका, उक्तिमात्रदोषेण वर्तमाना, वैधर्म्यसमाप्येवं इति विवेचनीयम् ।

सद्विषयोदाहरणन्तु शब्दो नित्य उत्पत्तिमत्त्वात् घटवदिति प्रयुक्ते जातिवाद्याह—
यद्यनित्यघटसाधर्म्यात् उत्पत्तिमत्त्वात् अनित्यः, तदा नित्यसाधर्म्यात् अमूर्तत्वात् नित्यः प्राप्तः ।
एतस्मिन्नेव हेतौ आकाशवैधर्म्यात् इत्युक्ते, यदि नित्याकाशवैधर्म्यात् उत्पत्तिधर्मकत्वात्
अनित्यः, तदा नित्यसाधर्म्यात् अमूर्तत्वात् नित्यः प्राप्तः इत्यादिन्यायवार्तिककृतोक्तमित्याह—
तत्राद्येति । अत्र उत्पत्तिमत्वस्य व्याप्तिमपेक्ष्य प्रवृत्तस्य समीचीनत्वमिति सद्विषयत्वं
जात्युत्तरस्येत्यर्थः । ^७उत्पत्तिमदनित्यैकसाधर्म्यं नित्यैकवैधर्म्यं इति हि नियतम् । अमूर्तत्वं
नित्यसाधर्म्यं अनित्यवैधर्म्यमप्यनियतं इति सारम् । असद्विषयोदाहरणं वार्तिके नास्तीति

1. क-द्विविधं 2. क-द्भावन 3. क. त्रिधा चैते 4. भागप्रयोजनेन इति युक्तम् ।
5. प्रत्यवस्थानस्य प्रतिषेधरूपत्वसाधनरूपत्वे इति उचितम् । 6. पदानि लक्षण इति वाच्यम्
7. उत्पत्तिमत्वमिति साधीयान्पाठः ।

स्पर्शशून्यत्वात् आकाशवत् इत्युपसंहारे, नैतदेवम्, अस्ति ह्यस्यानित्येनापि साधर्म्यं प्रमेयत्वं, ततः किं ^१नानित्यं घटवत् । नचेदेवं, नित्योऽपि न स्यात्, अविशेषात् । यद्वा, अस्त्याकाशे ^२न वैधर्म्यमप्यस्मदादिबाह्यकरणग्राह्यत्वं, ^३तर्हि न अनित्यो घटवत् । न चेदेवं, नित्योऽपि ^४न स्यात् ।

तृतीयोदाहरणं भाष्ये 'उक्तिमात्रेण नार्थत' इति प्रदर्शनार्थन्तु वार्तिकतात्पर्यं

स्वयमेवाह—द्वितीयोदाहरणं त्विति । स्पर्शशून्यत्वं अनित्यगुणकर्मगतत्वेनानेकान्तं असाधनं इति तद्विषयजात्युत्तरं असद्विषयमिति बोद्धव्यम् ।

असदुक्तिकोदाहरणन्तु—'आत्मा क्रियावान् क्रियाहेतुगुणयुक्तत्वात्; लोष्टवत्' इत्युक्ते जातिवाद्याह—'निष्क्रियः आत्मा विभुत्वात् अकाशवत्' इत्यादि न्यायभाष्यकृतोक्तमित्याह—तृतीयेति । अस्ति खल्व्वात्मनः क्रियाहेतुः गुणः, प्रयत्नो वाऽदृष्टं वा, लोष्टस्यापि स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यान्तरसंयोगः क्रियाहेतुर्गुणः इति नासिद्धिः । न च अन्यत्राप्यसद्विषयत्वमेव, क्रियाहेतुगुणयुक्तत्वस्य निष्क्रियाकाशगामित्वेन स्वयमभिचारित्वात् साधनाभासत्वं इति वाच्यम् । वस्तुतो जात्युत्तरस्य तथात्वेनेष्टत्वात् । इह च वस्तुतो जात्युत्तरं उक्तिमात्रेण दुष्टत्वात् । विभुत्वस्य निष्क्रियत्वेन व्यासत्वात् । विभुत्वं निष्क्रियैकसाधर्म्यं क्रियावत् वैधर्म्यमेवेति नियतमिति । न च यथा सद्विषयेऽपि उक्तिमात्रदोषेण असदुक्तिकत्वं, तथा सद्विषयत्वेऽपि उक्तिमात्रदोषेण असदुक्तिकत्वं इति वाच्यम्; असम्भवात् । व्याप्त तिरस्कारेण प्रवृत्तसदुक्तिकत्वेनेष्टत्वात् । न च समीचीनप्रयोगे प्रथमे प्रतिपक्षप्रयोगस्य समीचीनत्वसम्भव इति सुसमीचीनत्वसाधने असदुक्तिकत्वासम्भव इति साधूक्तं तृतीयोदाहरणं भाष्य इति । नन्वत्र च साधनमाभासम्; उत्तरं च न जातिः, विभुत्वस्य निष्क्रियत्वेन स्वभावात्तः प्रतिबद्धत्वात् । ^५नैतदुपेक्ष्य वार्तिककार उदाहरणान्तरमाहेति वदन् टीकाकारो ^६व्यक्तं भाष्योदाहरणमेवेति दर्शितवान् । तत्कथमिदमुदाहरणम्? इत्यत आह—उक्तिमात्रमिति । मूलप्रयोगस्य नियमनपेक्ष्य प्रवृत्तस्य नियमानियमसंभवे यथाक्रमं सम्यक् दूषणासम्भवापरिपूर्तिभ्यां दूषणप्रयोगस्य च नियमेन नियमनपेक्ष्य प्रवृत्तस्य नियमतो जात्युत्तरत्वं नियमस्य च सतोऽसतोऽनपेक्षा । यत्रासन्तं नियमनपेक्ष्य उत्तरं प्रवृत्तं, तत्र उक्तार्थोऽपि दुष्टो नोक्तिमात्रं दुष्टम् । यथा उदाहृतयोः अमूर्तप्रमेयत्वयोः द्वयोरपि अनैकान्तिकतया नियमरहितत्वात् । यत्र तु सन्तं नियमनपेक्ष्य उत्तरं प्रवृत्तं, तत्र नोक्तार्थोऽपि दुष्टः । अपि तु उक्तिमात्रं यथोदाहृतविभुत्वस्य निष्क्रियत्वेन स्वभावप्रतिबद्धकत्वात् ^७तं च प्रतिबन्धं तिरस्कृत्य प्रवृत्तमुत्तरं इत्युक्तिमात्रमेव दुष्टं; नार्थः ।

1. क-नानित्यो 2. अस्त्याकाशेनैव 3. क-ततः किं 4. क-न स्यात्, अविशेषात् ।
5. तेनैतत् इति युक्तम् । 6. त्यक्तं इति बोध्यम् । 7. 'सन्तं' इति साधु ।

^१उपेक्ष्योक्तं तात्पर्याचार्यैः, 'सदुत्तरमप्युक्तिदोषेणैव जातिरिति । अस्यार्थस्य प्रतिदृष्टान्तसम प्रकरणसमादौ स्वयमेव स्फुटीकरणात् । अप्रयोजक^२सपक्षान्वयिधर्मवत्त्वदर्शनं कारणमाद्यायाः

नोक्त्यर्थो विभुत्वम् । एतावता च वार्तिकोदाहरणतात्पर्यं ^३ब्रुवता भाष्योदाहरणोपेक्षा उक्ता तात्पर्याचार्यैर्वाचस्पतिमिश्रैः । न पुनरिदमनुदाहरणमिति सारम् । उत्तरं च न जातिरिति वस्तुत इति बोद्धव्यम् । ननु यदि सदुत्तरमप्युक्तिदोषेण जातिरिति, किमिति तदा न टीकाकारः कचित्तथा नोक्तवानित्यत आह—सदुत्तरमपीति । क्रियावानात्मा क्रियाहेतुगुणयोगात् लोष्ठवदिति प्रयुक्ते प्रतिदृष्टान्त उदादीयते—क्रियाहेतुगुणयुक्तं आकाश-मक्रियं दृष्टम् । तस्मादनेन प्रतिदृष्टान्तेन कस्मात् क्रियाहेतुगुणयोगो निष्क्रियधर्ममेव साधयत्यात्मन इत्यत्र प्रतिदृष्टान्तसमे टीका यदि पुनः इयमनैकान्तिकचोदना स्यात् । क्रियाहेतुगुणयुक्तस्यापि अक्रियत्वं दृष्टं यथाऽऽकाशस्येति । तत एतत्सदुत्तरं स्यात् ; न त्वेवमेतदिति जातिरिति । स्पष्टैव तथा प्रकरणसमेऽपि टीका । स्वसाध्यनिर्णयेन परसाधनविघटनबुद्ध्या प्रतिवादिना साधनं प्रयुज्यमानं प्रकरणसमं जात्युत्तरं भवति । सत्प्रतिपक्षतया वादिनः साधनक्रमनिश्चायकं करोमीति बुद्ध्या प्रतिपक्षसाधनं प्रयुज्जानो न जातिवादी; सदुत्तरवादित्वात् । ^४सप्रतिपक्षया हेतुदोषस्य अनैकान्तिकत्वादिवत् उपपादितत्वात् इति वादिसाधनानधिकबलं साधनं सत्प्रतिपक्षतयैव व्यवतिष्ठमानं लोके दृष्टं, न तु बाधकतया दृष्टं, इष्टं वा शिष्टैः । तद्यदि तथाभूतसाधनाद्वाधेन प्रत्यवतिष्ठते तदा उक्तिमात्रेण जातिरिति स्फुटीकृतं टीकाकृतेति समुदायार्थः ।

.....यथा अनैकान्तिकत्व^५सत्प्रतिपक्षत्वसदुत्तरेऽपि सती जात्युत्तरतां गते उक्तिदोषेण, तथा विभुत्वं सदुत्तरमप्युक्तिदोषेण जात्युत्तरमपि समर्थितम् । संप्रति साधर्म्य-वैधर्म्ययोः प्रतिधर्मत्वेन प्रतिधर्मसमैव जातिः सूत्रकारेणैकैव किं नोक्ता । किमर्थं वा अवान्तरभेदेन उक्ता इति हृदि निधाय उभयसमर्थनार्थमाह—अप्रयोजकैति । वादी किल समीचीनासमीचीनसाधनाभिधानात् सदसद्वादी; न त्वन्यतरनिश्चयतः । जातिवादी पुनः दूषणाभासाभिधानायासद्वाद्येनेति । तत्र साधर्म्येण नियमवता वैधर्म्येण वा तथाभूतेन नियमरहितसाधम्यैर्वैधर्म्याभ्यां वा प्रत्यवस्थिते वादिनि, प्रतिवादी यथाक्रमं दूषणासम्भवसम्भवाभ्यामप्यसम्भवकारणाभ्यां दूषणं प्रतिसन्दधानः, 'सपक्षान्वितो धर्मेण गमकत्वेन त्वयेष्टः; तथा च त्रिपक्षान्वितोऽपि सपक्षान्वितत्वात् गमकः, न तु विपक्षान्वयेन दूष्यत' इत्येवमभिमन्यमानः—तथा, 'विपक्षव्यावृत्तो धर्मो गमकतयेष्टः । तथा च सपक्षव्यावृत्तेऽपि विपक्षव्यावृत्तत्वात् गमको न तु सपक्षव्यावृत्त्या दूष्यत'

1. क-उपेक्षोक्ता 2. क-विपक्ष 3. ब्रुवन्निः इति साधु 4. सप्रतिपक्षतया इति योज्यम् 5. सत्प्रतिपक्षत्वे इति युक्तम् ।

अप्रयोजक^१विपक्षव्यतिरेकिधर्मवत्त्वदर्शनश्च द्वितीयाया इति ^२भावयितुं भेदेनोपन्यासः^३ ।
^४अन्यथा प्रतिधर्मान्तरेण तद्धर्मविपर्ययोपपत्तेः ^५प्रतिधर्मसमेत्युक्तैव स्यात् । ^७कथं प्रतिधर्म-
 समप्रकरणसमयोभेदः^८ ? 'इयं बाध^९चोदनाभासा, 'तद्धर्मविपर्ययोपपत्ते'रिति वचनात् ।
 सा ^{१०}सप्रतिपक्षचो^{११}दनाभासा 'प्रक्रियासिद्धे'रिति वचनादित्येके ।

एवञ्च मन्यन्ते, प्रमाणान्तरबाधचोदनाभासोप्येवं सङ्गृहीतः स्यादिति । 'प्रत्युत्तरसूत्र-
 पर्यालो^{१२}चनाद्व्यत्यय' इति तात्पर्यटीका । इह हि ^{१३}प्रत्युत्तरे विशेषं द्योत^{१४}यति, तत्र तु

इति अभिमन्यमानश्च सपक्षविपक्षान्वितेन धर्मेण साधर्म्येण, सपक्षविपक्षव्यावृत्तेन च धर्मेण
 वैधर्म्येण प्रत्यवतिष्ठमानः साधर्म्यवैधर्म्यसमजातिवादी भवतीति तात्पर्यम् ।

अक्षरार्थस्तु पक्षविपक्षसपक्षान्वितो धर्मः साधारणानैकान्तिकत्वात् सिद्धिमद्दूषणेऽपि(ः)
 समर्थ इति वस्तुस्थितौ सत्यां दूषणसमर्थ इत्यत्र अप्रयोजकः ^{१५}सपक्षान्वयमात्रेणैव सिद्धिदूषणयोः
 पर्यवसायित्वात् ।अप्रयोजकश्चासौ विपक्षान्वयिधर्मश्च तद्वत्त्वं धर्मिणः । तस्य
 दर्शनमुपलब्धिः ज्ञानमिति यावत् । कारणमुत्पादकमाद्यायाः साधर्म्यसमाया उक्तेः इति ।
 एवं विपक्षव्यतिरेके सति सपक्षव्यतिरेको न सिद्धयपलब्ध्योः समर्थ इति वस्तुस्थितौ न
 दूषणसमर्थ इत्यत्र अप्रयोजको वा सपक्षव्यावृत्तिमात्रेणैव सिद्धिदूषणयोः पर्यवसायित्वात् ।
 अप्रयोजकश्चासौ सपक्षव्यतिरेकिधर्मश्चेत्यादि पूर्ववद्योजनीयमिति । अवान्तरविशेषविवक्षया
 साधर्म्यसम इति व्यवहारः शास्त्रे प्रवर्ततेत्यत आह—अन्यथेति ।

अत एव साधर्म्यसमवैधर्म्यसमयोः प्रतिधर्मसमव्यवहारमाश्रित्य प्रतिधर्मसम-
^{१६}प्रकरणयोभेदं ^{१७}पृच्छसि कथं पुनरिति । साध्यधर्मविपरीतधर्मेण उभयत्र प्रत्यवस्थानात्
 प्रकरणसमा प्रतिधर्मसमैव प्रतिधर्मसमा वा प्रकरणसमेव इत्याशयः ।

एकदेशिमतेन भेदमाह—इयमिति । प्रतिधर्मेण प्रत्यवस्थानाविशेषेऽपीयं प्रतिधर्म-
 समाबाधचोदनाभासो बाधोऽत्र दूषणमभिधीयते । अत युक्तिः—तद्धर्मेति । साध्यधर्म-
 विपर्ययोपपत्तेः निश्चयादिति पञ्चमी । तथा च बाधः सेति ; प्रकरणसमा सत्प्रतिपक्ष-
 चोदनाभासा ^{१८}सत्प्रक्षत्वमिह दूषणं उच्यते । अत्रोपपत्तिः प्रक्रियेति । प्रक्रियत
 इति । प्रक्रियमाणात्वसिद्धयथेमिति तादर्थ्यषष्ठी । एवञ्च इह बाधचोदनाभासतया अन्यत्र

-
1. क-सपक्ष 2. क-विभावयितुं 3. क-उपन्यास इति 4. क-अन्यथा तु
 5. क-प्रत्यवस्थानं प्रति 6. क-समेत्येकैव 7. क-कथं पुनः 8. क-भेद इति
 9. क-देशना 10. क-सत्प्रतिपक्ष 11. क-देशना 12. क-पर्यालोचनाय 13. क-प्रत्युत्तरक्रमे
 14. क-दर्शयति 15. विपक्षान्वयसपक्षान्वय इति 16. प्रकरणसमयोः इति युक्तम् ।
 17. पृच्छति इति स्यात् 18. सत्प्रतिपक्षत्वमिह इति साधु ।

^१प्रतिसाधनबाधमापादयतीति । किमत्र तत्त्वम् ? उत्तरम्, अन्यथासिद्धेः । नहि सत्प्रतिपक्ष^२चोदनाभासायां ^३प्रतिसन्धानबाधक आपद्यते, सत्प्रतिपक्षत्वं चापन्नमपि न सत्य

सत्प्रतिपक्षचोदनाभासतया च मिथो व्यावर्तकधर्मभेदवत्तया भेद इत्यर्थः । भेदव्युत्पादनस्य तात्पर्यं आह—एवञ्चेति ।

प्रतिधर्मेण बाधसत्प्रतिपक्षचोदनाभासप्रतिपादनेन । प्रमाणान्तरेण प्रत्यक्षागमोपमानेन, ^४बाधप्रतिरोधचोदनाभासोऽपि प्रतिपादित इत्यर्थः । एकदेशमतं दर्शयित्वा टीकाकारवाचस्पति[मत]माह—प्रत्युत्तरसूत्रेति । प्रत्युत्तरसूत्रं जात्युत्तरत्वव्यवस्थापकं, 'गोत्वात् गोसिद्धिवत् तत्सिद्धिः' इति । अत्र विशेषं द्योतयति दर्शयतीत्यर्थः । ^५अविशेषे प्रत्यवस्थितस्य विशेषप्रदर्शनं उपयोगीति सारम् ।

^६अन्यत्र तु प्रकरणसमायाः प्रत्युत्तरे, 'प्रतिपक्षात्प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः' इति अत्र प्रतिसाधनबाधमापादयतीति । न हि सत्प्रतिपक्षत्वे प्रतिपादिते प्रतिसाधनबाध उपयुज्यत इति रहस्यम् । एवं च व्याख्यातृविप्रतिपत्तेः सन्देहात् पृच्छति—किमत्र तत्त्वमिति । किं पूर्वं अय उत्तरं वा, तत्त्वं वास्तवं इत्यर्थः । एकदेशमतं उत्तरसूत्रविरोधात् हेयं टीकाकारमतं उपादेयम् । उत्तरसूत्रविरोधात् युक्तत्वात् चेत्याशयवानुत्तरयति—उत्तरमिति । टीकाकारमतमित्यर्थः । प्रतिधर्मसमप्रकरणसमोत्तरसूत्राभ्यां पूर्वसूत्रयोः सत्प्रतिपक्षबाधचोदनाभासत्वमेवार्थः प्रतिपाद्यत इति प्रतिज्ञाय प्रथमं प्रकरणसमान-सत्प्रतिपक्षचोदनाभासेति व्युत्पादयति—अन्यथेति ।

न हीति । प्रकरणसमायां हि यदि सत्प्रतिपक्षत्वं अभिधीयते, तदा, 'यदि मदीयं साधनं त्वदीयसाधनप्रतिरुद्धं, तदा मदीयेन बाधितं त्वदीयमिति न उत्तरं उचितम् । अविशेषेण प्रत्यवस्थितस्य विशेष^७प्रदर्शनं अविशेषनिराकारमुचितं वक्तुमित्यर्थः । तुल्यबलेन पुनः बाधाभिधायिनो, 'यथा मदीयानधिकबलेन त्वदीयेन मदीयं बाध्यते तथा मदीयानधिकबलेन मदीयेन त्वदीयमेव किं न बाध्यत इति प्रयुक्तं प्रतिसाधनेन बाधापादानं इति सारम् ।

ननु न प्रतिसाधनेन बाध आपद्यते; अपि तु सत्प्रतिपक्षत्वमापाद्यते । तथा च नोक्तदोषावकाश इति आशङ्क्य पूर्वोक्तं अनन्यथासिद्धत्वं दृढयति—सत्प्रतिपक्षत्वञ्चेति । आपन्नमपि प्राप्तमपीत्यर्थः । यदि सत्प्रतिपक्षत्वे चोदिते द्वितीयवादिना, प्रथमवादी एवं ब्रूयात्; मदीयसाधनेन भवदीयसाधनं सत्प्रतिपक्षितमिति । एवं सत्प्रतिपक्षत्वं प्राप्तं

१. क-प्रतिसाधने २. क-चोदनायां ३. क-प्रतिसाधन ४. बाधप्रतिरोधनरूपेण इति भवितव्यम् ५. अविशेषेण इति पठनीयम् ६. तत्र तु इति मूलपाठः ७. प्रदर्शनेन इति वक्तुमुचितम् ।

दोषाय, असाधनात्; प्रत्युत गुणाय, साम्यमात्रापादानप्रवृत्तत्वात् । न च समबलेन बाधाभिधायिनो व्याघातमुपेक्ष्य ^१विशेषप्रदर्शनं व्यायः, ^२उद्घटापराधोपेक्षणायोगात् । तद्धर्मविपर्ययोपपत्तिप्रक्रियासिद्धी तु विपर्ययेणापि व्याख्यातुं शक्येते । प्रमाणान्तरबाध-
चोदनाभासवच्च प्रमाणान्तरप्रतिरोधचोदनाभासोऽपि सङ्ग्राह्यः, तथा च तदर्थमपि सूत्र^३मनुसन्धेयमिति न कश्चिद्विशेषः । ^४यथा पीताद्यन्तरितसितिमानं शङ्खमुपलभ्य शुक्लोऽयं शङ्खत्वात्, इतरशङ्खव^५दित्युक्ते जातिवाद्याह—

नायं तथा, पीतस्योपलब्धेः । न चेदिदं बाधकं, त्वदनुमानमपि न ^६साधनं, ^७प्रमाणत्वेनाविशेषात् इति तथा प्रतिरोधेनापि प्रत्यवतिष्ठते । यावदनुमानात् शुक्लः ^८तावत् प्रत्यक्षात् ^९पीत एवायं कस्मान्न स्यात् । अस्ति च ^{१०}तदस्मिन्तथा प्रतिभासमानत्वात्,

वा न दोषाय; असाधनात् । साधनं हि सत्प्रतिपक्षदोषेण दूष्यते । न चेदं साधनं तत्साधनवात्सिद्धयदेशेनापि प्रवृत्तेः । प्रत्युत गुणाय । साधकं सत्प्रतिपक्षदोषेणासा-
धकमभिधीयते न त्वसाधकमिति ब्रुवता कश्चिदोषः शक्यो वक्तुं, प्रतिपाद्यसाधनस्यासा-
धनत्वाभिमानं वादिना गुण एवोच्यते सामान्यमात्रोपादानप्रवृत्तत्वात् इति यथा त्वदीयेन सत्प्रतिपक्षितं मदीयं^{११}साधनं; एवं मदीयेन प्रतिपक्षितं त्वदीयमप्यसाधनं इत्यभिमतमेव आपाद्यते न त्वन्यत् ।

एवं प्रकरणसमायाः प्रत्युत्तरसूत्रपर्यालोचनेन सत्प्रतिपक्षचोदनाभासत्वं निरस्य प्रतिधर्मसमायाः तथैव बाधचोदनाभासत्वं निराकरोति—न चेति । समबलेन बाधाभिधायिनः प्रतिवादिनो व्याघातं विरोधमुपेक्ष्य परिहृत्य विशेषप्रदर्शनं व्यायः युक्तमित्यर्थः । उद्घटापराधः परिस्फूर्तिदोषः । तस्योपेक्षणं अन्येनानुद्भावनं अयोगः अयुक्ततेत्यर्थः । एवं तावत् प्रत्युत्तर-
सूत्रविरुद्धत्वानुकूलत्वाभ्यां पूर्वोत्तरमत्र परिहारस्वीकाराविति सामर्थ्यैकदेश्युक्त्युक्तिं विपर्ययेण व्याचष्टे—तद्धर्मैति ।

तद्धर्मविपर्ययोपपत्तेरिति पदं पञ्चम्यन्तं प्रक्रियासिद्धेरिति च षष्ठ्यन्तमिति त्वयोक्तम् । तस्य विपर्ययः पूर्वपदं षष्ठ्यन्तमुत्तरपदं तु पञ्चम्यन्तं इति न कश्चिद्विरोधः । यच्च भेदव्युत्पाद-
नस्य तात्पर्यमुक्तं तदपि विपर्ययेण शक्यमेव वक्तुं इति दर्शयति—प्रमाणान्तरेति । यथानुमानेन बाधप्रतिपादनेन प्रमाणान्तरेण प्रत्यक्षादिनापि बाधः प्रतिपादितोऽनुमान-
वत्प्रत्यक्षादेरपि प्रमाणत्वाविशेषात्, यथानुमानेन प्रतिरोधप्रतिपादनेन प्रमाणान्तरेण प्रत्यक्षादि-
नापि प्रतिरोधः प्रतिपादितोऽनुमानवत् प्रत्यक्षादेरपि प्रमाणत्वाविशेषात् इति अभिप्रायः ।

1. क-विशेषदर्शनं 2. क-तद्घटापराध 3. क-मनुसन्धानीयं 4. यथा हि पित्तान्तरित 5. क-दिति प्रयुक्ते 6. क-साधकं 7. क-तस्य प्रमाण 8. क-तावदिति न दृश्यते 9. क-पीत एव किं न स्यात् 10. क-तदत्र 11. साधनमसाधनमिति पाठः ।

न च अस्ति कश्चिद्विशेषः इति । एवं शब्दोपमानयोरपि द्रष्टव्यम् । न चायं केवलनिरनुयोज्यानुयोगः, प्रत्यक्षादेराभासत्वादिति वाच्यम् । अनाभासत्वेऽप्येवमुक्तेर्दुष्टत्वात्

अनुमानेन बाधप्रतिरोधौ भाष्यवार्तिककाराभ्यां उक्ताविति प्रत्यक्षेण बाधप्रतिरोधौ यथा भवतः, तथा दर्शयति यथाहीत्यादिना नचास्ति कश्चिद्विशेष इत्यन्तेन । प्रत्यक्षेण बाधप्रतिरोधाबुदाहृत्य शब्दोपमानाभ्यां बाधप्रतिरोधावतिदेशेन दर्शयति—एवमिति । बाधप्रतिरोधचोदनाभासत्वं शब्दोपमानयोरपि द्रष्टव्यमित्यर्थः । तद्यथा—‘पित्ताद्यन्तरितसितिमानं शङ्खमुपलभ्य, शुक्लोऽयं शंखत्वादितरशंखवत्’ इति प्रयुक्ते जातिवाद्याह—‘नायं शुक्लः, पीतः शङ्खः’ इत्यागमबाधितत्वात् । न चेदिदं बाधकं, त्वदनुमानमपि न साधकं प्रमाणत्वेनाविशेषादिति, तथा प्रतिरोधेनपि प्रत्यवतिष्ठते यावत् अनुमानात् शुक्लः, आगमात् पीत एवायं कस्मान्न स्यात्; अस्तिच सोऽत्र; ‘पीतः शङ्खः’ इति केनचित् उक्तत्वादिति । ‘अयं पिण्डो गौः सास्नावान् इतरगोवत्’ इति प्रयुक्ते, नायं तथा ‘गोसदृशो गवय’ इति उपमानबाधितत्वात् । न चेदिदं बाधकं त्वदनुमानमपि न साधकं प्रमाणत्वेनाविशेषादिति । तथा च प्रतिरोधेनपि प्रत्यवतिष्ठते यावत् अनुमानात् गौरुपमानात् गवय एवायं कस्मान्न स्यात्? अस्ति च ‘गोसदृशो गवय’ इत्युपमानं न चास्ति कश्चिद्विशेष इति ।

ननु प्रत्यक्षागमोपमानैः प्रतिरोधो न जातिः; किन्तु केवलनिरनुयोज्यानुयोग इत्याशङ्क्य परिहरति—न चायमिति । जातिद्वारकनिरनुयोज्यानुयोगोऽभिमत इति तद्व्यवच्छेदार्थं केवलेति पदम् । प्रत्यक्षादेरुदाहृतस्याभासत्वादिसंवादित्वेन प्रमाणत्वानुपपत्तेः सर्ववादिसिद्धत्वान्न तेन प्रतिरोध इति रहस्यम् ।

ननु यत्र प्रत्यक्षादय आभासाः तत्र केवलनिरनुयोज्यानुयोगोऽस्तु; मा भूजातिः । यत्र पुनः प्रत्यक्षादयः प्रमाणभूताः विशेषेऽप्यतिरस्कारेण तत्र सदूषणमित्यास्ताम् । यत्तु प्रमाणभूतैः प्रत्यक्षादिभिः विशेषतिरस्कारेण प्रतिरोधाभिधानं तत्र निरनुयोज्यानुयोगः । नापि सदूषणमित्यागमेनापि उक्तिमात्रदोषेण जात्युत्तरत्वमुपगन्तव्यमित्याह—अनाभासत्वेऽपीति । एवमुक्तेः न चास्तीति कश्चिद्विशेषः इत्येवमभिधानस्य । जात्युत्तरत्वेन दुष्टत्वात् दुष्टत्वेन व्यवस्थापितत्वात् । अत एवाह—अनुमानवत् । यथा—‘क्रियावानात्मा क्रियाहेतु-गुणयोगित्वात्’ इत्युक्ते अनुमानेन प्रमाणभूतेन ‘निष्क्रिय आत्मा विभुत्वात् आकाशवत्’ इति । नचास्ति कश्चिद्विशेष इत्येवमुक्त्वा प्रतिरोधाभिधानं जातिरिति व्यवस्थापितम् । तथाऽन्यत्रापि प्रमाणरूपप्रत्यक्षादिना सप्रतिपक्षत्वाभिधानं उक्तिदोषेण जातिरिति किं नावबुध्यते । अन्यथा उक्तिदोषेणानुमानेनापि प्रतिरोधाभिधानं जातिरित्यपि न स्यात् । व्यवस्थितं च तदिति सर्वं निरवयम् ।

अनुमानवत् तथात्वे वा ^१समसङ्ग्रहः इति । तस्मादियं ^२सप्रतिपक्षचोदनाभासा
^३बाधचोदनाभासेति स्थितम् ।

अनैकान्तिकचोदनाभासावार्तिकन्तु साधनगतं समानधर्मत्वं धर्ममपेक्ष्य, न तु
प्रतिसाधनमपेक्ष्य, तद्व्यभिचारानुद्भावेनात् । अनिर्णायकार्थो वाऽनैकान्तिकशब्दः । तदनयोः

यदि च प्रत्यक्षाभासेन प्रतिरोधाभिधानं निरनुयोज्यानुयोगो; न जातिरिति
तदा प्रत्यक्षाभासेन बाधाभिधानमपि निरनुयोज्यानुयोगो न जातिरिति । यदि चोक्तदोषेण
प्रमाणभूतप्रत्यक्षादिना न बाधप्रतिरोधाभिधानं जातिरिति, तदा प्रमाणान्तरबाधचोदना
भासोऽप्येवं सङ्गृहीतः स्यादिति रिक्तं वचः; विषयाभावात् न ह्याभासानाभासाम्यां
प्रमाणान्तरमस्तीति आशयवानाह—^४तथात्वेऽपि चेति । बाधोऽपि भवदभिमतो न सङ्ग्राह्यः ।
प्रतिरोधासङ्ग्रहवत् बाधस्यापि असङ्ग्रहः; तुल्ययुक्तिकत्वात् । उक्तप्रकारेण बाधसङ्ग्रह-
वत्प्रतिरोधसङ्ग्रहः तुल्ययुक्तिकत्वात् इत्याशयवान् उपसंहति—तस्मादिति । इयमिति
प्रतिधर्मसमा । सेति प्रकरणसमेत्यर्थः ।

ननु, सेयं जातिर्विशेषहेत्वभावं दर्शयति । ‘विशेषहेत्वभावाच्च अनैकान्तिकचोदना-
भास इति’ न्यायवार्तिकविरुद्धत्वात् कथमियं सप्रतिपक्षचोदनाभासेति हृदि निधाय वार्तिकं
यथाश्रुतं अनुपपन्नं इत्यन्यथा व्याचष्टे—अनैकान्तिकचोदनाभासवार्तिकं त्विति । साधन-
गतमिति । साधनं कृतकत्वादि । तद्वत् तत्सम्बद्धं समानधर्मत्वं समानधर्मत्वं(?) प्रमेयत्वादि-
धर्ममपेक्ष्य उक्तमनैकान्तिकत्वं इति । किमिति स्वरसमङ्गेन व्याख्यायत इति मुख्यबाधं
दर्शयति—न त्विति—न द्वितीयसाधनमपेक्ष्येत्यर्थः । कुत इत्यत आह—तद्व्यभिचारेति ।
तेन तद्द्वितीयेन साधनेन व्यभिचारानुद्भावेनात् । नहि कृतकत्वादेः प्रथमसाधनस्य द्वितीयेन
साधनेन अनैकान्तिकत्वमुद्भावितम् । न हि कृतकत्वादयोऽनित्यादिषु विपक्षगामिन इति
प्रतियोगस्यार्थ इति उन्मत्तोऽप्याह । तस्मान्मुख्यार्थासम्भवात् अन्यथा वार्तिकं व्याख्यातमिति ।
एवं व्याख्यानं^५परितोषोऽनैकान्तिकशब्द एव सप्रतिपक्षत्वमाह यथा तथा दर्शयति—
अनिर्णायकार्थो वेति । एकस्मिन्नन्ते नियतः प्रयोग इति द्वितीयपक्षप्रयोगस्यापि सम्भवादित्यर्थः ।
तथा च अनैकान्तिकशब्देन सप्रतिपक्षत्वमेवाभिधीयत इत्युक्तं भवतीति न वार्तिकविरोधोऽपि ।
पञ्चमाध्यायसूत्राणि व्याख्याय, “लक्ष्यं लक्षणं उत्थितिः स्थितिपदं मूलं फलं पातनं”
इत्याद्युपसंहरिष्यति । तत्र लक्ष्यं लक्षणञ्चोक्तम् । उत्थित्यादिपञ्चकं वक्तुमुपक्रमते—
तदनयोरिति । साधर्म्यसमयोरित्यर्थः । प्रतिसाधनं द्वारं उत्थितिः । प्रतिसाधने सति
तदज्ञानविवक्षादिक्रमेण वचनं उत्तिष्ठतीति व्युत्पत्त्या स्थितिपदमाह—हेतुरिति । हेतुः

1. क-समोऽसङ्ग्रहः

2. क-सप्रतिपक्ष

3. क-सा च बाध

4. तथात्वे वेति पाठः

5. परितोषेण इति युक्तम् ।

^१प्रतिसाधनद्वारं हेतुर्दृश्यः, ^२सप्रतिपक्षत्वमारोप्यम् । तद्भ्रान्तिः ^३फलम् । यदि ^४न मदुक्तो हेतुः तदा त्वदीयस्य प्रतिरोधादसाधनत्वं, न चेदविशेषा^५दसाधनत्वमित्युभयथा दूषकत्वम् । प्रमादप्रतिभाक्षयौ चावसरः सर्वत्र ॥

दुष्टत्वमूलन्तु चिन्त्यते, द्विविधं^६ हि तत्साधारणमसाधारणञ्च । तत्र प्रथमं, नानाप्रकारो व्याघातो वक्ष्यते । द्वितीयं, युक्ताङ्गहीनत्वं, अयुक्ताङ्गाधिकत्वं, अविषयवृत्तित्वञ्चेति । तत्रानयोर्युक्ताङ्गहीनत्वप्रदर्शनार्थं सूत्रम् ॥

वायुक्तसाधनं जात्युत्तरस्थितेः पदं आश्रयः । न ह्यसति साधनप्रयोगे जात्युत्तरं प्रवर्तते । सत्प्रतिपक्षत्वं आरोप्यम् । परमार्थतोऽसत्तं नियममपेक्ष्यागृह्यमाणविशेषतया सत्प्रतिपक्षत्वं परमार्थतो दूषणं अनैकान्तिकादिवत् इष्टं यत्र नियमतिस्कारेण सत्प्रतिपक्षत्वं उच्यते तत्रारोप्यं इत्यर्थः । मूलस्थासाधारणकारणस्य उक्तत्वात् फलमाह—तद्भ्रान्तिरिति । मूलं किमिति नोक्तमिति भ्रमं निवारयति—कारणमिति । ^७साधारणमप्रयोजकविपक्षान्वाये इत्यादिना । एवं सर्वजातिषु वेदितव्यम् । संक्षेपत उक्तिक्रममाह—यदीति ।

नन्वभ्यस्तशास्त्रा नैवविधान्युत्तराणि ब्रुवत इत्युक्तेरसम्भवमाशङ्क्याह—प्रमाद इति । ज्ञातशास्त्राणामपि प्राक्तनदुरितसम्पत्तिवशेन समाक्षोभात्सदुत्तरापरिस्फुरणे सर्वथा^८वचन एकान्तपराजयः स्यात्, एकान्तपराजयत्वाद्द्वरं सन्देहोऽस्त्विति विषमसमरनिस्तारायासदुत्तराभिधानमपि उचितमिति । इदमपि सदुत्तरमपि बुद्धिः प्रमादः । उक्तानुरूपं ^९उत्तरं प्रतिमानं प्रतिभा; तस्याः क्षयः सदुत्तरापरिस्फुरणमित्यर्थः ।

जात्युत्तरस्य दूषकत्वेन परामितस्य दूषकत्वखण्डनं शातन^{१०}मिव वक्तुमुपक्रमते-दुष्टत्वमूलं त्विति । साधारणं सर्वाषु जातिषु वर्तमानम् । असाधारणं कचिद्वर्तमानं, ^{११}वर्तमानञ्च कुतश्चिदिति । युक्ताङ्गहीनत्वं नियमरहितत्वम् । अयुक्तङ्गाधिकत्वं नियमरहितस्य गमकत्वम् । अविषयवृत्तित्वं सत्प्रतिपक्षस्य दूषणस्य अगृह्यमाणविशेषो विषय इष्टः । न गृह्यमाणविशेषोऽपि । सोऽपि विषय इत्यविषयः । अविषये वर्तमानत्वमित्यर्थः । युक्ताङ्गहीनत्वप्रदर्शनेन साक्षादयुक्ताङ्गाधिकत्वाविषयवृत्तित्वे अपि सूचिते । अत एवाह—सूत्रमिति । अयुक्ताङ्गाधिकत्वाविषयवृत्तित्वयोः सूचनादित्यर्थः । ननु जात्युत्तरेण प्रत्यवस्थिते वादिनि वादिना कथं प्रत्युत्तरयितव्यं, किं गोत्वाद्गो-सिद्धिर्वदित्यादि सूत्रपाठेन (?) । अथ जात्युत्तरं एतत् इति वा । उभयथापि दूषणोद्धारा-प्रतीतेरित्यत आह—इहैवमिति । उभयमिति जातिः साधनञ्चेत्यर्थः । जातिप्रयोगेण

१. प्रतिसाधनद्वारा २. क-सत्प्रतिपक्ष ३. क-फलं कारणमुक्तम् । ४. क-नेतिपदं न
५. क-दसाधकत्वं ६. क-च ७. साधारणमुक्तं, अप्रयोजक इति पाठः साधुः ।
८. 'अवचन' इति युक्तम् । ९. उत्तर इति १०. इह इति वाच्यम् ११. व्यावर्तमानं इति भवेत्

(सू) गोत्वाद्गोसिद्धिवत्त^१त्सिद्धिः ॥

गोसिद्धिः गोव्यवहारसिद्धिरित्यर्थः । इहैवं प्रत्युत्तरक्रमः—यदिदं तव ^२नियमानपेक्ष-
प्रत्यवस्थानं तत् किं स्वाभिप्रायेण वा पराभिप्रायेण वा ? नाद्यः, व्याघातात् । तथाहि, नेदं
स्वसाध्यबुद्धिजनकं नियमानपेक्षप्रतिधर्मप्रतिहतत्वादिति जातिद्वयवाक्यार्थः । स च
जात्युत्तरमपि ^३व्याप्नोति । ^४नेदं ^५दूष्यं दुष्टत्वबुद्धिजनकं, नियमानपेक्षप्रतिधर्म^६प्रतिहत-
त्वात् । तथा च ^७व्याघातोपाधिव्याप्ततयाऽस्य जीवितमेव कुतः प्रागेव स्थापनादूषकत्वम् ।
न चैव^८मुभयमप्यस्त्यदुष्टं, ^९जातेरदूषकत्वस्थितौ हेतोर्निर्दोषत्वात् । दूषणान्तरदूष्यत्वे वा
तदेव वाच्यम् । उभयथापीदमदोषोद्भावनम् । यद्वा, इदं उत्तरम्—यदि न स्थापना-
दूषकत्वनियतं किमनेन ? अथ नियममुपलभ्योच्यते, तर्हि हृदि नियमो, वाचि तद्विपर्यय
इति ^{१०}वाङ्मनसयोर्विसंवादः । यद्वा, दूषणसमर्थोऽयमर्थ इति न चेज्जानासि, तदर्थ
वाक्यप्रयोगो व्याहतः, ज्ञानपूर्वकत्वात्तरस्य । न च सामर्थ्यज्ञानं लिङ्गमन्तरेण, तच्च
प्रतिधर्ममात्रप्रतिहतमसाधकमेवेति जानन् ^{११}कथमिवाद्रियेथाः । तथाप्यदुष्टत्वे तस्यान्यदपि
लिङ्गं कथं ^{१२}तत् दूषयेदिति ^{१३}व्याहतिपरम्परा । ^{१४}न च पराभिप्रायेण । परस्यैवमनभ्यु-
पगमादिति सूत्रार्थः ॥

(सू) साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्य-
विकल्पसाध्यसामाः ॥

‘वर्ण्यावर्ण्यसाध्ये’ति भावप्रधानो निर्देशः । समाख्या^{१५}निरुक्तिविशेषात् पञ्चलक्षणानि ।

साधनं, दूष्यते नान्यथा । जातिश्च स्वयं सती साधननिराकर्त्री । न च स्वयमसती ।
स्वोक्तयुक्त्या न वा; सत्यां दूषणत्वव्यवस्थापनादिति भावः ।

मा भूजात्याः स्थापनदूषणं दूषणान्तरेण दूषितं साधनं वेत्यस्त्वित्यत आह—
दूषणान्तरेति । तदेवेति । दूषणान्तरमेवेति ; जातेरन्यदित्यर्थः । उभयथापीति । यदि
जातिरदूषणमन्यच्च दूषणमित्युभयप्रकारेण । इदमिति जात्युत्तरमित्यर्थः । प्रकारान्तरेण
दूषणाभिमतमदूषणमित्याह—यद्वेदमिति । प्रकारान्तरेण व्याघातमाह—^{१६}यद्वेदमिति ।

उत्कर्षणमुत्कर्षः, अपकर्षणमपकर्षः, विकल्पनं विकल्पः, इत्येवंभावत्वं उत्कर्षादीनां
स्पष्टम् । वर्ण्यादीनां तु कर्मव्युत्पत्त्या लोकप्रसिद्धानां लक्षणोपयोगि^{१७}भावं न प्रतीयत

-
1. क-सिद्धेः 2. क-नियममनपेक्ष्य 3. म-अत्र ग्रन्थपातः 4. क-तथाहि, नेदं
5. क-दूष्यदुष्टबुद्धिजनकं 6. क-प्रतिहतत्वादिति 7. क-स्वव्याघातक 8. क-मुभयं
भवतु दुष्टं 9. म-अत्र ग्रन्थपातः 10. क-वाङ्मनसोर्विसंवादः 11. कथमा 12. क-तथा
13. क-व्याघात 14. क-नापि 15. क-निमित्तविशेषात् 16. ‘यद्वा’ इति स्यात् ।
17. भावो’ इति भाव्यम्

‘उभयसाध्यत्वादि’ति ^१षष्ठः । ‘साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादि’ति अतिप्रसङ्गनिवारणार्थं, जनकधर्म^२प्रदर्शनोक्तिसंभवख्यापनार्थञ्च । न हि युक्त्याभासमप्रतिसन्धायैवमेवोत्कर्षादिना प्रत्यवस्थानुमर्हति, सर्वेण ^३सर्वोत्कर्षप्रसङ्गात् । कः पुनरयं धर्मविकल्पः? वैचित्र्यं, अन्यथाभावः, सदसत्त्वमिति यावत् । तत्रोत्कर्षसमे तावत् दृष्टान्ते साध्ये च व्याप्यव्यापकयो-
रन्यतरेण धर्मान्तरस्य योगवियोगौ ।

^४तत्रोभयत्रापि^५ योगे वियोगे चोत्कर्षाभावात् । अनित्यं घटादिरूपादिमत् ^६अश्रौत्रञ्च दृष्टं, शब्दोऽपि तथा स्यादविशेषात् । तथा च विवक्षितविपरीतसाधनात् विरुद्धो हेतुरिति । तदा^७ साध्यधर्मवियुक्तस्य दृष्टान्तधर्मिणि^८ सिसाधयिषितधर्मयोगोपलम्भो व्यभिचारा-
नुपलम्भो वा तन्निदानोपाध्यनुपलम्भमात्रं वा कारणं हेतुर्दूष्यः । विरुद्धत्वमारोप्यम् । तद्भ्रान्तिः फलम् । विशेषविरोध^९चोदनाभासा चेयम् । द्विविधा च ^{१०}सद्विषयासद्विषय-
त्वात् । अयमेव ^{११}जनकधर्मोऽपकर्षेऽपि केवलं व्यापकत्वाभिमानेनैकधर्मनिवृत्त्या साध्ये

इति^{१२}सन्दधानो व्याचष्टे—वर्ण्येति । उत्कर्षेणापकर्षेण वर्ण्यत्वेनावर्ण्यत्वेन विकल्पेनोत्तर-
निरपेक्षेण प्रत्यवस्थानमिति निरुक्तिरेवामूषां लक्षणमित्याह—समाख्येति । एवं साध्यत्वेन
प्रत्यवस्थानं किन्वितर^{१३}सापेक्षमाणा । अतोऽभिन्नमाह—उभयेति । यदि निरुक्तिरेव
लक्षणं तर्हि निरुक्तिपदान्येव सन्तु, किमिति इतरपदोपादाने नेत्यत आह—साध्येति ।
अत एव पूर्वमुक्तं, “कारणादिप्रतिसन्धानाय पृथग्लक्षणारम्भ” इति । अतिप्रसङ्ग इत्थं-
भूतः । यद्युत्कर्षादीनां प्रत्यवस्थानं उत्कर्षादिसमः तदा दृष्टान्तेऽपरिदृष्टस्यापि धर्मस्यात्र
यत्र कचन दृष्टस्य साध्य उत्कर्षप्रसङ्गः । न तु नियमेन दृष्टान्तदृष्टस्य ।
लोके च दृष्टान्तदृष्टस्योत्कर्षः साध्ये भवति, नान्यथेति प्रदर्शनेन अतिप्रसङ्गो
वार्यत इत्यर्थः । न केवलमेतदर्थं, किन्तु अन्यार्थमपीत्यत आह—जनकेति ।
एतदेव स्पष्टयति—न हीत्यादिना ।

शिष्यबुद्धिविवर्धनार्थं धर्मविकल्पं प्रश्नपूर्वकं आदर्शयति—कः पुनरित्यादिना ।
व्याप्यव्यापकयोः अन्यतरेणेति । व्याप्येन कृतकत्वादिना, व्यापकेन अनित्यत्वादिना
धर्मान्तरस्य रूपादिमत्त्वा.....श्रौत्रत्वादेः दृष्टान्ते योगो दृष्टः, साध्ये च वियोगो दृष्ट इत्यर्थः ।
उदाहरणपूर्वकं कारणादिकं दर्शयति—अनित्यमित्यादिना । ननु, यथा साधर्म्यसमा त्रिधा
तथा किमुत्कर्षसमापि? नेत्याह—द्विधा चेति । एतेन उक्तिमात्रदूषणमत्र न सम्भवतीति
दर्शितम् । एवंप्रकारोक्तीनां परमार्थतः सदुत्तरत्वानुपपत्तेः, सदुत्तरत्वे च उक्तिमात्रदोषेण

1. क-षष्ठम् 2. क-प्रदर्शनेनोक्ति 3. क-सर्वोत्कर्षादि 4. क तत्रेति पदं न
5. क-वियोगे योगे 6. क-अश्रौत्रं वा 7. क-तदस्या 8. क-सिषाध 9. क-देशनाभासा
10. क-सदसद्विषय 11. क-जनको 12. ‘इत्यभिसन्दधानः’ इति साधु । 13. अत्र
अनन्विताः शब्दाः सन्ति

१सिसाधयिषितहेत्वोरन्यतरस्यापकर्षोऽपकर्षसमः । दार्ष्टान्तिके व्याप्त्यनभ्युपगमेन दृष्टान्ते तदपकर्षस्यासम्भवदुक्तित्वात् । धर्मान्तरापकर्षे^३ च^४ प्रकृत्या दूषणादर्थान्तरमतानुज्ञयोरन्य-
तरेणैव निप्रहात् । जातेश्च निरनुयोज्यानु^५योगे^६ भेदरूपतया ततो भिन्नत्वात् । ७सिसा-
धयिषतापकर्षे तु व्यापकानुपलब्धिलक्षणानुमानान्तरबोधचोदना स्यात् । हेत्वपकर्षे^८ वा
सिद्धिचोदना । कथं पुन^९ ईदृश्यमानस्य हेतोः अपकर्षः, व्यापकानुपलब्धिदाढ्यानुमानेन
दर्शनस्य भ्रान्तत्वारोपणात् । अत एव ईश्वरानुमानेऽपि विशेषविरोधचोदनायां शङ्कराचार्य-
प्रभृतयः सर्व एव^{१०} शरीराद्यापत्तिमपकर्ष(उत्कर्ष)^{११} समं वर्णयन्ति ; तद्व्यावृत्तेश्च कर्तृव्यापत्ति-
मपकर्षसमं^{१२} वर्णयन्ति । तस्मात्प्रत्यवस्थान^{१३} मात्रप्रदर्शनार्थे भाष्य^{१४} वार्तिकोदाहरणे । मिथो-
विरोधान्निप्रहान्तरत्वाच्च ।

परमार्थतः जातिरिति पूर्वमुक्तमिति न प्रस्मर्तव्यम् । व्यापकत्वाभिमानेनेति । परमार्थतो
व्यापकत्वं नास्ति, किन्तु दूषणवादिना अभ्युपेतव्यापकत्वेनेत्यर्थः । एकधर्मेति । व्यापकाभि-
मतधर्मनिवृत्त्या साध्यधर्मिणि सिसाधयिषितहेत्वोरन्यतरस्यापकर्षोऽपकर्षसम इत्यर्थः । ननु-
यद्येवं तदा “शब्दोऽरूप इति घटोऽप्येवं इत्यपकर्षसम” इति वार्तिकं कथमित्याशङ्क्य
यथाश्रुतं न कथमपि सङ्गच्छत इति दर्शयति—दार्ष्टान्तिक इति ।

दृष्टान्तगृहीतव्याप्यव्यापकयोः धर्मिणि दार्ष्टान्तिके व्याप्यदर्शनेन व्यापकप्रसङ्गं
व्यापकाभिमतनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिरुत्कर्षापकर्षौ लोकसिद्धौ, सम्भवदुक्तित्वात् ; नान्यथा,
असम्भवदुक्तित्वादिति वार्तिकोदाहरणं अनुदाहरणमित्यर्थः । ननु मा भूद्वार्तिकोदाहरणम् ।
लोष्टः क्रियावान् अविभुर्दृष्टः ; काममात्मापि क्रियावानविभुः अस्त्विति भाष्योदाहरणमपकर्ष-
समोऽस्त्विति हृदि निधाय तदपि नोदाहरणमिति प्रतिपादयति—धर्मान्तरापकर्षे चेति ।
धर्मिण्यात्मनि क्रियाहेतुगुणयोगेन क्रियावत्त्वे साध्ये साधनापेक्षया धर्मान्तरं विभुत्वं तस्यापकर्षे
क्रियमाणे प्रकृतादूषणे यथा प्रकृतानुमानस्यानेन न किञ्चित् दूषणमुच्यते तदर्थान्तरं ;
प्रकृतेनासम्बन्धात् ।

ये तु अविभुमात्मानं मन्यन्ते तान्प्रत्यनिष्ठभ्रमेण इष्टापादानं मतानुज्ञेति
मन्तव्यम् ।^{१५} न त्वेवमपि जातित्वं भविष्यतीत्यत आह—जातेश्चेति । छलं जातिः
आभासोऽनवसरग्रहणमिति हि निरनुयोज्यानुयोगः तस्य भेदः छलादित्रयान्यत्वम् ।

-
१. क-सिषाध २. क-अपकर्षसमो इति पाठो न ३. क-चेति पदं न
४. क-प्रकृतदूषणे ५. क-अनुयो ६. क-भेदतया ७. क-सिषाध ८. क-चासिद्धिदे-
शनाभासा ९. क-ईदृश्यमानस्यैव १०. क-शरीर्याद्या ११. क-समां वर्णयन्ति स्म
१२. क-वर्णयन्ति इति न १३. क-प्रकारमत्र १४. वार्तिकयोः १५. नन्वेवमपि इति भवेत्

अत एव टीकाकारस्तत्र तूष्णीं बभूव । कार्यसमायां तु ¹गोत्वादिना गोदाहरण-
मुत्कर्षापकर्षयोरन्तर्भावयन्नि²ममर्थं व्यञ्जयति स्म, हेत्वपकर्षश्च तत्र स्फुटः । तदस्या³व्या-
पकानुपलब्धिद्वारम् । दृश्यो हेतुरेव । साध्यपकर्षे बाधो ⁴वा ⁵सप्रतिपक्षत्वं वा हेत्वपकर्षे
⁶त्वसिद्धत्वमारोप्यम् । आरोप्य⁷चोदनाभासा चेयमिति । ख्यापनीयो वण्यः
साध्य इति यावत् । पक्षोपसंहार्य⁸रूपवद्धेतुमत्तया सिद्धस्य दृष्टान्तस्य दृष्टान्ता⁹नपेक्षित
पक्षमात्रविवक्षितरूपवद्धेतुमत्तया ¹⁰सिद्धिधर्मविकल्पः ।

तस्मात् वण्यत्वेन प्रत्यवस्थानं वण्यसमः । ¹¹असिद्धार्थत्वात्संशयसमानविषयत्वं,
प्रवृत्तसाध्यज्ञापनशक्तिकत्वं, व्याप्तिप्राहकप्रमाणविरहः, स्वरूपविशेषतश्चेति हेतोः
पक्षमात्र¹²विवक्षितो धर्मः । न त्वेतेऽपि¹³ संसृष्टा दृष्टान्ते विवक्षिताः ¹⁴तत्रेयमेवं प्रवर्तते ।

साध्यसिद्धयौपयिकसमस्तविशेषणवद्धेतुमत्तया ¹⁵हि दृष्टान्तः स्यात् । न त्वन्यथा ।
असिद्धार्थत्वादयश्च हेतोः साध्यसिद्धौपयिकाः । तद्यदि पक्षवदसिद्धार्थं ¹⁶हेतुमान् दृष्टान्तः अयं
तर्हि¹⁷ साध्यधर्मवत्तया ख्यापनीयः स्यात् । न हि साध्यविकलो दृष्टान्तो नाम, अथ न तथा,
तथापि पक्षविवक्षित¹⁸रूपवद्धेतुमत्तया ख्यापनीयो, न हि साधनविकलो दृष्टान्तः स्यादिति ।
एवमन्यत्रापि रूपचतुष्टये बोद्धव्यम् ।

ततोऽर्थान्तरत्वात् ¹⁹मतोऽनुज्ञातश्चेत्यर्थः । स्वव्याख्याने प्रकृते दूषणमाह—
सिषाधयिषितेति । स्वव्याख्यानस्य व्याख्यात्रन्तरसम्मतिमाह । अत एवेति ।

ननु भाष्यवार्तिकोदाहरणोपेक्षोक्ता । तद्व्याख्यानं न युक्तेत्यत आह—तस्मादिति ।
अपकर्षसममात्रप्रदर्शनपरे भाष्यवार्तिके व्यापकाममतधर्मनिवृत्त्या साध्ये सिषाधयिषित-
हेत्वोरन्यतरापकर्षसूचके इति तात्पर्यम् । न केवलमस्माकमेवमभिमतं, वाचस्पतेरपि
सम्मतमित्याह—कार्यसमायां त्विति ।

एवमिति । तद्यदि पक्षवत् संशयसमानविषयहेतुमानयं तर्हि साध्यधर्मवत्तया
ख्यापनीयः स्यात् । न हि साध्यविकलो दृष्टान्तो नाम । अथ न, तथापि
पक्षविवक्षितहेतुरूपवत्तया ख्यापनीयः; न हि साधनविकलो दृष्टान्तः स्यात् इति,
तद्यदि पक्षवत् प्रवृत्तसाध्यज्ञापनशक्तिमानयं व्याप्तिप्राहकप्रमाणविरहविषयहेतुमानयं स्वरूप-

1. क-गत्वादिङ्नागोदाहरण
2. क-इममेव
3. क- व्यापकत्वाभिमत
4. क-वा इति न
5. क-सप्रतिपक्ष
6. क-तु पदं न
7. क- देशनाभासा
8. क-रूपवत्
- इति न
9. क-अनपेक्ष
10. क-असिद्धि
11. क-असिद्धस्वार्थत्वं
12. क-विवक्षिताः धर्माः
13. क-अतिसंसृष्टा दृष्टान्ता एवापेक्षिताः
- 14.. क-तदियमेवं
15. क-एतन्न
16. क-हेतुमानयं
17. क-साध्यवत्तया
18. क-हेतुरूपवत्तया
19. मतानुज्ञातः इति पठेत्

अस्याश्च पक्षविवक्षितो हेतुविशेषो द्वारं, ^१दूष्यो दृष्टान्तः; तद्द्वारा हेतुर्वा साध्यविकल-
त्वसाधनविकलत्वे वा विरुद्धत्वासाधारणत्वे वा आरोप्ये । तद्भ्रान्तिः फलम् । तच्चोदना-
भासा चेयमिति ।

इयमेव विपर्ययेण रीतिरवर्ण्यसमस्य । तथाहि; पक्ष^२धर्मत्वौपयिकरूपवद्धेतुमत्तया
सिद्धस्य पक्षस्य दृष्टान्तविवक्षितरूपवद्धेतुमत्तया^३सिद्धिधर्मविकल्पः । तस्मादवर्ण्यत्वेन
प्रत्यवस्थानमवर्ण्यसमः । सिद्धार्थत्वमसन्दिग्धविषयत्वं, अप्रवृत्तसाध्यज्ञापन^४शक्तित्वं, साध्य-
साधनप्रमाणान्तरवत्तास्वरूपविशेषश्चेति । एते हि हेतुधर्मा दृष्टान्ते^५विवक्षिताः, न तु पक्षे ।
तदिदं द्वारं, दूष्यो हेतुः, आश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्धिव्याप्यत्वासिद्धयश्चारोप्याः, ^६तदाभास-
चोदना चेयमिति एवञ्च प्रवर्तते यदि दृष्टान्तवत्सि^७द्धार्थ हेतुमान् पक्षो न तर्हि ख्यापनीय-
^८स्तस्य सिद्धार्थत्वात् । तथा चापक्षधर्मो हेतुः । अथ न तथा, तथापि न ख्यापनीयः,
^९तादृक्हेतुमत्तयाऽनुप^{१०}संहतत्वात् । तथा च स्वरूपासिद्धो हेतुरित्यादि । ^{११}विकल्पसमायान्तु
हेतोर्धर्मान्तरं प्रति वा धर्मान्तरस्य साध्यधर्म प्रति वा धर्मान्तरस्यैव धर्मान्तरं प्रति वा
व्यभिचारो धर्मविकल्पः । स च दृष्टान्तभेदेन^{१२} वा यथा भाष्ये गुरुलघुत्वं, साध्य-
दृष्टान्तभेदेन^{१३} वा यथा वार्तिके ^{१४}विभागजाविभाजकत्वं, साध्यमात्रभेदेन^{१५} वा यथा

विशेषनिष्ठहेतुमानयमिति सर्वत्र तर्हीत्यादिः, न हि साधनविकलो दृष्टान्तः स्यात्
इत्यन्तो ग्रन्थः बोद्धव्यः । साध्यसाधनविकलत्वे दृष्टान्तदोषौ साध्यविकल्पक्षे
साध्यानन्वयो विरुद्धत्वं; साधनविकल्पक्षे विपक्षादिव सपक्षादपि व्यावृत्तत्वेनासाधारणत्वमिति
विवेचनीयम् ।

इयमेवेति । यथा पक्षविवक्षितहेतुरूपवत्तया सिद्धयसिद्धिभ्यां साध्यसाधनधर्मवत्तया
दृष्टान्तः ख्यापनीयः; अन्यथा ^{१६}यथाक्रमो साध्यसाधनविकलत्वविरुद्धत्वासाधारणत्वापत्तिः;
तथा दृष्टान्ते विवक्षितहेतुरूपवत्तया सिद्धयसिद्धिभ्यां साध्यवत्तया ख्यापनीयः पक्ष
इत्यर्थः । तदिदमिति । दृष्टान्तविवक्षितहेतुविशेषरूपमित्यर्थः । ^{१७}हेतुरित्यादि ।
आदिग्रहणात् पक्षमात्रावच्छिन्नस्य न सपक्षावच्छेद इति व्याप्यत्वासिद्धिर्विद्वद्या ।
हेतोर्धर्मान्तरमिति । यथा कृतकत्वस्य साध्यानित्यत्वापेक्षया अन्यो धर्मो द्रव्यत्वादिः
धर्मान्तरम् । तं प्रति व्यभिचारः कृतकत्वस्य, द्रव्यत्वे साध्ये द्रव्यविपक्षगतत्वेन व्यभिचारि-
त्वात् । धर्मान्तरस्य प्रमेयत्वादेः साध्यनित्यत्वं प्रति व्यभिचारः स्पष्टः । धर्मान्तरस्यैवेति ।

1. क-दृष्टान्तो दूष्यः 2. क-धर्मतौपयिक 3. क-असिद्धिधर्म 4. क-शक्तिकत्वं
5. क-विवक्षिता 6. क-तद्भ्रान्तिः फलम् । तदाभासा चेयमिति 7. क-सिद्धार्थः पक्षो
8. क-तस्यापि 9. क-तादृश 10. क-अननुसङ्गहीतत्वात् 11. म-अत्र त्रुटितं वाक्यम्
12. क-धर्मभेदेन 13. क-धर्मभेदेन 14. क-विभागजत्वा 15. क-धर्मभेदेन
16. यथा क्रमं इति वाच्यम् 17. हेतुरित्यादीति इति पाठः साधीयान्

वाङ्मनसपक्षीकरणे मूर्तत्वामूर्तत्वमिति । अनयैव दिशा धर्मान्तरस्य साध्यधर्मं प्रति व्यभिचारो द्रष्टव्यः ।

^१तथाहि; अनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्युक्ते प्रमेयत्वे समानेऽपि, यथा किञ्चिन्नित्य-
^२भाकाशादि किञ्चिदनित्यं घटादीति^३ तथा कृतकत्वे समानेऽपि किञ्चित् अनित्यं
भविष्यति घटादि, किञ्चिन्नित्यं शब्दादि, ^४एवं धर्मान्तरं प्रति व्यभिचारो वाच्यः ।
तद्यथा ^५तत्रैव प्रयोगे द्रव्यत्वे समानेऽपि ^६यथा किञ्चिदुष्णं तेजः, किञ्चिदनुष्णं जलादि,
तथा कार्यत्वे समानेऽपि किञ्चिन्नित्यं भविष्यति शब्दादि, किञ्चिदनित्यं घटादि ^७इति ।
^८तत्र समुदाययोरितिपदं प्रत्येकसमुदायोपलक्षकतया योज्यम्^९ । तस्मात् साध्यव्यभिचार
व्यवस्थापनं विकल्पसमः । तदिदं द्वारं, ^{१०}हेतुर्दूष्यः, अनैकान्तिकत्वं आरोप्यं,
तदाभासा चेयमिति ।

साध्यसमायास्तृभ्यसाध्यत्वं द्वारम् । किं पुनः तदुच्यते पक्षहेतुदृष्टान्ताः प्रमाणान्तर-
सिद्धा अनुमानाङ्गं नासिद्धाः । ^{११}नापि तत एव सिद्धाः । ^{१२}सिद्धाधिषितश्च^{१३} धर्मः^{१४}

प्रकृतसाधनोपक्ष्यान्यस्यैवेत्यर्थः । धर्मान्तरं प्रकृतसाध्यव्यतिरिक्तमित्यर्थः । हेतोर्धर्मान्तरं प्रति
व्यभिचारोऽनेकप्रकार इत्याह—स चेति । क्रियाहेतुगुणयोगेन आत्मनि क्रियावत्त्वे साध्ये भाष्य-
कृतोक्तं, “क्रियाहेतुगुणयुक्तं किञ्चिद्गुरु, यथा लाष्टः किञ्चिल्लघु, यथा वायुः” इत्याह—यथेति ।
कृतकत्वेनानित्यत्वे साध्ये वार्तिककृतां “सत्येनस्मिन्नुत्पत्तिधर्मकत्वे, विभागजः शब्दो, न
विभागजो घटः विभागजाविभागजविकल्पवत् नित्यानित्यविकल्प इत्याह—यथा वार्तिक इति ।
वाङ्मनसौ नित्ये कृतकत्वादित्युक्ते यथा वचसि न मूर्तत्वं इति मूर्तामूर्तव्यभिचारः कृतक-
त्वस्येत्याह—साध्यमात्रेति । हेतोर्धर्मान्तरं प्रति व्यभिचारं प्रपञ्चतः प्रतिपाद्य धर्मान्तरस्य
साध्यधर्मं प्रति व्यभिचारं विवृणोति—अनयैवेति । उदाहरणं सुव्यक्तम् । तृतीयां विधां
विवृणोति—^{१५}एवमेवेति । कृतकत्वेनानित्यत्वे साध्ये द्रव्यत्वं धर्मान्तरं यथा उष्णत्व-
मनुष्णत्वं धर्मान्तरं व्यभिचरतीति सुबोधमिति । ननु साध्यदृष्टान्तयोरिति सूत्रं एकमेव
विधां दर्शयति न तूक्तानेकविधां इत्यत आह—तदत्रेति । दृष्टान्तयोः साध्ययोः विकल्पादिति
प्रत्येकं साध्यदृष्टान्तयोरिति समुदायेनोपलक्षकत्वेन व्यभिचारोपलक्षकत्वेन उक्तानेकप्रकारसङ्ग्रह
इत्यर्थः । तदिदमिति । यत्रकुत्रचित् यस्यकस्यचित् व्यभिचारदर्शनमित्यर्थः । उभय-
साध्यत्वमिति । सिद्धाधिषितसिद्धयोरुभयोः साध्यत्वं अनुमेयत्वम् । एतदेव प्रश्नपूर्वकं

1. क-यथाऽनित्यः 2. क-माकाशादिकं 3. क-इतीति पदं न 4. क-एवं च
5. क-अत्रैव 6. क-एतन्न 7. क-एतन्न 8. क-तदत्र साध्यदृष्टान्तयोरिति
9. क-योजनीयम् 10. क-दूष्यो हेतुः 11. क-न च 12. क-सिषाध 13. क-दु
14. क-एतन्न 15. एवञ्चेति मूले

पक्षेऽसिद्धः, तत एव सेत्स्यतीति तदिदं ^१सिद्धासिद्धत्वमुभयं ^२तद्धर्मविकल्पः, तत्समुच्चये चकारः, तत्र ^३सिद्धसाधयिषितवत् सिद्धस्याप्यनुमेयत्वं साध्यत्वम् तस्मादनुमानप्रयोगप्रसङ्गनं साध्यसमः । कथमेतत् ? लिङ्गस्य तत्प्रतिपत्तिजनकत्वमेव हि तस्यानुमेयत्वं तच्च दृष्टान्ते साध्यप्रयोजकत्वाभ्युपगमात् ^४साधनस्य धर्मिलिङ्गयोस्तु लैङ्गिकप्रतिपत्त्यन्तर्भावाभ्युपगमात् । तथा ह्येवं प्रयुज्यते उभयधर्मवत्तया ^५सिद्धो हि दृष्टान्तः स्यात्, न च प्रस्तुतो ^६पन्यस्तादन्यस्य प्रमाणान्तरं साधकं, लिङ्गस्य अप्रयोजकत्वप्रसङ्गात् । न हि तत्साधना ^७दन्यस्य प्रयोजकत्वं नाम । तस्मात्तत्सिद्धयेऽप्येतदेव प्रयोक्तव्यं ^८ततो यावन्न प्रयुज्यते तावत् साध्यविकलो दृष्टान्तः । एवं च ^९नासिद्धौ लिङ्गधर्मिणावनुमानाङ्गम् ।

न च तत्सिद्धये प्रमाणान्तरं प्रभवति; लिङ्गस्य तत्राप्रयोजकत्वप्रसङ्गात् । तथा च तस्य साध्येऽप्यप्रयोजकत्वापत्तेः तदेकप्र ^{१०}तिपत्तिसाधकत्वात्तस्य । न हि लिङ्गधर्मिणात्रपोह-

चकारसमुच्चयमानसाध्यदृष्टान्तधर्मविकल्पप्रदर्शनपुरस्सरं दर्शयति—किंपुनरित्यादिना साध्य-
त्वमित्यन्तेन । तस्मादिति । साध्यदृष्टान्तयोः धर्मविकल्पात् उभयसाध्यत्वाच्चोक्त-
रूपादित्यर्थः । अनुमानेति । उपन्यस्तानुमानप्रयोगप्रसङ्गनमित्यर्थः । नन्वनुमानं
साध्यसिद्धये प्रयुज्यते न तु सिद्धपक्षहेतुदृष्टान्तसिद्धय इति सर्वजनसम्प्रतिपन्नम् ।
तत्कथमेतदनुमानप्रयोगप्रसङ्गनोक्तिरिति शङ्कते—कथमेतदिति । जातिवादिनोऽनुशय-
मुद्धारयन् परिहरति—लिङ्गस्येति । तदिति । साध्यमित्यर्थः । तस्येति । साध्यस्येत्यर्थः ।
ननु तत्प्रतिपत्तिजनकत्वं लिङ्गधर्मः । अनुमेयत्वं च लिङ्गधर्मः । न च लिङ्गलिङ्गिनोरेकत्वं
प्रामाणिकजनसम्मतम् । तत्कथं सामानाधिकरण्यम् ? इत्थं लिङ्गजनितप्रतीतिविषयत्वं
तत्प्रतिपत्तिजनकत्वं विवक्षितम् । तच्च लिङ्गधर्मः लैङ्गिकप्रतीतेर्लिङ्गविषयत्वादिति
न किञ्चिदनुपपन्नम् । किमतो यद्येवमित्यत आह—तच्चेति । दृष्टान्ते साध्यप्रयोजकं लिङ्गमव-
गम्य धर्मिण्यपि तत्प्रयोजकत्वेन उपादीयते मातृभिर्नान्यथेति । नन्वस्ति धर्मिणि साध्यधर्मप्रति-
पादकत्वं पुनः कुतः इत्यत आह—^{१२}धर्मलिङ्गयोऽस्त्विति । न हि अग्निरिति अग्निरिति
च अनुमितिः उत्पाद्यते, किन्तु तस्मादयमग्निमान् इति । अत्र च तस्मात् इति व्याप्तिपक्ष-
धर्मतोपेतात् लिङ्गात् उपजातलिङ्गप्रतिपत्तौ हि अग्निमानिति साध्यधर्मस्फुरणवत् अयमिति
तस्मादिति धर्मलिङ्गयोरपि स्फुरणालिङ्गप्रतीतेः साध्यधर्मविषयतावत् धर्मिलिङ्गविषयत्वं

1. क-सिद्धिमसिद्धिमुभयं 2. क-तत्त्वं धर्मं 3. क-सिषाध 4. क-साधनधर्मस्य
5. क-हि सिद्धो 6. क-उपन्यस्तस्य 7. क-दन्यदस्य 8. क-तच्च 9. क-एतन्न
10. क-प्रतिपत्तिकत्वात् 11. धर्मि इति कठेत् 12. लिङ्गि इति वस्यात्

अभ्युपगच्छामः । जात्युत्तरप्रवृत्तिप्रकारं उपदर्शयन् सिद्धस्यापि अनुमेयत्वं प्रकटयति—तथा-
ह्येवमिति । उभयधर्मवृत्ता साध्यसाधनवृत्ता । प्रस्तुतोपन्यस्तस्य साध्यसाधनधर्मवृत्तो दृष्टान्त-
स्येत्यर्थः । प्रमाणान्तरं प्रकृताभिहितप्रमाणादन्यदित्यर्थः । किमिति न तथेत्याशङ्क्याह—
लिङ्गस्य इति । अप्रयोजकत्वं अप्रतिपादकत्वम् । ननु...दृष्टान्तगतसाध्याप्रतिपादकत्वेऽपि
साध्याप्रयोजकत्वं लिङ्गस्य भविष्यति । न हि प्रयोजकत्वं इत्येकोऽर्थः । येन उक्तदोषावकाश
इत्यत आह—न हीति । तत्साधनात् साध्यप्रतिपादनादन्यत् अस्य लिङ्गस्य न प्रयोजकत्वं
किन्तु साध्यप्रतिपादकत्वमेवेति जातिवादी मन्यत इत्यर्थः ।

न च दृष्टान्तगतं साध्यं धर्मिगतसाध्यापेक्ष्यान्यत्, किन्तु तदेवेति हृदि निधाय
उपसंहरति—तस्मादिति ।

ननु यथेवं तदा तत्सिद्धयेऽपि प्रयुज्यते विरोधाभावादित्यत आह—तत(?) इति ।
ननु प्रमाणान्तरसिद्धौ लिङ्गधर्मिणावनुमानाङ्गं, न त्वेतलिङ्गसिद्धावित्यत आह—न चेति ।
किमिति न प्रभवति । न हि प्रमाणान्तरप्रभवे किञ्चिदनिष्टं अस्तीत्यत आह—लिङ्गस्येति ।
ननु मे नानिष्टमिष्टत्वात् इत्याशङ्क्यानिष्टमाह—तथा चेति । लिङ्गस्य धर्मिलिङ्गा-
प्रतिपादकत्वेऽभ्युपगम्यमाने साध्यधर्मेऽध्यप्रतिपादकत्वं उपेतव्यम् । न च एवमेवास्त्विति;
अपसिद्धान्तात् अनुमानोच्छेदप्रसङ्गाच्च । तस्मादनुमानसमर्थनपरैः परैः साध्यप्रति-
पादकत्वं लिङ्गाभ्युपेतं न स्यात् इत्यनिष्टमित्यर्थः । ननु धर्मिलिङ्गाप्रतिपादकत्वेऽपि लिङ्गस्य
साध्यधर्मप्रतिपादकत्वे को विरोधः? नहि धर्मिसाध्यधर्मिलिङ्गानां एकत्वं एकायुक्तत्वं वा ।
येन साध्यप्रतिपादकत्वे धर्मिलिङ्गप्रतिपादकत्वं धर्मिलिङ्गाप्रतिपादकत्वे वा साध्यप्रतिपाद-
कत्वमित्यत आह—तदेकेति । न एतेषां एकत्वमित्यादि; किन्तु ताभ्यां धर्मिलिङ्गाभ्यां
सहैकप्रतिपत्तिकत्वात् । तस्य लिङ्गा^२ज्जितानुमितौ लिङ्गधर्मिसाध्यानां स्फुरणादेवमभिधीयते
नान्यथेति रहस्यम् । ननु क एवं आह तदेकप्रतिपत्तिकत्वं, किन्तु लैङ्गिकप्रतिपत्तौ साध्य-
मात्रमेव परिस्फुरतीत्यत आह—न हीति । तस्मादयमग्निमानिति लैङ्गिकप्रतिपत्तौ लिङ्गधर्मिणौ
परिहृत्य अग्निमानितिमात्रं स्फुरति । अथ^३ लिङ्गधर्मिसाध्यधर्माः स्फुरन्तीति भवन्त एव
विदाङ्कुर्वन्तु । किमतो यथेवमित्यत आह—तस्मादिति । साध्यविकलत्वाश्रयासिद्धिः
स्वरूपासिद्धिस्त्रिप्रकारत्वं सपक्षपक्षहेतुसिद्धये इति मन्तव्यम् । समाधानन्तु उत्तरसूत्रार्थ-
विवेचनप्रवृत्तैः उदयनाचार्यैर्भवेदप्येवं इत्यादिना लिङ्गात् सिद्धिः अनुमानाङ्गं इत्यन्तेन
स्पष्टमभिहितमिति नास्माभिः प्रपञ्चितम् ।

१. मूले तृतीयान्तं पदं । यावदपेक्षमत्रोक्तम् । २. लिङ्गार्जिता इत्यपि पाठः
३. अतः इति पाठः

साध्यप्रतिपत्तिः । तस्मात्सि^१द्धयेऽपि लिङ्गमेव प्रयोक्तव्यम् । तथा च तत्प्रयोगात्पूर्वं धर्मिणो^२ऽसिद्धेराश्रयासिद्धिः । लिङ्गा^३सिद्धेः स्वरूपासिद्धिः इत्येवं त्रिप्रकारेयम् । तदस्या उभयसाध्यत्वं द्वारम् । हेतुदृष्टान्तौ दूष्यौ साध्यविकलत्वासिद्धौ आरोप्ये, ^४तदाभासा चेयमिति ॥

आसां दुष्टत्वमूलचिन्तासूत्रम्—

(सू) किञ्चित्साधर्म्यादुपसंहारसिद्धेर्वैधर्म्यादप्रतिषेधः ॥

अत्रैवं प्रत्युत्तरक्रमः । भवेदप्येवं यदि वयमनित्यत्वसहचरितं ^५कार्यत्वं घटे दृष्टं शब्दे धर्मिण्युपलभमानाः तत्रानित्यत्वमुपसंहरामः, न त्वेवं, किन्तु तेन व्याप्तं तदिति । एवं यदि रूपादिमत्त्वेन तद्व्याप्तं भवेत्, ^६कस्तस्योत्कर्षं नेच्छेत् । न त्वेवम् । तदिदमुक्तं किञ्चित् साधर्म्यान्नियतादित्यर्थः ।

^७उपसंहारसिद्धिः साध्यधर्मस्य । वैधर्म्याद्विशेषमात्रादनियतान्न प्रतिषेधः विपरीत-सिद्धिरूप इत्यर्थः । तत्रायमभ्युपगमो न ममेति चेत्, ^८नेदं तर्हि साधकमुत्कर्षमात्र-दुष्टत्वात् इति जातिवाक्यार्थः स्यात् । तथाच पूर्ववत् स्वोक्तिव्याघातो वाच्यः । एवमपि ^९कर्षोऽपि वैधर्म्या^{१०}दनियतधर्मव्यावृत्तेर्न प्रतिषेधः, साध्यहेत्वोः अपकर्षरूप इति सूत्रावयवार्थः । एवमनभ्युपगमे तु स एव व्याघातः । एवं वर्ण्यसमेऽपि ^{११}इति । किञ्चित्साधर्म्यात् साध्यसामान्यनियमौपयिकात् ^{१२}सपक्षगतया हेतु^{१३}व्यक्तेः ^{१४}पक्षगतया हेतु^{१५}व्यक्त्योपसंहार-सिद्धेर्वैधर्म्यादसिद्धार्थ^{१६}त्वादेरप्रतिषेधः । न हि त^{१७}व्याप्त्यौपयिकं, ^{१८}अपि तु पक्षधर्म-त्वौपयिकं ^{१९}व्याप्त्यौपयिकत्वञ्च सपक्षे^{२०}ऽपि विवक्षितं न तु अन्यत् । एवं अनभ्युपगमे तु स ए^{२१}व व्याघातः । यथोक्तवर्ण्यत्वस्य ^{२२}दूषणवाक्ये व्याप्तेरित्यादि । ^{२३}एवमेव ^{२४}विपर्येणावर्ण्यसमेऽपि पक्ष^{२५}गतया हेतुव्यक्तेर्दृष्टान्तगतया हेतुव्यक्त्या किञ्चित्साधर्म्याव्याप्यत्व-^{२६}सामान्यलक्षणादुपसंहारसिद्धेः, ^{२७}तद्वैधर्म्यात् सिद्धार्थत्वादेरप्रतिषेधः । नहि ^{२७}तत्सपक्षे लिङ्गा-

-
1. क-तत्सिद्धयेऽप्येतदेव प्रयोक्तव्यं 2. क-अप्रसिद्धेः 3. क-दृष्टान्तसिद्धेः व्याप्यत्वासिद्धिः (ततः लिङ्गासिद्धेरिति योज्यम्) 4. क-तदाभासा चेयं 5. क-कृतकत्वं 6. क-कस्ततोऽस्य 7. क-उपसंहारः 8. क-एवं तर्हि 9. क-अपकर्षसमे 10. क-अनियामक 11. क-एतन्न 12. क-सपक्षगतया 13. क-हेतुव्यक्त्या 14. क-पक्षगतया 15. क-हेतुव्यक्तेः 16. क-असिद्धत्वादेः 17. क-व्याप्त्यौपयिकं तत् 18. क-किन्तु 19. क-व्याप्त्यौपयिकं 20. क-एतन्न 21. क-एवाव्यावृत्तौ 22. क-दूषणवाक्यार्थ-व्याप्तेरिति 23. क-एतन्न 24. क-विपर्ययेण 25. क-एतन्न 26. क-सामान्यकत्वलक्षण 27. क-एतत्पदं न (तत्) 28. क-सपक्षे तत्

लिङ्गमिति पक्षेऽपि ^१तथा । तथा सति सप^२क्षत्वव्याघातात् । व्याहन्यतां तदिति चेन्न^३ ।
एवमभ्युपगमे दूषणस्यैव व्याघातात् । एवंभूतेनावर्ण्यत्वेन तस्यापि व्याप्तेरित्यादि ।

तदनयोरविषयवृत्तित्वं दुष्टत्वमूलम् । असिद्धार्थत्वादीनां लिङ्गधर्माणां पक्षैकविषयाणां
स^४पक्षानयनात् । सिद्धार्थत्वादीनाञ्च सपक्षैकनियतानां पक्षान^५यनादिति । एवं विकल्प-
समेऽपि किञ्चित्साधर्म्यात् केनचि^६व्याप्तत्वाल्लिङ्गस्य तत्सिद्धेः पक्षोपसंहारसिद्धेः वैधर्म्यात्^७-
द्धर्मावतरेणाव्याप्तत्वा^८दोषः । न ह्येकेन व्याप्तं^९सर्वव्याप्तमित्युपगमः । नाप्येकव्यभिचारे
^{१०}सर्वं व्यभिचरतीति नियमः । तथात्वे वा स्वोक्तिव्याघात^{११}ित्यादि । अत्राप्यविषय-
वृत्तित्व^{१२}मेव दुष्टत्वमूलम् । व्यभिचाराद^{१३}साधकत्वमिति उचितं, किन्तु तत्रैव, ^{१४}न
त्वन्यत्र व्यभिचारादन्यत्रेति । साध्यसमे तु प्रमाणान्तरसिद्धेन दृष्टान्तेन प्रमाणान्तरसिद्धस्य
पक्षस्य प्रमाणान्तरसिद्धात् किञ्चित्साधर्म्यात् व्याप्तात् साध्यधर्मोपसंहारसिद्धेवैधर्म्यात्
तल्लिङ्गासिद्धत्वादप्रतिषेधः ।

नहि पक्षसपक्षहे^{१५}तूनां तत एव लिङ्गान् सिद्धिरनुमानाङ्गं चक्रकेतरेतराश्रयादि^{१६}
प्रसङ्गात् । न च एवमस्त्विति वाच्यम् । स्वोक्तिव्याघातात् दुष्टस्य अनङ्गत्वात् । अङ्गत्वे
वा दोषानवकाशात् । दूषणद्वारकश्च व्याघातः पूर्ववत्, तस्याप्येवंभूतसा^{१७}ध्यताक्रान्तेः ।

चक्रकेति । पक्षसिद्धौ तद्धर्मलिङ्गसिद्धिः, लिङ्गसिद्धौ च सलिङ्गसिद्धि-
द्वारा पक्षसिद्धिरिति चक्रकम् । लिङ्गसिद्धौ पक्षसिद्धिः पक्षसिद्धौ च तद्धर्मलिङ्गसिद्धिद्वारा
सपक्षसिद्धिः, तत्सिद्धौ च लिङ्गसिद्धिरिति वा चक्रकम् । लिङ्गसिद्धौ पक्षसपक्षसिद्धिः,
तत्सिद्धयैव लिङ्गसिद्धिरिति इतरेतराश्रयत्वं, पक्षसिद्धौ लिङ्गसिद्धिः, लिङ्गसिद्धौ च
पक्षसपक्षसिद्धिः, एवं लिङ्गसिद्धौ सपक्षसिद्धिः, सपक्षसिद्धौ च लिङ्गसिद्धिरिति
च इतरेतराश्रयत्वं बोद्धव्यम् । अस्तु चक्रकादिकं विरोधाभावादिति प्रतिविधाय शङ्कते—
न चैवमिति । त्वयापि यदा कस्यचिदर्थस्य सिद्धयेऽनुमानमुच्यते, तदा उक्तप्रकारेण
तदनुमानं अननुमानं इत्यनुमानाभ्युपगमोक्तिव्याघात इति मनसि निधाय परिहरति—
स्वोक्तीति । स्वपक्षसिद्धौ साधनद्वारको व्याघात इत्यर्थः । नन्वस्मदनुमानं गमकमेवेत्यत
आह—दुष्टस्येति । कथं गमकमित्यर्थः । अथ गमकं इष्यते तत्राङ्गत्वे गमकत्वे दोषस्योक्त-
स्थानवकाशात् यथा त्वदीयानुमाने नोक्तदोषोऽस्तीति । तदनुमानं प्रमाणं सद्बोधकमिष्टं
इदमस्मदनुमानेऽपि नोक्तदोषोऽस्तीति तदप्यनुमाने निर्दिष्टं सद्बोधकमिष्यतां युक्तेस्तुल्य-
त्वादिति सारम् । साधनद्वारा व्याघातं अभिधाय दूषणद्वारं व्याघातमाह—दूषणेति ।

1. क-एतन्न 2. क-पक्षत्व 3. क-न पदं न 4. क-सपक्षे 5. क-पक्षे
6. क-व्याप्यत्वात् 7. क-तदर्थान्तरेण 8. क-अप्रतिषेधः 9. क-सर्वमित्युपगमः
10. क-सर्वव्यभिचार 11. क-इत्येवमादि 12. क-एव इति पदं न 13. क-असाधकं
14. क-न त्वन्य 15. क-लिङ्गानां 16. क-आदिपदं न

तदिदमयुक्ताङ्गाधि^१कत्वं पक्षसपक्षहेतूनां सिद्धानामनुमानाङ्गत्वमुचितमेव तल्लिङ्गासिद्धं^२ तु अयुक्तमिति । न त्वेवं सति लिङ्गं^३ प्रयोजकं स्यात्, साध्यस्यान्यत एव सिद्धेरित्युक्तम् । नचै^४तत्सिद्धिजनकत्वमेवास्य प्रयोजकत्वम् । किन्तु निरुपाधि^५साध्यसम्बन्धः । अन्यथा हि प्रयोजकत्वं व्याघात एव स्यादिति । तदिदमुक्तं किञ्चित्साधर्म्यात्^६ प्रयोजक-
व्याप्तादित्यर्थः ॥

वर्ण्यावर्ण्यसाध्यसमानां समाधानान्तरमाह—

(सू.) साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः ॥

अस्यैवमुत्थानं किं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावमुभयोः अभ्युपेत्योभयसाध्यत्वादिति

इदमसाधकं तल्लिङ्गं सिद्धत्वात् चक्रकादिदोषदुष्टत्वाद्वा इति जातिवाक्यार्थः । स च स्वात्मानमपि व्याप्नोति । तथाहि—इदं न दूष्यदुष्टत्वबुद्धिजनकं तल्लिङ्गादिसिद्धत्वाच्चक्रकादि-
दोषदुष्टत्वाद्वा । तथा च स्वव्याघातकोपाधिव्याप्ततयास्य जीवितमेव कुतः? प्रागेव स्थापना-
दूषकत्वम् । न चैवमुभयमप्यस्तु । दुष्टजातेरदूषकत्वस्थितौ हेतोर्निर्दोषत्वात् दूषणान्तरदूष्यत्वे
वा तदेव वाच्यम् । उभयथापीदमदोषोत्पादनमित्यादिसाधर्म्यसमायामुक्तमिति पूर्ववदित्युक्तम् ।
तस्यापीति । दूषणहेतोः तदाश्रयस्य धर्मिणस्य दृष्टान्तस्यापीत्यर्थः । एवंभूतेति ।
तल्लिङ्गासिद्धत्वाक्रान्तेरित्यर्थः ।

ननु यदि प्रमाणान्तरतो दूष्यते, साध्यर्थधर्मोऽवधारितस्तदा, साध्यस्यान्यतोऽवगत-
त्वादिदं उपन्यस्तसाधकं अप्रयोजकमिति शङ्कते—^७नन्वेवमिति । दृष्टान्ते प्रत्यक्षात्प्रमाणान्-
न्तरतः साध्यसाधनयोः निरुपाधिसम्बन्धावधारणे सति क्वचित् साध्याविनाभूतसाधनमात्र-
दर्शनात् साध्यधर्मोऽनुमीयते; न तु धर्मिलिङ्गाविनाभूतं लिङ्गमवगतं क्वचित् । येन तेर^८प्यनु-
मेयत्वं अवगच्छामः इत्याशयवान्परिहरति—^९न चैतदिति । स्वोपाधिसम्बन्धोऽप्रयोजकत्वमिति
भीमांसकानामपि प्रसिद्धिः । अप्रयोजकत्वाभावश्च प्रयोजकत्वम् । स च निरुपाधिसम्बन्ध
एवेति युक्तमुक्तम्—किन्त्विति । यद्यनिरुपाधिसम्बन्ध^{१०}शालि तत्तन्नावाधितानुभवं जनयति;
सोपाधिसम्बन्धशालिनोऽवाधितानुभवजनकत्वानुपपत्तेः । उपपत्तौ वा सोपाधित्वानुपपत्तेः ।
सोऽयं व्याघातः सोपाधित्वं वा बाधेतावाधितानुभवजनकत्वं वेत्याह—अन्यथा हीति ।
सोपाधित्वे सतीति तात्पर्यम् । प्रयोजकत्वव्याघातः । भवदभिमतवाधितानुभवजनकत्वरूप-
प्रयोजकत्वव्याघात इत्यर्थः । उक्तमर्थं सूत्रसंवादेन दृढयति—तदिदमुक्तमित्यादिना ।

1. क-आधिक्यं 2. क-तल्लिङ्गसिद्धत्वं 3. क-अप्रयोजकम् 4. क-वैतत्
5. क-एतन्न 6. क-प्रयोजकात् 7. न त्वेवं इति स्यात् 8. तथा(?) इति स्यात्
9. न वैतत् इति मूलपाठः 10. शालि न भवति(?) इति शोधनीयम् ।

प्रत्यवस्थानमन्यथा वा । अन्यथात्वे धर्मविकल्पो नास्ति; कुतो जातेरुत्थानम्? अभ्युपगमे तु अतिदिश्यमानधर्माधारो दृष्टान्तः, सिद्धेन च अतिदेशो भवत्यसिद्धस्येति न्यायात् प्रसञ्जितव्याघातः । यदि हि^२ तद्धर्मातिदेशः, कथं तस्य साध्यत्वं, ^३न चेत् कथं तेनातिदेशः? तस्मात्साध्यातिदेशाभ्युपगमात् दृष्टान्तस्योपपत्तिरभ्युपगमो यतः, ततो न प्रतिषेधोपपत्तिः । यद्वा, दृष्टान्तस्योपपत्तेः सिद्धेः साध्यातिदेशो यतस्तस्मात् प्रतिषेधानुपपत्तिरिति ।

(सू) प्राप्यसाध्यमप्राप्य वा हेतोः ^४प्राप्यविशिष्टत्वात्

^५अप्राप्यसाधकत्वाच्च प्राप्यप्राप्तिसमौ ॥

साधकत्वमिति विकल्पशेषः, जात्युत्थान^६कथनार्थं विकल्पोपक्रमः । साध्यं कार्यं ज्ञाप्यं च । प्राप्तिः प्रत्यासत्तिः । सा च संयोग-समवाय-विशेषणत्व-व्याप्यत्वविषयत्वाद्यनेक-

कथं तर्हि लिङ्गधर्मिणोरनुमितौ स्फुरणमिति चेत् नानुमेयत्वात् तयोः स्फुरणम् । किन्तु अवर्जनीयत्वात् । यथा लैङ्गिकप्रतीतिः पूर्वं साध्यास्फुरणं, न तथा लिङ्गधर्मिणोरस्फुरणम्, येन तयोरनुमेयत्वं अनुमन्यामहे । किन्तु प्रत्यक्षतः साध्यास्फुरणेऽपि लिङ्गधर्मिणोः स्फुरणं दृष्टं इष्टञ्च प्राणभृद्भिः सर्वैरित्यतो यत्र लिङ्गं तत्र साध्यमित्याधेयस्य निरधिकरणस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् इत्याधेयप्रतीतौ अधिकरणस्फुरणं, लिङ्गोपाधिकी चेयं प्रतीतिरिति लिङ्गस्यापि स्फुरणम्, न त्वनुमेयत्वात् । ससाध्यमेवानुमेयं इत्युक्तं न विस्मर्तव्यमिति लिङ्गस्य साध्याविनाभूतत्ववत् लिङ्गधर्मि-अविनाभूतत्वानुपपत्तेः । न हि तदेव लिङ्गं तेनैव अविनाभूतमिति । नापि धूमादयः पर्वतादिभिः धर्मिभिः अविनाभूता इति वा कश्चिदुन्मत्तोऽ-त्याह । तदेतत्सर्वं किञ्चित्साधर्म्यादिति सूत्रैकदेशं प्रयोजकाद्याप्तादित्यर्थः इति व्याचक्षाणैः उदयनाचार्यैः व्याख्यातमिति न पृथक् प्रपञ्चितम् इति ।

प्राप्य साध्यमप्राप्य वेत्यत्र किमित्याकांक्षायामाह—साधकत्वमिति । ननु सूत्रे प्राप्य-साध्यमप्राप्यं वेति न लक्षणांशे उपयुज्यते । तत्किमर्थमुक्तमित्यत आह—जात्युत्थानेति । अनुमानसाध्यं ज्ञाप्यमेवेति कश्चित् । तदसहमानः साध्यं विवृणोति—कार्यं ज्ञाप्यञ्चेति । प्राप्तिरपि संयोगसमवायाभ्यां न अतिरिच्यते इति तन्मतमपि निराकरोति—सा चेति । जात्युत्तर-प्रवृत्तिक्रममाह—तदियमिति । कार्यकारणयोः प्राप्तिपक्षे द्वयोः अपि तुल्यकालतया सव्येतर-विषाणवत् न कार्यकारणाभावसम्भव इति निष्फलमनुमानम्; अनुमितिरूपफलस्य पूर्वमपि सत्वस्वीकारात् । अस्वीकारे वा न प्राप्तिः सम्भवः । तत्सम्भवे च नानुमानवार्तित्यर्थः । कार्यपक्षे निष्फलत्वं उपपाद्य ज्ञप्तिपक्षेऽपि तदेव दर्शयति—एवमिति । लिङ्गिना व्याप्यत्वमस्ति । न

1. क-भवति नासिद्धेनेति

2. क-एतन्न

3. क-तच्चेत्

4. क-प्राप्याऽविशिष्टत्वात्

5. क-अप्राप्याऽसाधकत्वाच्च

6. क-कथनाय

प्रकारेष्वेकतमा । अविशेषः सिद्धत्वम् । तच्च कार्यविषये सत्त्वं, ज्ञाप्यविषये ज्ञातत्वम् । तदियमेवं प्रवर्तते । ¹लिङ्गज्ञानयोर्हि कार्यमनुमितिज्ञानं, अप्राप्य²करणे वक्तव्यं सच्च प्राप्यते ³नासत्, ⁴सतोश्च विशेषे किं ⁵कारणं कार्यं वेति निष्फलमनुमानम् ।

एवमप्राप्यज्ञापनेऽतिप्रसङ्गात् प्राप्यज्ञापनं वक्तव्यं, लिङ्गवच्च ⁶तज्ज्ञानमपि ज्ञापकं, ⁷न तस्य⁸ लिङ्गिना संयोगादिलक्षणा प्राप्तिरस्ति, ततो विषयित्वमेव वक्तव्यम् । तथा च लिङ्ग⁹परामर्श एव लिङ्गिनः स्फुरणे ज्ञातत्वाविशेषात् किं कस्य ¹⁰ज्ञाप्यं ज्ञापकमिति निष्फलं अनुमानम् । ¹¹एतदेव विपर्ययेणाप्राप्तिसमे । तथाहि, ¹²प्राप्याविशेषादकरणे अज्ञापने वा अप्राप्य¹³करणं ¹⁴ज्ञानं च वक्तव्यं, तच्चायुक्तमतिप्रसङ्गात् । तदुक्तं न ह्यप्राप्य बहिर्देहति इति करणे । न ह्यप्राप्य प्रदीपः प्रकाशयतीति ¹⁵प्रकाशने । अन्ये तु विशेष-व्याप्तिप्रतिक्षेपेणै¹⁶वमाहुः ।

एवं हि प्रवर्तते—साधनविशेषः साध्यविशेषणव्याप्तौ न वा? न चेन्न तं गमयेत्, अतिप्रसङ्गात् । व्याप्तश्चेन्नाज्ञातस्तथा तं¹⁷ गमयितुमर्हति, अतिप्रसङ्गादेव¹⁸ । ततो लिङ्ग-

तलिङ्गज्ञानस्य । अतो ज्ञानपक्षं गृहीत्वा निष्फलत्वमुपसंहरति—लिङ्गवच्च¹⁹ तज्ज्ञानमपीति । यदा लिङ्गज्ञानेन, लिङ्गविषयेण प्रत्यक्षेण लिङ्गज्ञानाविषयो लिङ्गी ज्ञाप्यते, तदानुमानं सफलं लोके । यदा तु लिङ्गपरामर्श एव लिङ्गवलिङ्गी अवभातः, तदा तेन लिङ्गी ज्ञाप्यत इत्यफलं अनुमानं इति विलीनमनुमानेनेत्यर्थः । प्राप्तिसमां व्युत्पाद्य अप्राप्तिसमामाह— तथाहीति । कृतिज्ञप्तिसाधारणत्वञ्च भाष्यवार्तिककाराभ्यामेव विशदीकृतं इति तदुदाहरति— तदुक्तमिति । वार्तिककृतोक्तं, “न ह्यप्राप्य बहिर्देहतीति” । भाष्यकृतोदाहृतं “न ह्यप्राप्य प्रदीपः प्रकाशयतीति” । एकदेशिव्याख्यानं दूषयितुमुपन्यस्यति—अन्ये त्विति । कथं प्रवर्तत इत्याकाङ्क्षायामाह—एवं हीति । साधनविशेषः क्षित्यादिगतकार्यत्वम् । साध्यविशेषेण क्षित्यादिगतकर्त्रा तमिति । क्षित्यादिगतकर्तारमित्यर्थः । ननु तेनाव्याप्तोऽपि विशेषः तं गमयिष्यत्यविरोधात् इत्यत आह—अतिप्रसङ्गादिति । कर्तृविशेषेण क्षित्यादिगतकर्त्रा व्याप्तस्यापि क्षित्यादि²⁰कर्त्रादेः कर्तृविशेषबोधकत्वेऽति प्रसङ्गसङ्गततिसन्नासात् (सद्भावात्?) कर्तृविशेषेण व्याप्तिरभ्युपगन्तव्येति पक्षमवलम्ब्य अनुमानमनर्थकं इति दर्शयति—²¹व्याप्तश्चेदिति ।

1. क-लिङ्गतज्ज्ञानं 2. क-च कार्यकरणे कारणस्य अतिप्रसङ्गात् प्राप्यकरणं 3. क-नासच्च
4. क-एतन्न 5. क-कस्य कारणं 6. क-एतन्न 7. क-न च 8. क-एतन्न
9. क-परामर्श 10. क-ज्ञापकं ज्ञाप्यं वेति 11. क-एते एव 12. क-प्राप्या
13. क-कारणं 14. क-ज्ञपनं 15. क-ज्ञपने 16. क-इमं 17. क-एतन्न
18. क-एतन्न 19. तत्पदं न मूलपाठे दृश्यते 20. कार्यत्वादेः इति भवेत्
21. व्याप्तश्चेदिति इति कुर्यात् ।

विशेषवत् साध्यविशेषोऽपि प्रागेव ^१ज्ञातव्यः । तन्निरूप्यत्वात् ^२तद्व्याप्तेः, तथाचानुमानं अनर्थकमिति प्राप्तिसमा । द्वितीया तु ^३कारणादि हि कर्मप्रत्यासन्नं सत्साध्यसाधनसमर्थं, लिङ्ग^४परामर्शश्च करणं, न चास्य साध्य^५विशेषेणप्रत्यासत्तिरस्ति, ततो न साधनमिति । किमत्र तत्त्वं ^६सर्वमनियतमेवेति नियमस्त्वनुपपन्नः, अवान्तरवचनभङ्गिभेदानां अनन्तत्वात् । ^७तत्क्षणन्तु प्राप्तवविशेषणप्रतिक्षेपः अप्राप्तावतिप्रसङ्गनेति । तदत्र प्राप्ति^८समायां द्वारं अप्राप्ताव^९साधनपरिशेषः । हेतुप्रयोगो दृश्यः साधन-^{१०}न्यायातिपातमुखेनासामर्थ्यमारोप्यं, तच्चोचितकाललक्षणसहकारि^{११}विशेषाद्विशेषणासिद्धत्वं त^{१२}चोदनाभासा ^{१३}चेयम् । ^{१४}अप्राप्तसमायान्तु द्वारं प्राप्तावविशेषः । परिशेषो वा अकारकत्वं वा हेतुर्दृश्यः । प्राप्तिलक्षणविशेषणासिद्धिः आरोप्या, त^{१५}चोदनाभासा चेयमिति ।

नाज्ञातस्तथेति कर्तृविशेषेण क्षित्यादिकर्ता अयं क्षित्यादिकार्यत्वादिव्याप्त इत्यनेन प्रकारेण अज्ञातोऽनिश्चितः साधनविशेषः । तमिति । कर्तृविशेषं इत्यर्थः । अत्र दोषमाह—अतिप्रसङ्गादिति । तत् इति । यथा लिङ्गविशेषः क्षित्यादिगतकार्यत्वादिः अनुमानात् प्राक् ज्ञायते तथा साध्यविशेषोऽपि क्षित्यादिकर्तापि च अनुमानप्रवृत्तेः पूर्वमेव ज्ञातव्यः । किमतो यथेवं इत्यत आह—तदिति । तन्निरूप्यत्वात् साध्यविशेषसाधनविशेषनिरूप्यत्वात् व्याप्तेः संबन्धस्येति यावत् इति किमतो यथेवमित्यत आह—तथा चेति । अप्रतीत-विशेषप्रत्यायकं अनुमानं वादिभिरभ्युपेतम् । स च विशेषः प्राक् प्रतीत इत्यभ्युपगमे व्यर्थमनुमानमित्यर्थः ।

विशेषव्याप्तिप्रतिक्षेपेण ^{१६}व्याप्तिसमां विशेषव्याप्तिप्रतिक्षेपेण व्युत्पादयति—द्वितीया-
त्विति । तदेवं एकदेशिना विशेषव्याप्तिप्रतिक्षेपेणैव प्रकृतजाती व्याख्याते । पूर्वन्तु अन्यथा प्रदर्शिते । अतः संशयात् प्रश्नो युक्त इत्याशयवान् पठति—किमत्रेति । उत्तर-
माह—सर्वमिति । तर्हि एकदेशिमतमदुष्टमेव किमित्यत आह—अनियतमेवेति । साधनन्यायेति । साधनस्य न्यायः प्रवृत्तिप्रकारः स च, “नानुपलब्धे न निर्णीतेऽर्थे न्यायः प्रवर्तते, अपि तु सन्दिग्धे” । सौगतरप्युक्तम्—“सन्दिग्धो हेतु-
वचन अध्यस्तो भेदो नराश्रयः । साधनन्यायस्यातिपातोऽतिक्रमः । स एव मुखं द्वारम् । तेनासामर्थ्यमारोप्यं प्रतिपाद्यम् । किं तदित्यत आह—तच्चेति । साध्यसन्देहकालो हि

1. क-अवगन्तव्यः	2. क-एतन्न	3. क-करणादि	4. क-परामर्ष
5. क-विशेषण	6. क-इयमेव	7. क-लक्षणन्तु	8. क-समाया
9. क-साधनत्व	10. क-न्यायातिपाते नासाधनत्वमारोप्यं	11. क-विरहात्	12. क-देशनाभासा
13. क-चेयमिति	14. क-अप्राप्तिसमायास्तु	15. क-देशना	16. प्राप्तिप्रसङ्गं व्युत्पाद्य
- अप्राप्तिसमां—इति पाठः समीचीनः ।

दुष्टत्वमूल^१विवेकार्थं सूत्रम्—

(सू.) घटादिनिष्पत्तिदर्शनात्पीडने चाभिचारादप्रतिषेधः ॥

इहैवं प्रत्युत्तरक्रमः—कृतिपक्षे किं भवान् ^२कारकाणां अन्योन्येन प्राप्तिमभिप्रेति, फलेन वा? प्रथमे सत्वेनाविशेषो गुण एव । मृत्प्राप्तैर्दण्डादिभिर्घटादिनिष्पत्तिदर्शनात्, सत्प्राप्तेश्च । तथापि मिथःप्राप्तानां स्वरूपाभेदः स्यात् ^३सागरगङ्गादिवदिति चेन्न; मिथः प्राप्तैरपि असङ्कीर्णस्वरूपैरेव दण्डादिभिर्घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् । न द्वितीयोऽनभ्युपगमात् । नहि ^४फले त^५साधनानां ^६प्राप्तिः तदुत्पत्त्यङ्गं ^७इत्यभ्युपगच्छामः । कुत इति चेत्; अप्राप्तैरेव साधनैर्घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् । अति^८प्रसङ्गभयान्मम तावदेव^९मनभ्युपगम इति चेत्, न; घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् । अन्तत आदिपदसङ्गृहीतस्य त्वदभ्युपग^{१०}मस्याप्राप्तैरेव साधनैर्निष्पत्तिदर्शनादित्यर्थः ।

न चातिप्रसङ्गः, कारणशक्तेरनियतत्वात्, कालदेशयोरपि ^{११}समवधाननियतत्वात् । कुत एतत्? घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् एवेति । तदिदमयुक्ताङ्गाधिकत्वम् । फलप्राप्ते^{१२}रयुक्ताङ्गाया एव साधनाङ्गत्वेन स्वीकारात् । ज्ञप्तिपक्षे तु लिङ्गस्य धर्मिणा संयोगादिः, साध्यधर्मेण सर्वोपसंहारवत् व्याप्यन्तर्भावश्च प्राप्तिरस्ति ज्ञायते च । विशेषतो व्याप्तेः अज्ञानमिति चेत्, किमतो न ह्यनुमितौ विशेषयोर्व्याप्तिज्ञानं उपयुज्यते । कुत इति चेत्, लिङ्गेन कार^{१३}कत्वज्ञानेन घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् ।

आदिपदसङ्गृहीतेनासाधकत्वानुमानेन विशेषासाधकत्वसिद्धेस्त्वयैवान^{१४}भ्युपगमाच्च । अनुत्थानं ^{१५}वोत्तरस्य तदिदं अविषयवृत्तित्वं व्याप्तिज्ञानस्याङ्गमेव, न तु विशेषविषयम् । अयुक्ताङ्गाधिकत्वं वा विशेषव्याप्तिज्ञानस्य अनङ्गत्वादिति । तथापि लिङ्गज्ञानस्य न साध्यधर्मेण प्राप्तिरस्तीति चेत्, किं विषयित्वलक्षणा नास्ति, अहोस्विदन्यापि । न प्रथमः । ^{१६}प्रमित्यनुबन्धाभावेऽपि व्यापारानुबन्धस्य सत्वात् । स एव कथं इति चेत्, तद्व्याप्त-^{१७}विषयत्वनियमात् । अत एव न द्वितीयः । एवंभूतायाः प्राप्तेः सत्वादिति । एव^{१८}मभ्युपगमे

हेतोः सहकारी तथा च पक्षधर्मो हेतुः । अन्यथा तु धर्मिणोऽपक्षत्वात् अपक्षधर्मो हेतुः न साध्यसाधनं इत्यर्थः । सिद्धसाधनवदिति रहस्यम् । विशेषणासिद्धत्वं आश्रयविशेषणसन्देह-विरहादित्यर्थः । शेषं सुबोधम् ।

1. क-चिन्तासूत्रम्	2. क-कारणानां	3. क-गङ्गासागरवत्	4. क-फलेन
5. क-एतन्न	6. क-प्राप्तिं	7. क-इति पदं न	8. क-प्रसङ्गभिया
9. क-मनभ्युपगम	10. क-भ्युपगतस्य	11. क-समाधान	12. क-रयुक्ताया
13. क-एतन्न	14. क-अभ्युपगमात्	15. क-वोत्तरस्य	16. क-प्रतिपत्ति
17. क-विषयत्वात्	18. अनभ्युपगमने		

तु^१ अनुत्थानमुत्तरस्य । तदिदमप्ययुक्ताङ्गाधिकत्वं लिङ्गज्ञानस्य साध्यधर्मविषयत्व^२लक्षणा-
नङ्गस्वीकारात् । अविषयवृत्तित्वं वा लिङ्गज्ञानं ह्यङ्गमेव, न तु^३ साध्यविषयतयेति ।

एतेनाप्राप्तिसमाप्ति^४ निरस्तैव । अपि च किं^५ सर्वथैव^६ अप्राप्तेऽस्यासाधकत्वं साक्षाद-
प्राप्तस्यापि^७ वा । प्रथमे सिद्धसाधनं द्वितीयस्त्वनुपपन्नः, ^८अभिचारात् । पीडने दृष्टमेतत्
यत्साक्षादप्राप्तस्यापि ^९साधनमिति । सोऽयं युक्ताङ्गस्यागः । अन्वयव्यतिरेकवत्या
^{१०}परम्पराप्राप्तेरेवावधीरणादिति ।

(सू) दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन
प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ ।

अनवस्थाभासप्रसङ्गः ^{११}प्रसङ्गसमः । अनवस्था ज्ञप्तौ च कृतौ च । तथा च दृष्टान्तपदं
व्यवस्थितत्वमुपलक्षयति । ^{१२}तदयं सूत्रार्थः—कृतिज्ञप्तयो^{१३}व्यवस्थितस्य कारणं व्यवस्थापकं
तस्यानपदेशात् प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसमः । तत्र ज्ञप्तौ प्रमाणेऽपि किं प्रमाणमिति वा,
दृष्टान्तेऽपि को दृष्टान्त इति वा प्रवर्तते । किं ^{१४}पुनरुत्थाने बीजम्? अनिश्चितस्या-

ननु दृष्टान्तपदं दृष्टान्तद्वारिकामनवस्थां कदाचिदाचष्टे, न तु प्रमाणपरम्पराद्वारिका-
मिति मनसि निधाय दृष्टान्तपदं उपलक्षणपरं न तु यथाश्रुतमिति व्याचष्टे—तथा चेति ।
.....दृष्टान्तो हि लोके व्यवस्थितः अतोऽन्योऽपि व्यवस्थितोऽनेन उपलक्ष्यते ।
तथा च अभिमतलामो नाभिमतातिप्रसङ्गनिवारणमिति तात्पर्यम् । तत्र ज्ञप्तौ तावत्
अनवस्थामाह—प्रमाणोऽपीति । यदि प्रमाणे प्रमाणान्तरं ब्रूते, तस्मिन्नपि प्रमाणान्तरा-
भिधानेऽनवस्थाप्रसङ्गः, न तु कस्मिंश्चित् प्रमेये प्रमाणेऽभिहिते । ततः प्रमाणात्
प्रमेयाधिगतौ जातायां पुरुषस्य.....पेक्षासम्भवे किमर्थं पुनः प्रमाणे प्रमाणमित्याशयवान्
पृच्छति—किं पुनरेतदिति ।

उत्तरमनिश्चितस्येति । प्रमाणं हि ज्ञानं सदसदिति व्यवह्रियते, नान्यथेति सर्वजन-
सिद्धम् । ज्ञानं च प्रमाणस्य न प्रमाणान्तरमन्तरेण । तदन्तरेणैव प्रमाणज्ञानसम्भवे
प्रमेयस्यापि ज्ञानमन्तरेण प्रमाणं स्यात् इति प्रमाणविलोपप्रसङ्गः, विशेषाभावात् । अतः
प्रमाणान्तरेणैव प्रमाणं वेद्यते । न चाविदितस्यैव प्रमाणस्य प्रमेयबोधकत्वं प्रत्यक्षादन्येषां

1. क-वा	2. क-लक्षणाङ्गानङ्गीकारात्	3. क-साध्यधर्म	4. क-अपिपदं न
5. क-एतन्न	6. क-अप्राप्तस्यासाधकत्वं	7. क-एतन्न	8. म-त्यक्तमेतत्पदं
9. क-साधनत्वं	10. क-परस्परप्राप्तेरवधीरणात्	11. क-अनवस्था च	
12. क-सूत्रपदं न	13. क-व्यवस्थितत्वस्य	14. क-पुनरेतदुत्थाने	

निश्चायकत्वा^१ध्यारोपः । व्यञ्जितं चैतत् प्रमाणपरीक्षायां सूत्रकारादिभिः । लिङ्गस्य विशेषणा-
न्तरवत् ज्ञातत्वमपि विशेषणम् ।

तथा च तदपि ज्ञेयं तद्वदेत्यभिमानो वा । ^२तत्र पूर्वत्र स्वरूपासिद्धिः, उत्तरत्र-
विशेषणासिद्धिः आरोप्या । तत्र^३ कृतौ ^४च कारणस्यापि ^५कारणं ^६वाच्यं । न हि तत्सर्व-
थैव नित्यं, कार्यस्यापि ^७सनातनत्वप्रसङ्गात् । नाप्याकस्मिकं, हेतुतद्वतोरपि ^८तथत्वप्रसङ्गात् ।

लिङ्गसादृश्यशब्दानां परैरपि तथानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा किञ्चित् प्रमाणं सत्तया,
किञ्चित्त्वज्ञानेन बोधकमिति तत्र तत्र शास्त्रप्रदेशे प्रमाणगतिद्वयाभिधानं उन्मत्तवाक्यं
भवेत् । अतो निश्चितं तस्यैव निश्चायकत्वं इत्यभिसन्धिः व्यतिरेकमुखेन दर्शितः ।
एतदेव सूत्रभाष्यवार्तिकटीकाकारैः विस्तरतः प्रमाणपरीक्षायां द्वितीयाध्याये प्रतिपादितमिति
नेह विस्तृतमित्याह— व्यञ्जितञ्चैतदिति ।

अपरमपि बीजमाह—लिङ्गस्येति । यद्यपि अविशिष्टस्य व्यभिचारित्वात् विशिष्टमेव
लिङ्गम्, तथापि यस्य विशेषस्य विशेषणयोगित्वं तस्य यद्विशेषणं तस्य ज्ञातस्यैव
बोधकत्वमिति सर्वैरनुमानवादिभिः अभ्युपेतम् । तद्वत् ज्ञापकत्वमपि ज्ञातव्यमित्यभिमानो
बीजमित्यर्थः । उभयत्र दोषमाह—तत्र इति । पूर्वत्र निश्चयानिश्चये हि लिङ्गं निश्चितम् ।
तदनिश्चये तु अनिश्चितमसिद्धमित्यर्थः । उत्तरत्र द्वितीये पक्षे ज्ञातत्वं विशेषणं अनिश्चितमिति
विशेषणासिद्धिरित्यर्थः ।

एवं ज्ञप्तिपक्षेऽनवस्थाद्वारेण स्वरूपासिद्धिविशेषणासिद्धौ उपसंहृत्य कृतिपक्षं
विवेचयितुं उपक्रमते—कृतौ त्विति । कस्यचित्कार्यस्य उत्पत्तये किञ्चित्कारणं अभ्युपेतं
कार्यकारणभाववादिभिः । तत्र यथा प्रकृतकार्ये कारणमभ्युपगम्यते तदन्तरेण तदनुपपत्तेः
तथा कारणेऽप्यपरं कारणमभ्युपेतं, तदन्तरेण तदनुपपत्तेः इत्यपि समानम् । ननु
कार्याद्यत्कारणमभ्युपेतं तस्य न अन्यत्कारणमुपेयते नित्यत्वात्कारणस्येति यदि ब्रूयात्,
तत्राह—न हीति । तत्कारणं सर्वथैव सहकारिसमबधानवदपीति । यद्यप्यात्मादेः
कस्यचिन्नित्यस्यापि कारणत्वं, तथापि नानित्यसहकारिविधुरस्य; किन्तु कादाचित्क-
सहकारिसमबधानवत् एवेत्याशयवता उक्तम्—सर्वथैवेति । यदि कश्चिद्ब्रूयात् सहकारि-
सन्निधिरपि नित्य एवेति, यदि वा सहकारिरहितमेव नित्यं कारणमिति, तत्र बाधकमाह—
कार्यस्यापीति । यदि नित्यमात्रात्कार्यमुत्पद्यते, तदा तस्य सदातनत्वे तावन्मात्रा-
धीनोत्पत्तिकस्य सदातनत्वं अनिष्टं आपद्यत इत्यर्थः । ननु कारणं निर्हेतुकम् । ^९अतो
कारणान्तरानुसरणमित्याशङ्क्य बाधकमाह—नापीति । कारणस्य निर्हेतुकत्वे तद्वत्कार्यमपि

1. क-अध्येति न 2. क-ततः 3. क-एतत्पदं न 4. क-तु 5. क-कारणान्तरं
6. क-वक्तव्यं 7. क-सदातनत्व 8. क-रपि सदातनत्व 9. अतो न कारण इति कुर्यात् शोधनम् ।

नापि स्वस्मादेव ^१स्वात्मनि, वृत्तिनिरोधात् । कार्यस्यापि स्वत एवोत्पत्तिप्रसङ्गाच्च । नाप्यसत एव कारणत्वं, प्रागपि कार्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । एवं कारणकारणेऽपि ^२विचिन्तनीयम् । विपरीतप्रसक्तिका च तृतीया प्रसङ्गसमेति केचित् । ^३यथा भूतले घटो नास्तीति ।

निर्हेतुकमिति द्वयोः आकाशादिवत् सदातनत्वं अनिष्टं आपद्यते । अथवा कारणस्य आकस्मिकत्वेन नित्यत्वे सति तावन्मात्रायत्तकार्यस्य नित्यत्वमिति नेयम् । ननु न कारणस्य नित्यत्वं, नाप्याकस्मिकत्वं आचक्ष्महे, येनोक्तदोषप्रसङ्गः सङ्गतः स्यात्, किन्तु कारणं स्वोत्पत्तौ आत्मस्वरूपमपेक्षते । अतो न कारणपरम्परानुसरणं भविष्यतीत्याशयवानाशङ्क्य परिहरति—
नापि स्वस्मादेवेति । अविद्यमानमुत्पद्यते । विद्यमानं च उत्पादकम् । प्रकृतकारणस्य चोत्पत्तेः पूर्वं असतो न विद्यमानता । तत्कथमुत्पादकता । किञ्च अन्यतो अन्यदुपजायते कार्यकारण-योर्भेदाधिष्ठानत्वात् । न च एकं पूर्वमपरं चेति ^४प्रयुज्यते । अतो विरोधान्नायं पक्षः पक्षीकर्तव्यः कार्यकारणभाववादिभिरित्यर्थः । यदि च कारणस्य स्वस्मादुत्पादः स्वीक्रियते ^५नैव न्यायेन कार्यस्यापि स्वस्मादुत्पत्तिसम्भवे कारणानुसरणप्रयासवैफल्यमित्याशयवानाह—
कार्यस्यापीति । न चैवमेवास्त्विति वाच्यम् ; सर्वलोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । दृश्यते च बाधितो व्यवहारः पटादिकार्यनिष्पत्तये नियमेन तन्त्वाद्युत्पादनं तदितरपरिवर्जनस्वभावः प्राणिनामिति ।

ननु यदा प्रागभाव एव कारणमभ्युपेयते तस्य, तस्य च पूर्वकारणापेक्षा नाभ्युपगम्यते तदा न कारणपरम्परां अनुसरामः इत्याशङ्क्य परिहरति—नास्त्यसत इति । प्रागभावस्येत्यर्थः । एवकारः इतरनिरपेक्षत्वं दर्शयति । प्रागभावमात्रावधेः कार्यस्य तदहर्बत्पूर्वद्वयुरपि कार्योत्पत्तिप्रसङ्गो दुष्परिहरः । तथाच कादाचित्कत्वव्याहतिरिति रहस्यम् । ननु कारणस्य कारणान्तरास्वीकारेण तत्परम्परानङ्गीकारात् एव अनवस्थानावकाश इत्यत आह—एवमिति । यथा कारणस्य उक्तयुक्त्या कारणं वाच्यं तथा अकारणकारणेऽपि कारणान्तरमभ्युपगन्तव्यं, युक्तेस्तुल्यत्वात् । एवं तत्कारणेऽपि कारणं स्वीकरणीयम् । तथा च अनवस्थेति रहस्यम् ।

एवं तावत् सूत्रपदपर्यालोचनया प्रसङ्गसमा द्विप्रकारेति समर्थितम् । सम्प्रति प्रकारान्तरेणापि प्रसङ्गसमा प्रवर्तत इति ये मन्यन्ते तन्मतं दूषयितुं उपन्यस्यति—विपरीतेति । तद्यथेति । विधायकप्रमाणेन विधिस्फुरणवन्निषेध-प्रमाणवन्निषेधः परिस्फुरतीति सर्वैः अभ्युपगम्यते । तत्र जातिवाद्याह—नाप्राप्तस्य घटस्य निषेधः, अतिप्रसङ्गात् । प्राप्तस्य निषेधेऽविद्यमानस्य प्राप्तिर्न सम्भवतीति विद्यमानता समायाता । सा च निषेधविरोधिनीति

1. क-स्वस्मिन् 2. क-वि इति न 3. क-तद्यथा 4. प्र इति न ।
5. तेनैव इति पाठः समञ्जसः

१नाप्राप्तः प्रतिषिध्यत इति घटप्राप्तिप्रसङ्ग २इत्येवमाकारेति । तदशिष्यं, सूत्रस्यैवं भावयितुं अशक्यत्वात्, प्राप्तिसमायामन्तर्भावाच्च । ज्ञाप्यमपि ३द्विविधं ४प्रतिषेध्यञ्च । ज्ञापकमपि करणादिष्वन्यतमम् । ततः प्रतिषेधज्ञापकं ५कारणमधिकरणं वा न प्रतिषेध्यं ६प्राप्यं, तस्य प्राप्तिनिवृत्तिलक्षणत्वात् । ततः प्राप्य वक्तव्यम् । तदपि नास्ति, अविशेषात् । को विशेषः? सत्वमिति । एतदपि असाम्प्रदायिकं, भाष्यकारादिभिरनुदाहृतत्वादिति चेत्, न; वार्तिक-कृतैव प्रत्युत्तरे^७ दर्शितत्वात् । यदाह—^८यदिदमुत्तरं प्राप्य ^९वाऽप्राप्यवेति । अस्यापि

विपरीतप्रसक्तौ कुतो निषेधबोध इति । एवंभूतमुत्तरं सदुत्तरं तावन्न भवति । नाप्यन्यत्र जातावन्तर्भूतम् । अतः प्रसङ्गसमायां अन्तर्भावो विपरीतप्रसङ्गस्य, सम्भवादिति जाति-वादिनोऽभिप्रायः । दूषयति तदशिष्यमसाम्प्रतिकम् । कुतः? सूत्रस्येति । कारणानपदेशादिति । प्रसङ्गसमसूत्रस्य एवं भावयितुं विपरीतप्रसक्तिकां जातिं सङ्ग्रहीतुं संख्यातुमशक्यत्वात् न च सूत्रस्य एवं अवाचकत्वेऽपि अन्यत्रानन्तर्भावात् अत्रान्तर्भाव्यत इत्याशङ्क्याह—प्राप्तिसमायामिति । ननु प्राप्तिसमायां अपि कथमन्तर्भावः, “प्राप्यसाध्यमप्राप्य वेति” हि तत्सूत्रमपि नैवं भावयितुं शक्यमित्यशङ्क्याह—ज्ञाप्यमपीति । साध्यं कार्यं ज्ञाप्यं चेति तस्मिन्सूत्रे व्याख्यातम् । तत्र ज्ञाप्यं प्रकृतिजातिसंग्रहाय विवेचयति—विधेयमिति । विधीयत इति व्युत्पत्त्या घटोऽस्तीति घटो विधीयते । अस्तीति प्रतिपद्यते । प्रतिषेध्यं चेति । प्रतिषिध्यत इति व्युत्पत्त्या घटो नास्तीति घटः प्रतिषिध्यते । नास्तीति बुद्धिश्च अभाव-मालम्ब्यते । नाभावो भावप्रतिषेधात्मा भावनिरूपणमन्तरेण निरूपयितुं शक्य इत्याशयवान् आह—ज्ञापकमतीति । न प्रतिषेध्यमप्राप्य ज्ञापयतीत्यन्वयः ।

ननु प्रतिषेध्यमप्राप्य करणादिकं प्रतिषेधज्ञापकमस्तु; को विरोध इत्यत आह । तस्य प्रतिषेधस्य प्राप्तिनिवृत्तिस्वभावत्वात् प्राप्तिं विना प्राप्तिनिवृत्तेरसम्भवादिति भावः । ननु तर्हि प्राप्तिरेवास्ता, तदन्तरेण प्रतिषेधानुपपत्तेः इत्याशङ्क्याह—तदपीति । अनेन प्रबन्धेन विपरीतप्रसक्तिका प्राप्तिसमायामन्तर्भूतेति यदुपक्रान्तं तत्समवायाहितं(?) ननु भाष्यकारादिभिः विपरीतप्रसक्तिकायाः प्राप्तिसमायां अनुदाहृतत्वात् न तत्रान्तर्भाव इत्याशङ्कते—एतदपीति । परिहरति नेति । यद्यप्यनुदाहरणेऽपि लक्षणसूत्रं यल्लक्षणमुप-सङ्गृह्णाति । एतावतैवान्तर्भावस्तस्य तत्र तथा^{१०} व्युत्पत्तिसौकर्येणाह—वार्तिककृतैवेति ।

-
1. क-प्राप्तं 2. क-इत्येवमादि 3. क-हि द्विविधं प्रतिषेध्यं च 4. क-विधेयं
5. क-करणं 6. क-अप्राप्य 7. क-सूत्रे इति पदं च दृश्यते 8. तत्
9. क-एतत्पदं न 10. तथापीति पाठः साधुः ।

प्रतिषेधं प्राप्य वाऽप्राप्यवेति^१ समानो दोष इति । तस्मात् द्विविधैव प्रसङ्गसमा । स चापाततोऽनवस्थालक्षणप्रतिकूलतर्क^२चोदनाभासा । हेतुपर्यन्तचिन्तायां तु^३ पक्षे^४दूषणं^५प्रसिद्धविशेषणविशेष्योभयत्वेन, हेतौ स्वरूपासिद्धत्वेन, दृष्टान्ते साध्यसाधनोभयविकलत्वा^६सिद्धाश्रयत्वेन तच्चो^७दनाभासा चे^८यमिति । एवं व्यतिरेकेऽप्युहनीयम् ।

किं पुनरेतदुत्थानबीजम् ? कारणपेक्षामुत्थेनासत्वारोपः । प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन प्रतिदृष्टान्तसमः । प्रतीपं अवस्थानात् प्रतिपक्षावस्थानादिति प्रयोज्यव्यापारं अभिप्रेत्य ।

कृतिज्ञप्त्योर्यथैवोदाहृतं तथैव प्रसङ्गसमा^९नान्यथा व्याजेनाह—तस्मादिति । उभयत्र दूषणमुपदर्शयति—सा चेति । कचिन्निश्चितं विशेषणादिसिद्धयङ्गमिति सर्वजनसिद्धम् । न च तत्परम्परानुसारेण तन्निश्चितं भवति । ततो विशेषणादिष्वन्यतमानिश्चये यथासंख्यं असिद्धिविशेषणोऽप्रसिद्धविशेष्योऽप्रसिद्धोभयः पक्ष इति भवति हेतोः स्वरूपासिद्धत्वे न हेतुनिश्चायकस्य^{१०}निश्चयेहेतुव्युत्पत्तिस्वरूपमनिश्चितं असिद्धमिति दृष्ट्याप्युक्तयुक्त्या वा साध्यस्य साधनमात्रोभयमात्राश्रयमात्रानिश्चये साध्यसाधनोभयविकलोऽप्रसिद्धाश्रयश्च यथासंख्यमिति । अन्यदृष्टान्ते दोषमुक्त्वा व्यतिरेकदृष्टान्ते दोषमतिदिशति । एवमपि दृष्टान्तव्यतिरेकेऽपीत्यर्थः । व्यतिरेकदृष्टान्तो हि सम्भवति, यत्र साध्याभावप्रयुक्तसाधनाभावो निश्चीयते । साध्याभावाद्यनिश्चयश्च पूर्वोक्तयुक्त्या तन्निश्चायकपरम्परानुसारेण न अन्यप्रतिपत्तेः । ततश्च भावानिश्चये साध्याव्यावृत्तः आश्रयासिद्धेः । प्रसिद्धाश्रय इति विवेचनीयम् । अत एवाह—ऊहनीयं विवेचनीयमित्यर्थः ।

एवं प्रसङ्गसमालक्षणं व्याख्याय प्रतिदृष्टान्तसमालक्षणं व्याख्यातुं सूत्रैकदेशमनुवदति—प्रत्यवस्थानाच्चेति । ननु दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसम इति पूर्वं व्याख्यातम् । इह तु प्रत्यवस्थानपदमेवास्ति । तत्र पञ्चभ्युपादानमनुपपन्नमिव मन्यमानो व्याख्यानान्तरेण पञ्चभ्युपपत्तिं समर्थयते—प्रतीपमवस्थानादिति । वादिसाध्यविपरीतधर्मस्य जातिवादिना धर्मिण्युपदर्शनात् स्थापनाहेतोः यः प्रतिषेधः बाधप्रतिरोधयोरन्यतरः सः प्रतिदृष्टान्तसमः । प्रयोज्यो जातिवादी । तस्य व्यापारः प्रतिषेधः । प्रयोजकः प्रतिदृष्टान्तस्य व्यापारः । तच्चिन्तानिरूपणात् उचितैव व्याख्येत्यर्थः ।

१. क-इतिपदं न २. क-देशनाभासा ३. क-तु नास्ति ४. क-पक्षे ५. क-अप्रसिद्धविशेषण ६. क-अप्रसिद्ध ७. क-देशनाभासा ८. क-एतन्न ९. अन्यथेत्याशयेनाह इति भवेत् १०. अनिश्चये इति स्यात्

प्रयोजकव्यापार^१चिन्तनेन प्रतिदृष्टान्तेन केवलेन प्रतिपक्षावस्थानात्^२ । स्थापनाहेतोः प्रतिषेधः प्रतिदृष्टान्तसमः इति एवं पञ्चम्युपपत्तिः ।^३ चस्त्वर्थो लक्षणभेदं सूचयति । इयञ्च बाध^४प्रतिरोधाभ्यां द्वेधा^५ । केवलप्रतिदृष्टान्त^६बलप्रवृत्तेश्च^७ प्रतिधर्मसम^८प्रकरणसमाभ्यां भिद्यते । किं पुनः उत्थानबीजमत्र? न हि युक्त्याभासमनन्तर्भाव्य^९दृष्टान्तमात्रेण^{१०}प्रतिरोधावभिधातुमर्हति, अतिप्रसङ्गात् ।^{११} उच्यते । एवं हि मन्यते जातिवादी । येन धर्मेण यथात्वं दृष्टान्तस्य तेनैव^{१२} तथात्वमभ्युरसंहर्तुमुचितं दार्ष्टान्तिकस्य । तद्यथा, यथा देवदत्तो दीर्घः तथा यज्ञदत्तोऽपि^{१३} । न तु यथा चैत्रः काणः तथा मैत्रः खड्ग इति । तद्वदनेनापि वादिना यथाऽनित्यो घटः तथा शब्दोऽपीत्युप^{१४}संहर्तव्यम् । न तु यथा घटोऽनित्यः तथा^{१५}यं^{१६}शब्दः कृतक इति । न ह्यनेन साधनं प्रधानीकृत्य दृष्टान्तस्य यथात्वमुपदर्शितं तस्माद्धेतु^{१७}वादेऽप्रधानमनङ्गमेव अतिदेश इत्यभिमानो बीजमत्रेति । एवञ्चात्र प्रवर्तते यदि^{१८}दृष्टान्तबलेना^{१९}नित्यः शब्दः^{२०}हन्ताकाशदृष्टान्तबलेन नित्य एव किं न स्यात्, न चास्ति कश्चिद्विशेषः । येन-घट एव दृष्टान्तो ना^{२१}काश इति प्रतिरोधपक्षे । बाधपक्षे तु घट-दृष्टान्त^{२२}बलेन नानित्यः शब्दः । आकाशदृष्टान्तबलेन नित्यस्यैव सिद्धेरिति । तदस्य हेतोः अप्रधानत्वेनानङ्गत्वाभिमानो द्वारं, दूष्यो दृष्टान्तः, बाधप्रतिरोधावारौप्यौ, तच्चो^{२३}दनाभासा चेयमिति ॥

ननु यदि बाधप्रतिरोधाभ्यां प्रतिदृष्टान्तसमा प्रवर्तते, तदा साधर्म्यवैधर्म्यसमापरव्यापदेशप्रतिधर्मसमप्रकरणसमाभ्यां कथं भेद इत्याशङ्क्याह—केवलेति । प्रतिधर्मसमा हेतुना प्रतिरोधप्रतिपादनेन भवति । प्रकरणसमापि हेतुना बाध^{२४}प्रतिबाधनेन । प्रतिदृष्टान्तसमा तु हेतुनिरपेक्षदृष्टान्तेन बाधप्रतिरोधयोः अन्यतरप्रतिपादनेनेति विशेषः । तेनेति । यत्कृतकं तन्नित्यं यथा घटः इत्यत्र.....युक्तमनित्यत्वं यथाशब्देन उच्यते न कृतकत्वम् । ततश्च तथाशब्देनापि यथाशब्दप्रदर्शितं प्रदर्शयितव्यम् । दार्ष्टान्तिके साध्यधर्मिणि....यद्यपि....ज्ञेयम् । तथापि ज्ञातत्वं विशेषणं ज्ञेयम् इतर विशेषणवदित्यभिप्रायवान् आशङ्कते—लिङ्गस्येति । परिहरति-नेति । साध्यमनित्यत्वं^{२५}तत्र सर्गो हेतोवृत्तिः....^{२६}दकानामेवं-अभ्युपगमात् । यथा 'शब्दो नित्यः

1. क-चिन्तने तु 2. क-इतिपदमधिकं 3. क-वस्त्वर्थो 4. क-प्रतिषेध 5. क-द्विध-
6. क-बलेन 7. क-च इति न 8. क-सम इति पदं न 9. क-प्रतिदृष्टान्त 10. क-प्रति-
रोधबाधौ 11. क-सत्यं इति अत्र निर्दिष्टं 12. क-एवेति न 13. क-इति पदं अधिकं
14. क-उपसंहार्यं 15. क-चायं 16. क-कृतकः शब्द इति 17. क-वादे 18. क-घट-दृष्टान्त
19. क-अपि इति न 20. क-अथाकाश 21. आकाशं 22. क-बलेनेति पदं न
23. क-देशनाभासा 24. प्रतिपादनेन इति वाच्यम् । 25. संसर्गो इति कुर्यात् 26. व्यवच्छे-
दकानामेव विशेषणानां शाननियमाभ्युपगमात् इति स्यात् संपूर्णं वाक्यम् ।

प्रसङ्गसमदोषचर्चासूत्रम्—

(सू) प्रदीपोपादानप्रसङ्गनिवृत्तिवृत्तिवृत्तिः ॥

इहैवं प्रत्युत्तरक्रमः । ज्ञातस्यैव ज्ञापकत्वमिति किमिदं युक्तिसिद्धं लोकसिद्धं वा । नाद्यः, युक्त्यैव व्यभिचारात् । न द्वितीयः, प्रदीप उपादीयमाने प्रसङ्गाभावात् । भावे वा दृश्यदर्शनं लोके न स्यात् । ¹तन्मा भूदिति चेन्न², जातेः अनुत्थानं व्याघातात् । लिङ्गस्य³ ज्ञातत्वं तावदवश्यं ज्ञेयं, विशेषणत्वादिति चेत्, न, साध्यविपर्ययसंसर्ग⁴व्यवच्छेदकारणानां ज्ञाननियमाभ्युपगमात्, न तु सह⁵कारिमात्रतयोपयुक्तानामपि । एवं अनभ्युपगमे तु⁶दूषणानु-
त्थानमेव व्याघातात् । ⁷यथा लोके घटादि⁸प्रतिपत्त्यर्थं न तन्निश्चायकपरम्परां प्रसञ्जयति
तथा हेतुदृष्टान्तोपादान⁹मिति ।

तदिदमयुक्ताङ्गाधिकत्वं, ज्ञातत्वनियमस्य ज्ञापकानङ्गस्यैवाङ्गत्वेन स्वीकारात् । अविषय-
वृत्तित्वं वा, लिङ्गसहकारिमात्रेष्वपि लिङ्गाङ्गस्य ज्ञातत्वस्य प्रवर्तनादिति । कृतौ तु किं ¹⁰परापेक्ष-

प्रत्यक्षत्वात्' इति उच्यमाने आत्मना मानसप्रत्यक्षेणानेकान्तः । तन्निवृत्त्यर्थं बाह्यकरण-
प्रत्यक्षत्वादिति । एतदेव चोच्यमाने योगिप्रत्यक्षैः परमाणुभिः अनेकान्तः । तद्व्यवच्छेदायास्मदादि-
बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादिति । एतावन्मात्रेणैव च घटत्वादिति अनेकान्तः....नादाय जातिमत्त्वे
सति अस्मदादिबाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादिति । एवंभूतानां विशेषणानां ज्ञाननियमानभ्युपग-
मादित्यर्थः । एवंभूतसमस्तविशेषणविशिष्टं अन्वयव्यतिरेकपक्षधर्मतासत्प्रतिपक्षस्वरूपोपेतं
अज्ञायमानमबोधकमिति । बोधविषयीकृतं तु बोधकं इति ज्ञातत्वं विशेषणं सहकारिमात्रतयोप-
युज्यते, आत्मनः सन्निकर्षादिवत् । अन्यथा तस्यापि ज्ञानमुपयुज्येत, न त्वेवम् । तस्माल्लिङ्ग-
तदाभासयोः समस्तलोकीसिद्धतया ¹¹शक्यापह्नवत्वात् अवश्यमेवमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा साधन-
दूषणस्य व्यवहारः लोके तवापि दूषणवादिनो दूषणप्रयोगानुपपत्तिर्दुष्परिहारेति हृदि निधाय
आह—ननु¹² सहकारिमात्रेति । यथा.....दृष्टान्तोपादानमिति इति न तन्निश्चयपरम्परां
प्रसञ्जयतीति पूर्वोक्तान्वयः । ज्ञातत्वं¹³नियतस्येति । ज्ञातत्वं कस्यचित् प्रमाणस्य....रिष्यते न
तु सर्वमेव प्रमाणं ज्ञातव्यमिति नियमोऽभ्युपेयत इत्यर्थः । अविषयवृत्तित्वं वेति । ज्ञातत्वस्य
विषयः साध्यविपर्ययः । संसर्गव्यवच्छेदविशेषणत्वं अविषयः सहकारिमात्रतया उपयोगित्वं
तस्मिन् वर्तत इत्यर्थः । ज्ञप्तिपक्षे दोषमुद्धृत्य कृतिपक्षे दोषमुद्धर्तुं पदार्थदर्शनार्थं विकल्पयति—

1. 4. क-तत्पदं न

2. क-नेति पदं न

3. क-हि पदं अत्राधिकं

4. क-व्यवच्छेदकानामेव विशेषणानां 5. क-कारिता 6. क-ऽपि 7. क-तस्मात्

8. क-प्रतिपत्त्यर्थं प्रदीपोपादानं 9. क-अपीति 10. क-परापेक्षैव 11. अशक्या

इति भवेत् 12. न तु इति कुर्यात् 13. नियमस्येति भवितव्यम् ।

एव दोषः, अपेक्षायां असिद्धिर्वा? न प्रथमः, तथाभूतेनापि प्रदीपेन लोकव्यवहारस्य ^२सिद्धेस्तथा-
त्वातथात्वविचारेण परीक्षकव्यवहारस्य सिद्धेः । अनुत्थानं वो^१त्तरस्य । द्वितीयेतु किमसिद्धा-
पेक्षायामसिद्धिः, सिद्धापेक्षायामपि वा^२ प्रथमे सिद्धसाधनं, द्वितीये^३ तु सूत्रमुत्तरम् । ^४तथा-
ऽभ्युपगमे तस्याप्यसिद्धेर्व्याघातः । तदिदमविषयवृत्तित्वम् । अनवस्था^५ हि दूषणं भवत्येव न
तु सिद्धविषयेति ।

अथ प्रतिदृष्टान्तसमे—

(सू) प्रतिदृष्टान्त^६हेतुत्वेनाहेतुर्दृष्टान्तः ॥

इहैवं प्रत्युत्तरक्रमः । किं प्रतिदृष्टान्तस्या^७धिकवलत्वं मत्वा तेन^८दृष्टान्तस्य बाध^९श्चोद्यते
अन्यथा वा । नाद्यः, साधनप्रयुक्तसाध्यधर्मवत्तामवधीर्यं वादिप्रतिवादिबिबक्षितधर्मवत्तामात्रेण
दृष्टान्तयोर्विशेषाभावात् ।

न द्वितीयः, को हि तुल्यबलयो^{१०}र्बाध्यो बाधको वा । तथा ^{११}स्वीकारे दृष्टान्तेनैव प्रति-
दृष्टान्तबाधोऽभ्युपगन्तव्यः स्यादिति व्याघातः । तदिदं साधारणं^{१२} दुष्टत्वमभिधेयम् । सूत्रस्य

कृतौ त्विति । प्रथम इति । असिद्धापेक्षापक्षे सिद्धसाधनं असिद्धापेक्षायां असिद्धेः अस्माभिरपि
स्वीकारात् । न ह्यसिद्धतन्वाद्यपेक्षायां पटादयः सिध्यन्तीत्यभ्युपगमः कस्यचिदपि ।
द्वितीये त्विति । सिद्धापेक्षापक्षे सूत्रमुत्तरम् । दृश्यपदार्थदर्शनार्थं सिद्धं प्रदीपं उपाददानाः
दृश्यदर्शनव्यवस्थां लभन्ते ; तथाविधे प्रदीपे सत्यपि ज्ञातरि समवहिते इन्द्रियादिकारण-
साकल्ये दृश्यपदार्थदर्शनमस्ति लोकानामिति सूत्रे स्पष्टमेतदिति तदेवोक्तम् ।
तथानभ्युपगम इति । सिद्धापेक्षायामपि सिद्धानभ्युपगमे तस्यापि असिद्धेर्दूषण-
वाक्यस्याप्यसिद्धेः व्याघातः, विरोध इत्यर्थः । दूषणवाक्योत्पत्तिकारणतात्वाद्यभि-
घातादिसिद्धवेऽपि न दूषणवाक्यनिष्पत्तिः । तथाच न भवदभिमतस्माधनमिति
सिद्धयति । अथ दूषणवाक्योत्पत्तिकारणे सति दूषणवाक्यादि निष्पद्यते, न
तर्हि सिद्धापेक्षायामसिद्धिः तद्वदितरत्रापि समानम् । अन्यथा पुनरप्यन्यथाप्रसक्तौ
दूषणवाक्यस्यासम्भवे परोदीरितसाधनमदुष्टमिति व्यवस्थितिरेवेत्याशयवानाह—अनवस्थेति ।
सिद्धं कारणं उपादाय असिद्धं कार्यं कुर्वतः प्राणिनः सर्व एवावहिताः साधनगोचरप्रवृत्ति-
निवृत्तिशालिनः प्रेक्षावन्तः समुपलक्ष्यन्त इत्यर्थः ।

अन्यथा वेति-तुल्यबलेनेत्यर्थः । प्रथमं असम्भवेन दूषयति—नाद्य इति । तुल्यबलयोः
कचित् बाध्यबाधकभावः । भावे वा विपरीतमापद्येतेति । द्वितीयं दूषयति—न द्वितीयः ।

1. क-एतन्नाति 2. क-वा जातेः 3. क-एतन्न 4. क-तथानभ्युपगमे
5. क-एतन्न 6. क-हेतुत्वे च 7. क-अधिकवलतामभिमन्य 8. क-एतन्न 9. क-देश्यते
10. क-बाध्यबाधको 11. क-स्वीकारे वा 12. क-साधारणमेव

।।त्पर्यन्तु युक्ताङ्गहीनत्वं बाधं प्रत्यधिकबलत्वस्य युक्ताङ्गस्या^१नवेक्षणादिति । प्रतिरोधे तु विशेषग्रहे प्रतिरोधस्तदग्रहे वा? नाद्यः । दृष्टान्तस्य हीनत्वग्रहे तस्यैव वाच्यत्वात्, प्रतिदृष्टान्तस्य हीनत्वग्रहे प्रतिरोधस्याशक्यत्वात् । द्वितीयस्तु नास्त्येव, दृष्टान्तस्य हेतुना परिगृहीतत्वात् । प्रतिदृष्टान्तस्य तद्धीनत्वात् । तदयमर्थः—प्रतिदृष्टान्त एव ^२हेतुर्बाधिकस्ततो हेतुरस्तीति यावत् । तस्य तथात्वे दृष्टान्तोऽपि यद्यधिकहेतुशून्यः स्यात्, तथा^३ प्रतिरोधो भवेत् । न त्वहेतुरविद्यमानहेतुर्दृष्टान्त इति । हेतुमत्तालक्षणो विशेषो^४ नाङ्गमिति दर्शित इति चेत्, तर्हि रासभो यथा न दूषणं तथा प्रतिदृष्टान्तोऽपीति^५प्रसक्ता स्वोक्तिव्याघातः । तदिदं युक्ताङ्गहीनत्वं, हेतो^६र्युक्तस्यैवानपेक्षणात् । अगृह्यमाणम^७विशेषणत्वं वा प्रतिरोधाङ्गं तस्यानपेक्षणादिति ।

(सू) प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः ।

यस्य कस्यचित्साधनाङ्गस्योत्पत्तेः प्रकारणस्य हेतोरभावात् प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमः^८इत्यर्थः । एवं हि^९ धर्मिलिङ्गसाध्यदृष्टान्ततज्ज्ञानानामनुत्पत्तिर्व्याप्यते । तत्राद्यं वदाहरणं भाष्यादौ आश्रयभागासिद्धिपर्यवसितं च ^{१०}तस्मिन्, ^{११}द्वितीयं 'गुर्विदं पतनबत्वा'दित्युक्ते पतनोत्पत्तेः ^{१२}प्रागवस्थानात् भागासिद्धो हेतुः ।

साधारणेति । स्वव्याघातकत्वं सूत्रस्याभिधेयमाह....त्य....प्रतीतिस्तुल्यबलत्वेऽपि यदि प्र^{१३}दृष्टान्ते बाधको दृष्टान्तस्य, तदा दृष्टान्त एव बाधकः प्रतिदृष्टान्तस्य किं न स्यात्? नचैवमभ्युपगम्यते भवता । तस्मात्स्वोक्तिव्याघातकत्वात्नेदं दूषणं इत्यर्थः । तस्यैव, हीनत्वस्य । वाच्यत्वात्, वक्तव्यत्वादित्यर्थः । अथ न दृष्टान्तस्य हीनत्वग्रहः, किन्तु प्रतिदृष्टान्तस्येत्याशंक्य प्रतिसमाधत्ते—प्रति^{१४}दृष्टान्तहीनत्वग्रह इति । न हि हीनबलेन प्रतिरोधः कचिदिष्टः केनचित्; किन्तु तुल्यबलेनैव प्रतिरोधः सर्वत्र शिष्टैरिष्ट ^{१५}इत्यभिप्रायविशेषग्रहपक्षं निराकरोति—द्वितीयस्त्विति । विशेषाग्रह इत्यर्थः । दृष्टान्तप्रतिदृष्टान्तयोर्हेतुपरिगृहीतत्वापरिगृहीतत्वाभ्यां अधिकन्यूनबलवत्त्वेन न सत्प्रतिपक्षसम्भव इत्यर्थः ।

आद्यमुदाहरणमिति । धर्म्युदाहरणमित्यर्थः । शब्दोऽनित्य इत्युक्ते धर्मिणः शब्दस्योत्पत्तेः प्रागवस्थाश्रयभागोऽसिद्धः । तदशाकस्यापि शब्दस्य पक्षत्वेन विवक्षितत्वात् । तथाच अनुत्पन्नशब्दस्य आश्रयभागस्य असिद्धेः आश्रयासिद्ध इत्येवमादि, भाष्यवार्तिवटीकासु विद्यत इत्यर्थः । लिङ्गोदाहरणं आह—^{१६}द्वितीय इति । पतनोत्पत्तेः

1. क-अनपेक्षण	2. क-हेतुः प्रतिदृष्टान्तहेतुः । नाधिकः इति योजनीयम्	3. क-एतन्न
4. क-नाङ्गमितिदेशे	5. क-प्रसक्तौ	6. क-युक्ताङ्गस्य
7. क-विशेषत्वं	8. क-एतन्न	
9. क-हि पदं न	10. क-तत्	11. क-तु इति पदमधिकं
12. क-प्रागवस्थानात्		
13. दृष्टान्तो इति पठनीयम्	14. दृष्टान्तस्य इति भवेत्	15. इत्यभिप्रायः ।
16. द्वितीयं इति स्यात्		

तदापि गुरुत्ववत्तस्य विवक्षितत्वेन तदवस्थस्यापि पक्षेऽन्तर्भावादिति । तृतीयं, 'गन्धवदिदं पार्थिवत्वा'दित्युक्ते प्रथमे क्षणे ^१व्यापकस्यानुत्पत्तेः असिद्धो हेतुः । सिद्धौ वा बाधितविषयः स्यादिति । चतुर्थं, 'द्रव्यं आत्मा गुणवत्त्वा^२द्वरादिवदि'त्युक्ते ^३प्रथमे क्षणे^४ऽनुत्पन्नावस्थो घटस्थ एव निर्गुणः । तथा च ^५दृष्टान्ते भागासिद्धो हेतुरिति । पञ्चमं, 'द्रव्यं वायुः स्पर्शवत्त्वादि'त्युक्तेऽज्ञातस्यापि वायोर्द्रव्यत्वं विवक्षितं, न च तत्रायं हेतुरुपलब्धवृत्तिरित्यज्ञातभागासिद्धो हेतुरिति । एवं सर्वमेतत् भागासिद्धिपर्यवसितम्^६ अनुत्पत्तिधर्मकं^७ कथमनित्यं, निष्पत्तनं च कथं गुरु, ^८अपार्थिवञ्च कथं गन्धवत्, निर्गुणं च कथं द्रव्यं, अनुपलब्धहेतुकञ्च कथं साध्यधर्मवदिति विरोधपर्यवसितञ्चेति । त^९च्चोदनाभासा चेयमिति यो यदर्थं उपादीयते तस्यानुत्पन्नस्य तत्र असामर्थ्यं द्वारम् । अत्र दूष्यो हेतुरिति ।

दोषचिन्तासूत्रम्—

(सू.) तथाभावादुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रतिषेधः ॥

इहैवं प्रयुत्तरक्रमः । न तावदनुत्पन्नोऽनुत्पत्तिसमा न समयतया^{१०} पक्षेऽस्माकं अभिमतो येन ^{११}चोद्यावकाशः स्यात् । यो हि^{१२} स्वयमेव ^{१३}यदानास्ति कस्तस्य तदानत्वेना श्रयतामिच्छेत्, ^{१४}कुत

प्राक् पतनं लिङ्गं नास्ति । अविद्यमानमसाधनमिति सर्वत्रादिसिद्धमेतत् । साध्योदाहरणं दर्शयति— तृतीयमिति । गन्धवत्त्वं साध्यं व्यापकम् । साधनं व्याप्यम् । तत्र साध्योत्पत्तेः प्राक् साधनं पार्थिवत्वं व्यापकगन्धासम्भवेऽसम्भवि । सम्भवे वा न व्याप्यव्यापकभाव इत्यर्थः । दृष्टान्तोदाहरणं निदर्शयति—चतुर्थमिति । दृष्टान्तभागेति । घटो दृष्टान्त उपात्तः । तस्य गुणोत्पत्तेः पूर्वं गुणवत्तया असिद्धेरुत्तरकालं तु सिद्धेरुभयकालवर्तिनश्च घटस्य दृष्टान्तत्वेनोपादानात्पूर्वभागे गुणवत्त्वस्यासिद्धिरित्यर्थः । तज्ज्ञानमुपकान्तं स्पष्टयति—पञ्चममिति । वायुशब्देन वायुत्वस्य धर्मित्वेनोपादानात् ज्ञाताज्ञातभागव्यवस्थितं इत्यज्ञातभागे ^{१५}स्पर्शवत्त्वान्नोपलब्धमित्यर्थः । पञ्चसूदाहरणेषु परिहारसूत्रं यथाक्रमं व्याचिह्न्यासुः प्रथमपक्षे परिहारतया व्याचष्टे—न तावदिति । ननु 'उत्पन्नशब्दः नित्य' इति नोक्तं, किन्तु 'शब्दो नित्यः' । तथा च उत्पत्तेः पूर्वदशाकस्यापि पक्षत्वात् कथं न भागासिद्धिः इत्याशयवानाशङ्कते—

1. क-गन्धस्याव्यापकस्यानुत्पत्तिसिद्धौ 2. क-घटवत् 3. क-प्रथम 4. क-अनुत्पन्नगुणावस्थो 5. क-घटः स एव 6. क-इतिपदमत्र योज्यं 7. क-चेति योज्यं 8. क-अगन्धवच्च कथं पार्थिवं 9. क-देशनाभासा 10. क-पक्षो 11. क-देश्यावकाशः 12. क-हि यदा 13. क-एतदत्र न 14. क-तत् कुत 15. स्पष्टवत् इति वाच्यम् ।

आश्रयासिद्धिः ? ^१अथ शब्द^२मात्रस्य पक्षीकरणे कथं ^३तद्दशापन्नस्य पक्षत्वव्यवच्छेदः ? तर्हि ^४तदपि शब्द एवासौ न तर्हि नास्ति तथा च उत्पत्तेः प्रागिति व्याघातः । अथ ^५शब्द एव तर्हि तथावस्थः स्यादिति चेत्, नैतदेवं, व्याघातादेव अतस्त्वभावस्य कालान्तरेऽपि ^६स्वभावस्वेतरतादात्म्यानुपपत्तेरिति ^७ ।

तस्मात् स्वसमयभाविना रूपेण कालान्तरभाविना^८ स्वभावमुपलक्षयतीति भावः । तथा चेदानीमनुत्पन्नो घटः, शब्दो वा, स एव नास्ती^९ति कोऽर्थः ? तस्य ^{१०}भावोऽस्तीति,

तथापीति । यद्युत्पन्नविशेषणं अनुपात्तं तथापि शब्द इत्युक्तम् । शब्दशब्दत्वाभिव्यञ्जका-
साधारणव्यञ्जकसाधारणव्यक्तिरभिधीयते । ननु चानुत्पन्नस्य शब्दस्य न शब्दाभि-
व्यञ्जकत्वमस्ति । अत उत्पन्न इति लभ्यत इत्याशयवान् परिहरति—न किमित्यादि ।

ननु शब्दस्योत्पत्तेः पूर्वं न शब्दश्चेत्तस्य शब्द एव शब्द इति प्राप्तमित्याशयवान्
शङ्कते—अशब्द एवेति । अशब्द इति कोऽर्थः । किं शब्दाभावस्य भावः, किं वा शब्दस्य
पूर्वभावो धर्म इति । प्रथमं परिहरति—नैतदेवमिति । शब्दो हि ^{११}स्वभावविरहस्वभावो
लोके प्रसिद्धः । कथं ^{१२}स्वभावः स्वभावः इति वचनं न व्याहन्यते ।

ननु स्वकाले स्वाभावविरहरूपत्वेऽपि शब्दस्य स्वोत्पत्तेः प्राक्काले
स्वाभावस्य भावत्वेऽपि न व्याघातो भविष्यतीति हृदि निधाय, स्वकालवाचः प्राक्कालेऽपि न
स्वभावात्मकः शब्दो, व्याघातस्य समानत्वात् । न हि शब्देन भवेदनैकान्तः इत्याशय-
वानाह—तस्त्वभावस्येति । शब्दत्वभावस्य कालान्तरेऽपि पूर्वापरकालेऽपि स्वभावतादात्म्यं
स्वेतरघटादितादात्म्यं च तयोरनुपलब्धेः अनुक्तत्वादित्यर्थः । यथा स्वकाले कोऽपि भावः
स्वभावः स्वेतरस्वभावो न भवति, तथा पूर्वापरकालयोरपि, न भावस्वेतरस्वभावो न हि
घटोऽघटस्वभावः कदाचित्कस्यचित्प्रमाणस्य गोचरो भवितुमर्हति इति सारम् ।

ननु यद्यनुत्पत्तिविनाशदशायां न घटः स्वाभावः स्वभावः । कथं तर्ह्यनुत्पन्नो घटः,
नष्टो घटः, नास्ति घटः इति अभाववाचकशब्दसामानाधिकरण्यमिति पराक्षेपमुपसंहरन्
परिहरति—तस्मादिति । उपलक्षयति । उपदर्शयति । तथा च उपलक्ष्योपलक्षकयो-

1. क-तथापि 2. क-मात्र 3. क-तद्दशाकस्य 4. क-तथापि 5. क-अशब्द एवा
पक्षीकरणे 6.. क-स्वभाववत् 7. क-इति पदं न 8. क-भाविनां स्वा 9. क-वेति
10. क-अभावा 11-12. स्वाभाव इति ।

स पुनरव्यपदेश्य एव । 'न चाप्यव्यपदेश्याधिकरणतया साध्यसाधनभावः शङ्कितुमपि शक्यतः' इत्यादिविस्तरः । तदिदं उक्तगुत्पन्नस्य तथाभावादिति । तदिदमविषयवृत्तित्वं असिद्धत्वं हि 'दूषणमुचितमेव । न तु तस्याः 'पक्षे विषयः । न चानुत्पन्नः पक्ष

रभेदमुपचर्यसामानाधिकरण्यम् । न तु वास्तवो भेदः भेदस्वभावाभावयोः विधिनिषेधयोः सकललोकसाक्षिकप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धतया ⁵शक्यापह्नवादिति भावः । किं च न केवलं व्याघाताद्विधिनिषेधयोः एकत्वानुपपत्तिः ; अर्थक्रियाभेदादपि नैकत्वं तयोर्वैतपटयोरिव । न हि शब्दसाध्यां अर्थक्रियां कर्तुं शक्नुयात् शब्दाभावः ; शब्दाभावसाध्यामर्थक्रियां न शब्दः कर्तुं समर्थ इति जगद्विख्यातोऽयमर्थ इति किं नावबुध्यते । किं च अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारण-भावावगतिरिति लोकस्थितिरितिव्यवस्थितिरपि न स्याद्भावाभावयारेकेत्वमभ्युपगच्छतामिति हृदि निधाय द्वितीयपक्षं विविष्य उपदर्शयति तथा चेत्यादिना तस्याभावोऽस्तीत्यन्तेन । ननु तथाप्युत्पत्तेः पूर्वं शब्दो यदि शब्दशब्देन व्यपदिश्यते, कथं न पक्षता । अथ न व्यपदिश्यते, तदयुक्तं, अतीतानागतवर्तमानव्यक्तिमात्राभिधायकत्वात् शब्दशब्दस्येत्याशङ्कामाह—स पुनरिति । शब्दः पुनरव्यपदेश्य एव स्वाभावकाले शब्द ⁶स्वाभाव्यनेकासाधारणशब्दव्यक्ति-रभिधीयते शब्दशब्देनेति कालवर्तिनां च(?) शब्दव्यक्तीनां त्रिष्वपि कालेषु शब्दत्वाभि-व्यञ्जकत्वदर्शनात् भूतभाविवर्तमानव्यक्तिभिः शब्दत्वमभिव्यक्तं अभिव्यज्यते च, न तु पुनः शब्दप्रागभावादिशब्दत्वाभिव्यक्तिं अकार्षीत् करिष्यति करोति चेति दृष्टमिष्टं वा शिष्टैरिति । तस्मात् स्वाभावकाले न शब्दोऽस्ति, न च शब्दपदेनाभिधीयते, अतो न पक्षता । अतो न भागासिद्धता । नापि विरोधपर्यवसानमिति रहस्यम् ।

ननु यथा व्यपदेश्याधिकरणतया साध्यसाधनभावः तथा ⁷व्यपदेश्याधिकरणतयापि भविष्यति । न हि प्रामाणिकाधिकरण एव साध्यसाधनभाव इति नियमः, येन व्यपदेश्याधि-करणतया विरुध्यत इत्यत आह—न चेति ।

केवलान्वयिलिङ्गनिरूपणप्रस्तावे परैरुक्तं, त्रिपक्षः कल्पितोऽस्ति । तत्र हेतोर्व्यतिरेक-सम्भवे अन्वयव्यतिरेकी । व्यतिरेकिनिषेधे च क्रियमाणे हेतोर्वृत्तिप्रसक्तिः । न मूकतायां चाप्रतिभेत्याशङ्क्योक्तम्, न खलु सुमूर्खोऽतोयाम्यवहरणेऽप्यसमर्थस्य शङ्कुलीभक्षणं शङ्कते

1. क-न चाप्यव्यपदेश्यस्य 2. क-शक्य इत्यास्तां विस्तरः 3. क-वक्तुं उचि 4. क-तस्यापक्षो 5. अशक्यापह्नवत्वात् इति पठेत् 6. स्वाभाव्या इति पाठः समञ्जसः 7. अपदेश्य इति साधुः

इति हेतौ तु यदा तदोत्पन्नस्य पतनादेस्तथा^१भावाद्धेतुभावात्^२सिद्धव्यापकत्वादिति यावत् ।
^३कारणत्वोपपत्तेः^४लिङ्गत्वोपपत्तेः न^५कारणत्वेन प्रतिषेधः पक्ष इति शेषः । एतदुक्तं^६, यस्य
 लिङ्गस्यैकदा वर्तमानस्य त्रैकालिकेन साध्येन प्रतिबन्धसिद्धिः तस्यैकदा सिद्धस्यैवोपसंहारात्
 तथा^७भूतस्य साध्यसाधकत्वो^८पपत्तेर्ननुत्पत्तिविनाशदशायामसिद्धिः क्षतिभावहति ।

तदातनतयानुपसंहारेऽपि तदातनार्थसिद्धेः । यो हि एकदापि^९पतनवान् स सर्वदै^{१०}व
 गुरुरिति हि व्याप्तिः, अव्याप्तौ वा न तदातनतया पक्षोऽपीति किं^{११}सिद्धिः करिष्यति । तदिदं
 युक्ताङ्गहीनत्वं व्याप्तिप्रकारमपेक्ष्यासिद्धेर्दूषणत्वात् । अस्य च^{१२}तमनपेक्ष्य प्रवृत्तेरिति । एतेन
 साध्यदृष्टान्तद्वारिके व्याख्याते । यथा^{१३}योगस्तु सूत्रयोजना ।^{१४}साध्ये युक्ताङ्गहीनत्वं^{१५}व्याप-
 कत्वरूपानपेक्षणात् । दृष्टान्ते^{१६}तु^{१७}व्याप्यत्वरूपानपेक्षणात् । तज्ज्ञाने^{१८}तूत्पन्नस्य^{१९}उत्पन्न-
 ज्ञानस्य ज्ञातस्येति यावत् । तथाभावात् पक्षभावात्, हेतुभावात्, दृष्टान्तभावादिति ।

चेतनः । अप्रामाणिकेऽर्थे सहृदयानां मूकतैवोचिता । अहृदयानां त्वहृदया एव प्रतिवाचो
 भवन्ति । यक्षानुरूपो बलिरिति लौकिकानां आभाणक इत्याद्याकारे शास्त्रे विस्तर-
 तयोक्तमिति । धर्मपक्षे सूत्रं योजयित्वा हेतुपक्षे सूत्रं योजयितुं उपक्रमते—हेतौ त्विति ।

लिङ्गपक्षे सूत्रं योजयित्वा तात्पर्यं चोक्त्वा साध्यदृष्टान्तपक्षे सूत्रतात्पर्यमितिदिशति—
 एतेनेति । यथा यदातदोत्पन्नस्य पतनादेः लिङ्गत्वं तथा यदातदोत्पन्नस्य साध्यस्य गन्धवत्वादेः
 तथाभावो व्यापकता । एवं दृष्टान्तगतगुणत्वस्य यदातदोत्पन्नस्य साधनधर्मवत्तया दृष्टान्त-
 त्वोपपत्तेः न कारणप्रतिषेधः, न साधनधर्मप्रतिषेधः । दृष्टान्त इति शेषः । इत्यमेव
 सूत्रयोजना कर्तव्येत्याह—यथायोगं त्विति । यथा गन्धवत्त्वेन पार्थिवत्वं अनुमिन्वन्ति
 तथा पार्थिवत्वं अनुमिन्वन्तो नोपालम्भमर्हामः ।^{१९}भाविनो कचिदनुमेय^{२०}दर्शनात् । अन्यथा
 कारणेन भूतेन भाविनः कार्यस्य कचिदनुमेयत्वं न स्यात् । अस्ति च तेनैव पश्यामो भूतमिव
 भाविना,^{२१}भाविनमपि भूतेनानुमीयत इति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

एतदेव विशदयति—साध्य इति । यदातदोत्पन्नस्य गन्धवत्वादेः व्यापकत्वं, वस्तुतः
 तदनपेक्ष्य प्रकृतजातिप्रवृत्तेः । दृष्टान्तेऽपि व्याप्यत्वरूपानपेक्षणं यदातदोत्पन्नस्य गुण-
 वत्त्वस्य व्याप्यत्वं; तदनपेक्ष्य प्रकृतजातिप्रवृत्तेरिति योजनीयम् । पञ्चमं प्रकारं समाधातुं
 उपक्रमते—ज्ञाने त्विति । साध्यधर्मसम्भावनया साध्यधर्मिनिश्चयेन च अनुमानं प्रवर्तते, न तु

१. क-भावादिति २. क-व्याप्तित्वादिति ३. क-कारणस्योत्पत्तेः ४. क-लिङ्गस्य
 ५. क-कारणाप्रतिषेधः ६. क-भवतिपदं अधिकं ७. क-भूत ८. क-उपपत्तौ ९. अपिपदं न
 १०. क-एवपदं न ११. क-किमसिद्धिः १२. फ-अनपेक्ष १३. क-योगं सूत्र- १४. क-साध्यो-
 १५. क-व्यापकरूप १६. क-अपि १७. क-व्याप्यरूप १८. क-उत्पन्नस्येति न
 १९. भाविनोऽपि इति स्यात् २०. अनुमेयत्व इति साधु २१. भाव्यपि

^१एतदुक्तं—^२द्विधाह्यनुमान^३वृत्तिः सम्भावनातो निश्चयाच्च । तत्र यथा प्रवृत्तिस्तस्य तथा ज्ञानविषयस्यैवोप^४संहारात् । तद्विपरितस्या^५पक्षादभावेऽपि न प्रकृतहानिः, उपन्यासानु-
^६रूपनिर्दोषत्वात् । तदिदमविषयवृत्तित्वं अज्ञानं हि^७ पक्षादेः दोष एव । न ^८चानुपन्यस्तस्य पक्षादिभावः । न चापक्षादेरज्ञानं दोषः, अन्यथा सर्वत्र व्याघातादनुत्थानमूहनीयमिति ।

(सू) सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे समाने^९ऽपि नित्यानित्य-
साधर्म्यात्संशयसमः ।

समान इत्यन्तमुदाहरणार्थम् । शेषस्यो^{१०}पलक्षणार्थम् । तेन सपक्षास^{११}पक्षाव्यवस्थापक धर्मादिति सूत्रविपरिणामः । एवं विषयतोऽनुमानान्तरेऽपि कारणतोऽनेकधर्मादेरपि संशय-
समव्याप्तिः । तदयमर्थः—निर्णयकारणोपक्षेपे सति संशयकारणेन प्रत्यवस्थानं संशयसमः ।
एवञ्च प्रवर्तते यथा निर्णयकारणं अस्तीति निर्णयः स्यात्तथा संशयकारणमस्तीति संशयेनापि^{१२}

विपर्ययेण । तस्मात् अन्यत्किञ्चित्तदपि इत्याह—द्विधा हीति । धर्मिणः यथेति येन प्रकारेण स्वरूपनिश्चयसाध्यधर्मसन्देहाभ्यां अनुमितौ प्रवृत्तिः व्यावृत्तिः, तस्य धर्मिणः तथा तेन प्रकारेण स्वरूपनिश्चयसाध्यधर्मसन्देहाभ्यां ज्ञाताभ्यां विषयीकृतस्योपन्यासात् प्रतिपाद-
नादित्यर्थः । यस्तु ^{१३}धर्मिस्वरूपतो न निश्चितः, न च साध्यधर्मवचनया सान्दिग्धः, नासौ पक्षादिभावेन लोके समुपलभ्यत इत्याह—तद्विपरीतस्येति । वायुपन्यस्ते धर्मिणि साध्ये च हेतौ च दृष्टान्ते चोपनये च निगमने च यथाक्रमं दोषो वाच्यः ।
न तु अनुपन्यस्ते धर्म्यादौ, अतिप्रसङ्गात् इत्याशयवानाह—उपन्यासानु^{१४}रूपमिति ।
अनुपन्यस्तो न पक्षादिः, किंत्वपक्षादिना च तस्याज्ञानं दोषः । अन्यदोषस्यान्यो विषयो न भवतीति सर्वसम्मतमित्यत आह—ज्ञानं हीति (?) । यदि च नैवमभ्युपगच्छेत्तदा प्रकृतदूषणस्याप्यनुत्थानं, तत्रापि ह्यपक्षस्याज्ञानात् दूषण-
प्रयोगनिष्पत्तिरिति बाधकमाह—अन्यथेति ।

ननु 'शब्दो नित्यः कृतकत्वात् घटव'दित्युक्ते, यदि सामान्यघटदृष्टान्तयोः ऐन्द्रियकत्व-
समानधर्मदर्शनवशेन संशयसमजातिव्यवस्थितिः, तदा अनुमानान्तरे न संशयप्रवृत्तिः ।
न च वैधर्म्यादेर्न संशयसम इति वाच्यं, युक्तयुक्तिकत्वात् इति हृदि निधाय यथाश्रुतसूत्र-
मुदाहरणोपलक्षणतात्पर्यपरतया व्याचष्टे—समानं इत्यादिना (?) उपलक्षणमर्थं इत्यन्तेन ।
उदाहरणमात्रं यथैन्द्रियकत्वं समानं तथान्यदपि प्रमेयत्वादिकं समानं इह
ग्राह्यं; न त्वैन्द्रियकत्वमेवेत्यर्थः । एवं नित्यानित्यग्रहणमुपलक्षणार्थं सपक्षासपक्षमुपलक्षयति ।

1. क-भवतीति योज्यं 2. क-द्विविधा 3. क-प्रवृत्तिः 4. क-न्यासात् 5. क-अपक्षादि
6. क-रूपस्य 7. क-एतन्न 8. क-न त्वनुप 9. क-एतन्न 10. क-उपलक्षणमर्थः
11. क-पक्षोत्थापक 12. क-अपिशब्दो न 13. धर्मी इति पठेत् 14. रूपस्येति इति स्यात् ।

अवितन्वयम् । अन्यथा कारणसद्भावेऽपि संशयवन्निर्णयोऽपि न स्यात्, अविशेषात् । अस्ति च संशयकारणं ^१समानधर्मानेकधर्मविप्रतिपत्तीनामन्यतमत् । न च वाच्यं उभयमपि अस्तु, एकस्ये ^२तदेकस्मिन्निर्णयानिर्णयरूप ^३विरुद्धधर्मसंसर्गेण भेदप्रसङ्गादिति ^४ । तदत्र संशयकारणमेव द्वारं हेतुदूष्यः कार्यापेक्षया सत्प्रतिपक्षत्वमारोप्यं तदाभासा चेयमिति । ज्ञाप्यापेक्षया च विशेषणासिद्धिरारोप्या, तदाभासा चेयम् ^५ । संशयहेतुविरहे सति निर्णायकमिति अभिमानात् ॥

दुष्टत्वमूलचर्चासूत्रम्—

(सू) साधर्म्यात्संशये न संशयो वैधर्म्यादुभयथा वा संशयेऽत्यन्त-
संशयप्रसङ्गो नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यस्याप्रतिषेधः ॥

साधर्म्यं संशयको धर्मः, वैधर्म्यं ^७निर्णायकम् । निर्णायकाभावे हि ^८संशयहेतुः । संशयं करोति यदि तु तद्भावेऽपि कुर्यात्, अत्यन्तसंशयः स्यात् । अस्त्येवमेवेत्यत आह—नित्यत्वेति । ^९नित्यसंशयकारणत्वा ^{१०}नभिगमाच्च सामान्यस्य । मया तावत् एवमेवाभ्युपगम्यत इति चेत् न, अन्ततः कार्यकारणा ^{११}भावेऽपि ^{१२}निर्णयस्वीकारात् । अस्वीकारे वा जातेरनुत्थानं व्याघातादित्यर्थः । तदिदं युक्ताङ्गहीनत्वम् । विशेषादर्शनस्य संशयकारणस्य युक्तस्यैवानपेक्षणात् । अयुक्ताङ्गाधिकत्वं वा साधर्म्यादिविरहस्यायुक्तस्यैव निर्णयाङ्गत्वेन स्वीकारात् । तस्मान्न कार्यापेक्षया सत्प्रतिपक्षत्वं संशयकारणस्य ^{१३}अनङ्गत्वात् । नापि ज्ञाप्यापेक्षया विशेषणासिद्धिः । साधर्म्याद्यभावस्य हेतुविशेष ^{१४}णत्वानभ्युपगमात् ।

^{१५}ननु नित्यानित्यपरं एवं साधर्म्यग्रहणमपि न साधर्म्यमात्रपरं, किन्तु संशयैकधर्मपरमित्यर्थः । अतो दोषावकाश इत्याह—नेति । ननु यथा निर्णयकारणेऽभिहिते संशयकारणवलेन संशयसमः तथा सादृश्यमारोप्य स्मरणविशिष्ट.....विपर्ययकारणवलेन विपर्ययोऽपि स्यादिति विपर्ययः सूत्रकारेण वक्तुमुचितः ; किमिति नोक्तः । सत्यं नोक्तः, संशयसमप्रतिपादनेन प्रतिपादितत्वात् । तथा च सम्यज्ज्ञानकारणोपक्षेपक्षेपे यथा सम्यज्ज्ञानं तथा मिथ्याज्ञानं कारणवशेन मिथ्याज्ञानप्रसङ्गः संशयसम इति व्याख्यानात् । तस्मात्संशयपदं समवेदनोपलक्षणपरं द्रष्टव्यम् । (?) प्रतिसमा सा यः या संज्ञा संशयसमा रूढिरिति विवेचनीयम् ।

१. क-समानानेकविप्रति-	२. क-एतत् पदं न	३. क-विरुद्धोभय	४. क-इतिपदं न
५. क-चेयमिति	६. क-यकत्वं	७. निर्णायको धर्म इति	८. क-एतन्न
९. क-नित्यं	१०. क-अनभ्युपगमा-	११. क-कारणभावे	१२. क-स्वीकारान्निर्णयस्य अस्वी
१३. क-व्यङ्ग्यत्वात्	१४. क-णत्वस्य	१५. न तु इति भवेत् ।	

ननु संशयसमा व्यभिचार^१चोदनाभासेति केचित् । तत्कथं प्रमादात् । नहि स्वरूपतो व्यभिचार^२चोदनेयं, नापि विकल्पसमावदन्यव्यभिचारसञ्चारेण, नापि निर्णयहेतुरेव संशयं करोत्विति न्यायेन फलत इति ।

(सू) उभयसाधर्म्यात्प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः ॥

साधर्म्यादित्यस्य प्रतिपक्षसाधकोपलक्षणमर्थः, प्रक्रिया प्रक्रियमाणोऽर्थः, तस्य सिद्धे-
निश्चयात् । तेन स्थापनाहेतौ प्रयुक्तेऽभ्युपगता^३नधिकबलेन प्रमाणान्तरेण हेतोर्वाधाभिधानं
प्रकरणसम इति सूत्रार्थः । उदाहरणं अनित्यः शब्दः कार्यत्वादित्युक्ते, नैतदेवं नित्य एव
यतः ^४सिद्धिरश्रावणत्वात् । न चेदिदं बाधकं कार्यत्वमपि न साधकं, ^५प्रमाणत्वेनाविशेषादिति ।

कृतिज्ञसिद्धसाधारणी चेयम् । अतो यथासम्भवं दोषं विवेचयति—कार्यापेक्ष-
येति । संशयकारणेन निर्णयकारणं सत्प्रतिपक्षितं निर्णयं करोति संशयकारणशून्यं च
न कदाचिदपि इत्यभिमन्यमानः, परस्य ज्ञापकस्य निर्णायकस्य निर्णायकं संशयकविरहे
सत्येवेत्यभिमानात् । न च तद्विरहः कदाचिदपीति न कदाचिदनिर्णयः स्यात्
इत्याशयवानाह—ज्ञाप्येति । शेषं सुबोधम् ।

ननु यदि साधर्म्येण बाधाभिधानं प्रकरणसमः, तदा वैधर्म्यप्रत्यक्षादिभिर्वाधाभिधानं
जात्यन्तरमेव स्यात् । न चेदमिष्टं दृष्टं वा शक्यं वा प्रतिपादयितुं इत्याशयवानाह—
साधर्म्यादित्यस्येति । प्रतिपक्षो वाद्युक्तापक्षापेक्षया द्रष्टव्यः । तस्य साधनं यथा साधर्म्यं
साधकं तथा वैधर्म्यप्रत्यक्षाद्यपीति नोक्तदोषावकाश इत्यर्थः । उभयग्रहणं वादिसाध्यानित्य-
पक्षापेक्षया द्वितीयनित्यत्वाद्युपलक्षकम् । अतो द्वयसाधर्म्यादिति न बोद्धव्यम् । ननु
पक्षप्रवृत्ति जनो जिज्ञासा प्रक्रियान्यत्र निरूपिता । सा च सत्प्रतिपक्षतोद्भावने सति स्यात् ।
ननु बाधोद्भावेन तत्कुतोऽभिहितमिति हृदि निधाय प्रक्रियाशब्दार्थं प्रकृते अन्यथा
व्याचष्टे—प्रक्रियेति । अनित्यत्वादिसाध्येषु नित्यत्वादयः, नित्यत्वादिषु साध्येषु
अनित्वादयो वात्र प्रक्रियाऽभिहिता सूत्रकारस्येत्यर्थः । ननु साधर्म्यवैधर्म्यसमजाति^६
द्वितीयसाधर्म्यवैधर्म्याभ्यामेव भवतः, नान्यथा । तत्कथं मिथत इत्यत आह—
सिद्धेर्निश्चयादिति । ननु तथापि न ताभ्यामपि भेदमवगच्छाम इत्यत आह—तेनेति ।
तेन सत्प्रतिपक्षचोदनाभासेन । इयं बाधचोदनाभासा । अतो भवति भेदेऽवगम्यमाने
भेदानवभासोऽसङ्गत इत्यर्थः ।

-
1. क-देशनाभासा 2. क-देशनेयं 3. क-तदनधिक- 4. क-सिद्धिः अश्रा-
5. क-प्रमाणत्वा 6. जाती इति भवेत् ।

एवं ^१प्रत्यक्षादेरपि बाधो यथात्रैव ^२प्रत्यभिज्ञानबाधितत्वात् । न चेदिदं बाधकं तदपि न ^३साधकं ^४प्रमाणत्वेनाविशेषादित्यादि ^५ ।

तदत्र प्रतिप्रमाणं द्वारं, हेतुर्दूष्यः, बाधितत्वमारोप्यं, तदाभासा चेयमिति । शेषमशेषं साधर्म्यसमावत् ।

दुष्टत्वमूलन्तु चिन्त्यते—

(सू) प्रतिपक्षात्प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः ॥

प्रतिपक्षस्थापनात् स्थापनानधिकबलादपि प्रकरणसिद्धेर्हेतोः स्वसाध्यसिद्धिद्वारा स्थापना-
प्रतिषेधस्य अनुपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः । उत्तरापेक्षया स्थापनैव प्रतिपक्षः तस्यानधिकबलप्रति ^७-
साधनविरुद्धादपि अपेक्षितसिद्धिरिति ^८तदभ्युपगमबलेनैवोपपत्तेः । अनभ्युपगमे न ^९
बाधसिद्धिः । सो ^{१०}ऽयं व्याघातः । असाधारणं ^{११}अयु ^{१२}क्ताङ्गहीनत्वं बाधं प्रत्यधिक-
बलत्वस्य युक्तस्यैव अनपेक्षणादिति ^{१३} ।

ननु श्रावणत्वप्रत्यभिज्ञयोरनु (?) पदतयोरप्रयोजकतया विरुद्ध धर्मसंसर्ग-
विपर्ययतया चाभासत्वान्निरनुयोज्यानुयोगप्रभेदतया न जात्युत्तरत्वमिति चेन्न । सत्साधने कृते
आभासेनोत्तरं निरनुयोज्यानुयोगत्वसाधने कृते सत्साधनेनैवमुत्तरे क्रियमाणे तस्मात्तत्र
जातिमत्वमेवेत्याशयवानाह—शेषमशेषमिति ।

एवमादिशङ्कोत्तरं शेषमशेषशब्दवाच्य.....केवलनिरनुयोज्यानुयोगः प्रत्यक्षादेरा-
भासत्वादिति वाच्यमित्याशङ्क्याह—असत्त्वेऽप्येवमुक्ते दुष्टत्वानुमानवदिति परिहृतं साधर्म्य-
समायामस्माभिरिति हृदि निधायाह—साधर्म्यसमावदिति ।

यदि वादिसाधनादनधिकबलं प्रतिवादिसाधनं बाध्यत इत्यनुमन्यते प्रतिवादी ब्रूयात् ।
मदीयानधिकबलेन त्वदीयेन त्वदभ्युपगमवशेनैव मदीयं बाध्यते यथा, तथा त्वदीयानधिकबलेन
मदीयेन त्वदीयं न बाध्यते । यदि च तथाभूतेनापि मदीयेनैव त्वदीयं बाध्यते, न
त्वदीयेन मदीयमिति प्रतिवादी ब्रूयात् नेदं व्यक्तमित्थं राजकुलस्थितिर्न युक्तिरित्याशयवानाह—
सोऽयमिति ।

एवं निराकृतप्रतिवादी यदि ब्रूयात् मी.....बाधः सत्प्रतिपक्षत्वमेव भविष्यतीति
तदा प्रतिवक्तव्यं तर्हि प्रकरणसमः किं तर्हि साधर्म्यसमः स्यात् तल्लक्षणत्वादेवमेवास्त्विति वक्तरी-
दमुत्तरं साधर्म्यसमायामित्यवधातव्यमित्याशयवानाह—बाधं प्रतीति । वस्तुत्पादकबोधकयोः

1. क-प्रत्यक्षादिभि
2. क-अत्रैव नैवं
3. क-न तत्
4. क-एतत्पदं न
5. क-आदिपदं न
6. क-बलेन
7. क-प्रतिसिद्धादपि
8. क-त्वदभ्यु
9. क-वा न
10. क-ऽयं साधारणो
11. क-तु
12. क-युक्ताङ्ग
13. क-एतत्र

(सू) त्रैकाल्यासिद्धेर्हेतोरहेतुसमः ॥

कृतिज्ञप्तिसाधारणीयं जातिः । पूर्वं पश्चात्सह वेति विकल्पोपक्रमः । तत्र सहभावे ^१अविशेषादहेतुत्वम् । पूर्वापरभावेऽपि ^२चैकतरसम्बन्धनुपपत्तेः साध्यसाधनोपहितरूपत्वात् ^३साध्यसाधनयोः कः पुनरस्याः प्राप्यप्राप्तिसमाभ्यां भेदः? साध्यसाधनभाव ^४प्रतिक्षेपस्योभयत्रापि तुल्यत्वादिति चेत्? तत्र स्वरूपतः सन्निकर्षासन्निकर्षचिन्ता, इह तु ^५कालतः । ते अर्थ-

कारकज्ञापकयोः इह हेतुपदं साधनापरपर्यायं वर्तते, न तु एकत्र; युक्तेस्तुल्यत्वादित्यत आह—कृतीति । वस्तुन उत्पादः कृतिः, वस्तुनो बोधो ज्ञप्तिः; यथा घूमस्योत्पादको हेतुः अग्निः, अग्नेर्वोधको हेतुः धूमः; न तु विपर्ययः कदाचिदिति सर्वलोकसिद्धमेतत् । काऽत्रापि कथन्ता । पूर्वमित्यादि । पूर्वमेव पश्चादेव सहैवेति बोद्धव्यम् । अन्तिमे दोषमाह—तत्रेति । अविशेषात् द्वयोः साध्यसाधनाभिमतयोः सत्त्वं तस्मादहेतुरिति सव्येतरविषाणवद्धेतु ^६फलाभावाभाव इत्यर्थः । प्रथममध्यमयोर्दूषणं संकल्प्याह—पूर्वापरभावे त्विति । पूर्वभावे साधनस्य पश्चात्साध्यं कार्यं ज्ञाप्यमिति स्थिते, अपरभावे पश्चाद्भावे साधनस्य पूर्वं साध्यं कार्यं ज्ञाप्यमिति वा स्थिते, एकतरस्य सम्बन्धिनः कार्यस्य ज्ञाप्यस्य वा द्वितीयपक्षे साधनस्योत्पादकस्य ज्ञापकस्य वाऽनुपपत्तेः असत्त्वादित्यर्थः । किमतो यद्येवमित्यत आह—साध्ये (साध्येति?) साध्योपहितं रूपं साधनं, साधनोपहितं रूपं साध्यं इत्यौपाधिकं तत्त्वमनुभवन्तो व्यपदिशन्ति सन्तः न त्वन्यथेति जगद्विरुद्धात् । तथा चोपाधेः साध्यस्य साधनस्य वाऽभावे कथं साधनानुभवव्यपदेशौ साध्यानुभवव्यपदेशौ वा स्यातामित्यर्थः ।

ननु, प्राप्तावविशेषादसाधकत्वं अप्राप्तावतिप्रसङ्गादसाधकत्वमित्युक्तम् । न च ततो मनागप्यस्याः भेदमुपालभाम इत्याशयवानाह—क इति । यद्यपि साध्यसाधनभाव-प्रतिक्षेपः समानः तथाप्यवान्तरप्रकारभेदेन भेदः । अन्यथा सर्वासां जातीनां साध्यसाधन-प्रतिक्षेपकत्वादेकत्वमनिवार्यम् । अथ कथञ्चित् भेदविवक्षया तासां परस्परतो भेदः अत्राप्यवान्तरभेदविवक्षयैव भेदोभ्युपगम्यतामित्याशयवान् भेदकमाह—तत्रेति । प्राप्य-प्राप्तिसमयोरित्यर्थः । साधनं साध्येन सन्निकृष्टमसन्निकृष्टमिति स्वरूपतश्चिन्तितमित्यर्थः ।

साधनकाले साध्यं, अन्यदा वेति कालमन्तर्भाव्येति शेषः । अपरं विशेषमाह—त इति । परस्परप्राप्तयोः साध्यसाधकत्वं दृष्टमित्यर्थो द्वारमित्यर्थः ।

1. क-अविशेषात् अहेतुः 2. क-ऽपि च पदं त्यक्त्वा तुपदं योज्यं 3. क-साधनसाध्यं
4. क-प्रतिषेधस्य 5. क-कारणतः 6. फलभावाभाव इति उचितम् । 7. उपलभामहे
इति साधीयान् ।

द्वारिके, इयं तु शब्दद्वारिका । ते^१ द्विकल्पोपक्रमे, इयं त्रिकल्पोपक्रमा । तत्र सहकारि-
शक्तिर्दृष्ट्या, इह^२ तु स्वरूपशक्तिः । ते विशेषणासिद्धि^३चोदनाभासे, इयं प्रतिकूल^४तर्काभासेति ।
पूर्वभावे हि तदसाधनत्वप्रसङ्गः । पश्चाद्भावे^५ तदसाध्यत्वप्रसङ्गः । सहभावे साध्य^६साधनत्वा-
भावप्रसङ्गः इति प्रतिकूलतर्कमात्रोक्तिपर्यवसानात् । इतरेतराश्रयत्व^७प्रसङ्गे च तात्पर्यात् ।
तदत्र प्रतिकूल^८तर्को द्वारं, ^९हेतुफलभावो दूष्यः, तर्क^{१०}प्रतिघात आरोप्यः, तदाभासा
चेयमिति ॥

इयमिति । साध्ये कथं साधनशब्दः ? असति साधने कथं साध्यशब्दः
प्रवर्तते ? इति द्वारेण प्रकृतजातिप्रवृत्तेः । अ....पि विशेषमाह—ते द्वीति । प्राप्यसाध्यम-
प्राप्यवेति विकल्पद्वयेन प्राप्यप्राप्तिसमे प्रवर्तते । इयमहेतुसमा पूर्वं वा
पश्चाद्वा सह वेत्यत्र विकल्पोपक्रम्येत्यर्थः । अपरमपि विशेषमाह—तत्रेति । प्राप्यप्राप्ति-
समयोरित्यर्थः । प्राप्यकार्यकरणे कारणस्यातिप्रसङ्गात् प्राप्य^{११}कारणं वक्तव्यम् । सच्च प्राप्य-
हेतुना सत् । सतोश्चाविशेषे किं कस्य कारणं कार्यं वेति सहकारिप्राप्तिशक्तिर्दूष्यते । एवं
प्राप्यविशेषादकरणे ज्ञापने वा अप्राप्यकरणं ज्ञापनं च वक्तव्यम् । तदयुक्तम्, अति-
प्रसङ्गादिति अप्राप्तिरूपसहकारिप्राप्तिशक्तिर्दूष्येत्यर्थः । अपरमपि विशेषमाह—त इति ।
प्राप्यप्राप्तिसमेत्यर्थः । साध्यधर्मसन्देहकाले हेतुः प्रयुज्यते, न त्वन्यथा । प्राप्तिपक्षे च न
साध्यसन्देहोऽस्ति । तथा च पक्षताविरहाद्विशेषणासिद्धत्वं प्राप्तिपक्षे । अप्राप्तिसमायां तु प्राप्ति-
लक्षणविशेषणासिद्धिरिति विशेषणासिद्धिः प्रतिपाद्यते । इयमहेतुसमा प्रतिकूलतर्काभासेति ।
अतः प्राप्यप्राप्तिसमाभ्यामहेतुसमायाः महान्विशेष इति दर्शितमित्यवधातव्यम् । प्रतिकूल-
तर्कत्वमेव स्पष्टयति—पूर्वभावे हीत्यादिना पर्यवसानादित्यन्तेन । अक्षरार्थं व्याख्याय
तात्पर्यमप्याह—इतरेतराश्रयेति । साधनपेक्षया साध्यमात्मानमासादय.....साध्यापेक्षया च
साधनमित्यत्र साधनाभावेन साध्यं साध्याभावेन च साधनं इत्युभयाभाव इति सारमित्यर्थः ।

कार्यापेक्षया कारणं साधनं पूर्वमेव । साध्यं कार्यं पश्चादेवेति व्यवस्थितभीश्वरेणापि
अन्यथा कर्तुं शक्यते (न ?) किं पुनर्नास्तिकवराकैः । ज्ञाप्यापेक्षया च अनियमः, कदाचित्
पूर्वं ज्ञाप्यं पश्चात् ज्ञापकं, यथा प्रथमोत्पन्नानां घटादीनां पश्चात् उत्पन्नाः प्रदीपादयो
ज्ञापकाः । कदाचित् पूर्वं ज्ञापकं पश्चात् ज्ञाप्यं, यथा दीपाद्युत्पादात् ^{१२}पुरस्तात् उत्पन्ना
घटादयः । कचित् पुनः सहभावे ज्ञाप्यज्ञापकभावः, यथा धामधूमयोग्यगमकभाव इति ।

1. क-ते हि द्वि-	2. क-तुपदं न	3. क-देशनामसि	4. क-तर्कदेशनाभासा
5. क-हि	6. क-साधनभावाभाव	7. क-त्वपदं न	8. क-तर्कोद्भावनं
9. क-हेतुहेतु मद्भावो	10. क-घातश्च	11. करणमिति स्यात्	12. परस्तात् इति भवेत् ।

दोषमूलं तु चिन्त्यते—

(सू.) न हेतुः^१ साध्यसिद्धेस्तत्रैकाल्यासिद्धिः ॥

त्रैकाल्यासिद्ध्या किल जातिवादी हेतु^२फलाभावमिह^३प्रतिक्षिपति । न चेह^४ त्रैकाल्यासिद्धिः, यथायथं त्रिकाल^५युक्ताद्धेतुतः साध्यसिद्धिर्दर्शनात् । अत एव भग्नव्याप्तिक-
तया निर्मूलास्तर्का इत्यर्थः । तदिदं ज्ञप्तिपक्षे युक्ताङ्गहीनत्वं^६तर्कप्रवृत्त्यङ्गभूताया व्याप्ते-
रनपेक्षणात् । कृतिपक्षे तु त्रैकाल्यासिद्धिः, हेतुतः पूर्वकाल^७सिद्धात् साध्यस्योत्तरकालयुक्तस्य
सिद्धेः । असति साध्ये कस्य तत्साधनमिति चेत्, साध्यस्यैव । असतः कथमुपाधित्वमिति
चेत्, व्यवहारं प्रति बुद्धिसिद्धत्वात् । व्यापारं^८प्रति उपधानानुपयोगः । स्वभावशक्तेः^९स्वत एव

अपि सर्वजनसिद्धं अबाधितं अशक्यापह्नवमिति हृदि निधाय सूत्रार्थमाह—यथायथमिति ।
त्रिकालयुक्ताद्धेतोर्ज्ञापकादित्यर्थः । साध्यसिद्धिः ज्ञाप्यसिद्धिरित्यर्थः । दर्शनात्सर्वलोकैरिति ।
उक्ततर्काणां तर्काभासतामाह—अत एवेति । ज्ञप्तिपक्षे सूत्रं व्याख्याय कृतिपक्षे
व्याचष्टे—कृतिपक्षे त्विति । नन्वस्मिन् पक्षे साध्योपाहितमर्यादाः साधनशब्दाः
साध्योपाध्यसम्भवे कथं प्रवर्तन्ते, तदन्तरेणापि वा प्रवर्तमानाः कथं तदुपाधिका
इत्याशयवान् शङ्कते—असतीति । भविष्यतः साध्यस्यैतदायत्तत्वात् तत्साधनत्वस्थितिरिति
हृदि निधाय परिहरति—साध्यस्यैवेति । ननु जपाकुसुमादिरक्तादेरुपाधिः विद्यमानस्यैव
उपाधित्वसन्दर्शनेन अविद्यमानदण्डादेरनुपाधित्वसन्दर्शनेन च कथं विद्यमानस्य साध्य-
स्योपाधित्वमिति मनसि निधाय पुनश्शङ्कते—असत इति । किं साधनव्यवहारं प्रति
उपाधिभावो निरूप्यते, किं वा साध्योत्पादनं प्रति । प्रथमं परिहारमाह^९—प्रयुज्यन्त
इत्याशयः ; द्वितीये परिहारमाह—व्यापारमिति । साधनेन तन्त्वादिना पटादिकमुत्पद्यत
इत्यत आह (?)—तन्त्वादयः पटप्रागभाववन्तो व्याप्रियन्ते पटोत्पादनाय । न तु पटोत्पादनक-
मित्युपधानानुपयोग इत्यर्थः ।

ननु यद्यपटवन्तस्तन्तवः, कथं तद्व्यापारात्पटो जायते, न तु घटादिकमिति ।
तस्मान्नियमेन तेभ्यः पटोत्पत्तेः पटवन्त एव । अन्यथा अन्येभ्योऽपि पटोत्पत्तिः स्यात्,
अपटवत्त्वाविशेषादित्यत आह—स्वभावशक्तेरिति । तन्तुव्यापारसमनन्तरं पटो जायते
नान्यथेत्यत्र तन्तूनां स्वभावशक्तिः । कुन इत्यपेक्षायामाह—स्वत एवेति । किञ्चित्कारणं
किञ्चिदेव कार्यं जनयति न तु सर्वमित्यत्र स्वभावशक्तेरन्यतो (?) नियतेति सर्वजनसिद्ध-

१. क-हेतुतः २. क-फलभाव ३. क-आक्षिपति ४. क-इहपदं न ५. क-युक्ता
६. क-तर्कप्रवृत्तिं प्रत्यङ्ग ७. क-युक्तात् ८. प्रति तु ९. आह—प्रयुज्यन्त इति
पदयोर्मध्ये पदभ्रंश ऊह्यते ।

नियतत्वात् । भिन्नकालयोः कथं सम्बन्ध इति चेत्, सम्बन्धस्या^१प्येवं स्वभावत्वात् । पौर्वापर्यनियमो हि कार्यकारणभावः, तद्विदमनङ्गाधिकत्वम् । न हि भिन्नकालत्वनियमे समानकालता युक्ता, विरुद्धत्वादिति । यद्वा पूर्ववदङ्गहीनत्वं । सम्बन्धस्य सहभावेन व्याप्त्यसिद्धेः । अविषयवृत्तित्वं वा सहभावेन सम्बन्धो व्याप्यत एव, किन्त्वविरुद्धो न^२ विरुद्धोऽपि व्याप्तिविषय इति ।

(सू.) प्रतिषेधानुपपत्तेश्च ^३प्रतिषेध्याप्रतिषेधः ॥

स्वोक्तिव्यापनात्साधारणो व्याघात इत्यर्थः । अर्थापत्तिः ^४प्रतिपक्षेऽसिद्धेरर्थापत्तिसमः ॥

मशक्यनिराकरणम् । अन्यथा भवन्तोऽपि कथं कांचन अर्थसिद्धिमभिवाञ्छन्तः किंचिदेव वाक्यमुच्चारयन्ति, न तु सर्वमिति । अत एव आह — नियतत्वादिति ।

ननु कार्य इति कथं; सम्बन्धस्य सम्बन्धिसमानकालत्वेन व्याप्तत्वात् । इह च भिन्नकालयोः कार्यकारणाभिमतयोः व्यापारानुवृत्तौ कथं संबन्धबोधस्थितिर्व्यवहृता इत्याशयवान् आशङ्कते—भिन्नेति । कार्यकारणव्यतिरिक्तः सम्बन्धः समानकालत्वेन ^५व्याप्तौ; न तु संबन्धमात्रम् । न च तन्निवृत्तावपि कार्यकारणभावो^६ न निवर्तते; अव्यापकनिवृत्तावव्याप्य-
निवृत्तेः अयोगात् इत्याशयवान् परिहरति—संबन्धस्येवेति । ननु—कार्यकारणभावः किमलौकिक एव, येन लौकिकमर्थादामतिक्रामन्नेत्युच्यते, किन्तु लौकिक एव, लौकिकानामपि पदार्थानां परस्परविलक्षणस्वभावत्वस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धतये-
तरवैधर्म्येण निराकरणानुपपत्तेः । समवायिविलक्षणसमवायवच्च तदुभयविलक्षणः कार्यकारणभावोऽपीत्याशयवान् सकललोकसाक्षिकाबाधितानुभवसिद्धं सकललोक-
यात्रानुकूलं कार्यकारणभावस्वरूपमाह—^७पूर्वेति । पूर्वमेव कारणं पश्चादेव कार्य इति नियतं, न तु विपर्ययः कदाचित् स्वप्नेऽपीत्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति—न हीति । यथा पूर्वतर्केषु व्याप्तिविरहः, तथा अत्रापीत्यर्थः । ये भिन्नकालनियते कार्यकारणे ते कथं समानकाले भवितुर्महतो, विरोधादित्याशयवानाह—सहभावेनेति । यस्य संबन्धस्य संबन्धिनौ समानकालौ, संबन्धः सहभावेन व्याप्यते, यथा संयोगः ^८कुण्डबदरयोः; तयोः सहभावेन विरोधानुपपत्तेः । कार्यकारणभावसंबन्धिनोश्च सहभवतोः सव्येतरविषाण-
वत्कार्यकारणभावानुपपत्तेः । तथा च यः सहभावविरोधी सहभावेन भाव्यत इति मूढव्याहृतं न प्रमाणिकजनमनोनुरंजनमिति सारम् । एवं तावत् लोकव्यवहारानुसारतः तत्त्वमुक्तम् । संप्रत्येव अनभ्युपगमे दूषणवाक्यमपि नाववकशं आसादयति । तथा च अनुत्थानं दूषणस्येति हृदि निधाय सूत्रान्तरं ^९परीत्वा दूषणवाक्यानुत्थानमित्याह—स्वोक्तेति^{१०} ।

1. क-संबन्धस्यैवास्यैवं 2. क-न तु 3. क-प्रतिषेद्ध्याप्रति 4. क-प्रतिपक्षसिद्धेः

5. व्याप्तः इति भवेत् 6. इदं न स्यात् 7. पूर्वैति वक्तव्यम् 8. कुण्ड इति स्यात्
9. पठित्वा इति स्यात् 10. स्वोक्तीति वाच्यम् ।

उक्तस्य विपरीताक्षेपशक्तिरर्थापत्तिः । ततस्तदाभासान् प्रतिपक्षसिद्धेः प्रत्यवस्थानादर्थापत्तिसम इत्यर्थः । स च बहुप्रकारः । तथाहि—शब्दो ¹नित्य इत्युक्ते अर्थात् आपद्यते ²अन्यो नित्य इति । विशेषविधेः शेषनिषेधविषयत्वात् । साध्यविकलो दृष्टान्त इति विरोधः । अनित्यसाधर्म्यात् अनित्य इत्युक्तेऽर्थादापन्नं नित्यसाधर्म्यान्नित्य इति ⁴विरोधः । अनुमानादनित्य इत्युक्तेऽर्थादापन्नं प्रत्यक्षान्नित्य इति बाधः । ⁵सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादि-बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादनित्य इत्युक्तेऽर्थादापद्यते तद⁸भावान्नित्य इति । न हि ⁹सर्वशब्दोऽस्मदादिप्रत्यक्ष ¹⁰इत्यंशसिद्धिः । अस्मिन्नेव हेतावुक्ते कृतकत्वमनित्यत्वसाधकं न वा । न चेदिदमपि कथं साधकमविशेषात् । ¹¹साधकत्वे तूच्यतेऽर्थादापद्यते नान्यत्साधकमिति सर्वदोषोपसंहारः । एवमनैकान्तिकत्वमसिद्धत्वमित्यादि । तदस्यानुक्ताक्षेपो द्वारं, हेतुदूष्यः, असिद्धत्वादन्वयतमदारोप्यं, तदाभासा चेयमिति ॥

नन्वर्थापत्तेः समधिगतेऽर्थे ¹²प्रत्यवज्ञानं सदूषणमेव प्रत्यक्षादिना समधिगते बाधा-धमिधानवदिति हृदि निधाय व्याचष्टे—उक्तस्येति ।

ननु—शब्दो नित्य इत्युक्ते कथं नान्यो नित्य इति गम्यते । न हि घटो नित्य इत्यभिहिते घटे (?) नानित्य इत्यवगम्यते । नान्यानित्यत्वनिषेधकं पदमस्तीत्यत आह—विशेषविधिरिति । ¹³विधिः शेषं निषेधयति । यथा वामेन पश्यतीत्युक्ते ¹⁴न गम्यते दक्षिणेन पश्यतीति । यथा च तत्र निषेधक—¹⁵एवाभावेऽपि निषेधो विशेषविधिसामर्थ्यात् । तथात्रापि इत्यभिमानो जातिवादिन इत्यर्थः । भवतु एवं, तथापि किमित्यत आह—तथा चेति । यथोक्तप्रकारेण विशेषविधेः शेषनिषेधावगतिं समधिगतेऽर्थे प्रत्यवस्थानं, तदेदं दूषणं विरोधाख्यम् । साध्यानन्वयो विरोध इत्यर्थः । बहुप्रकारत्वमुक्तं शिष्यबुद्धिवैशद्याय विवेचयति—अनित्येति । अनित्यसाधर्म्यात्कृतकत्वादनित्य इत्युक्ते अर्थादापन्नं ¹⁶मित्यसाधर्म्यादमूर्तत्वान्नित्य इति । सविरोधः ¹⁷सत्प्रतिपक्षमित्यर्थः । बाधः कालाल्यावाविष्टत्वमित्यर्थः । न चेति । अत्र प्राप्तस्यैव शब्दस्य यथोक्तहेतुसम्बन्धत्वं न ¹⁸त्वाद्यापि शब्दस्यापीति । असिद्धिः भागासिद्धिरित्यर्थः—नान्यदिति । कृतकत्वस्य पक्षधर्मत्वे सपक्षान्वितत्वे वा विपक्ष-व्यावृत्तत्वे वा, बाधितविषयत्वे वा सत्प्रतिपक्षत्वे वा अर्थादापद्यते नान्यदित्यमिति । अपक्षधर्मत्वे

1. क-ऽनित्यः 2. क- न अन्यो नित्य 3. क-आपद्यते 4. क-प्रतिरोधः
5. क-सामान्यवतोऽस्मदादि 6. क-ग्राह्यत्वादित्युक्त 7. क-आपन्नं 8. क-न्नानित्य 9. क-च
10. क-इत्यसिद्धिः 11. क-साधकञ्चेत् 12. प्रत्यवस्थाज्ञानमिति स्यात् । 13. विशेषविधेः
इति पाठः 14. गम्यते, न इति पाठान्तरम् 15. एवकारा इति भवेत् 16. नित्य इति साधु
17. सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः इति साधुप्रयोगः 18. आद्यादि इति भवेत् ।

दुष्टत्वमूलं चिन्त्यते—

(सू) अनुक्तस्यार्थापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वादनैकान्तिक-
त्वाच्चाार्थापत्तेः ॥

इहैवं प्रत्युत्तरक्रमः । उक्तोपपादकमनुक्तमर्थादापद्यते अनुक्तमात्रं वा? आद्ये, युक्ताङ्ग-
हीनत्वं, प्रकृतोक्तस्यानुक्तेन व्यापनात् । अव्यापकस्या^१नुपपादकत्वात् । तदिदमुक्तमनैकान्तिक-
त्वादिति । द्वितीये ^२तु, स्वोक्तिव्यापनाद्याघातः । तदिदमुक्तं अनुक्तस्यानुक्तमात्रस्या^३र्थादापत्तेः
पक्षहानेः ^४त्वत्पक्षहानेः उपपत्तिः कृतोऽनुक्तत्वात् । दूषणोपाधिसमाक्रान्तत्वादित्यर्थः ।
वाद्जरूपयोश्च वादिसाधनवत् प्रतिसाधनमपीयमर्थापत्तिः अभिसंप्लवत इति नैकान्त-
व्यवस्थितेयम् । तथा च ^५प्रत्याख्येयत्वे ^६दूषणत्वाभ्युपगमेन व्याघातः ।

सिद्धं वा सपक्षानन्विते विरुद्धत्वं वा विपक्षादव्यावृत्तत्वं अनेकान्तिकत्वं वा बाधितविषयत्वे
कालात्ययापदिष्टत्वं वा सप्रतिपक्षत्वे प्रतिरुद्धत्वं वा इति सर्वदोषोपसंहारादिति ^७वेदितव्यः । एवं
साधनेऽर्थार्थापत्तिसमां विस्तरतः प्रतिपाद्य दूषणेऽर्थार्थापत्तिसमां संक्षेपतोऽतिदिशति—एवमिति ।

अनैकान्तिकत्व^८दूषणमित्युक्ते अर्थादापद्यते नान्यद्^९दूषणविशेषविधेः शेषनिषेधक-
त्वादिति, साधनोक्तिसमानत्वादसिद्धत्वं दूषणं इत्युक्ते अर्थादापद्यते नान्यदसिद्धमनैकान्तिकं
वेति ; विशेषविधेः शेषनिषेधविषयत्वात् । तथाच साध्यविकलो दृष्टान्त इति पूर्ववत्
विरोधो दूषणमनुमानमिति कथमनुमान.....व्येति वाच्यम् । दूषणस्यापि प्रयोगदशायामनु-
मानत्वात् । अन्यथा ^{१०}राज्ञारात्रापत्तेरिति व्युत्पादितत्वात् अतिशयेन विना यो नोपपद्यते
तमुपकल्पयतीति सर्वजनसिद्धेयमर्थापत्तिः, नान्यथा अतिप्रसङ्गदोषस्य सुव्यक्तत्वात् ।

न च शब्दो नित्य इत्यादेरुदाहृतस्य आत्मानित्यतानिषेधेन विनाऽनुपपत्तिः
काचिदस्ति ; अन्यानित्यत्वादेः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षादि^{११}सिद्धयैकान्तनियमायोगात् । तथा च न^{१२}
विशेषत्वमित्याशयवानुत्तरसूत्रप्रवृत्तिप्रकारमाविष्करोति—इहैवमिति । व्यापकं विना
व्याप्यं अनुपपन्नं ^{१३}तत्त्वव्यापकं विना । न च शब्दानित्यत्वस्य तदन्यानित्यत्वाभावो व्यापकः,
येन अन्यत्र अनित्यत्वमित्युक्तदोषावकाशः ; पटानित्यत्वस्य घटानित्यत्वाभावेऽभ्युपपत्ति-
वदितरानित्यत्वाभावेऽपि शब्दानित्यत्वोपपत्तेरविरुद्धत्वात् ; कृतकत्वमात्रस्यानित्यत्वेन स्वाभा-
विकसंबन्धशीलत्वादिति रहस्यम् ।

व्याप्यव्यापकभावविरहेणा ^{१४}नेकत्वात् प्रकारान्तरेणाप्यनैकान्तिकत्वमभिधातुमुपक्रमते—
वादजल्पयोरिति । ^{१५}वितंडा प्रतिवादिसाधनं नास्ति ; प्रतिपक्षस्थापनाहीनत्वात् । वादादौ

१. क-स्य च २. क-एतन्न ३. क-अर्थापत्तेः ४. क-स्वपक्ष ५. क-प्रत्याख्येयत्वात्
६. क-अदूषण ७. वेदितव्यमिति साधु ८. अनैकान्तिकत्वं इति ९. दूषणमिति १०. राजाज्ञापत्ते-
रिति ११. सिद्धतया इति १२. ना इति १३. न त्वव्यापकं १४. अनेकान्तवत् १५. वितंडायां इति ।

अप्रत्याख्येयत्वे वा^१ साधनस्य स्वयमेवानभ्युपगमात् वादजल्प^२कथाभ्युपगमव्याघातः । तदिदमुक्तमनैकान्तिकत्वादिति ।

(सू.) एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात् सद्भावोपपत्तेरविशेषसमः ॥

एकधर्मोपपत्तेरविशेष^३सम इति जातिवादिनोऽनुशयोद्घाटनं जात्युत्थान^४क्रमोपदर्शनाय प्रत्यवस्था^५नप्रकारमाह—

“सर्वाविशेषप्रसङ्गादिति ।” तर्हि साधनधर्मोपपत्तेरेव नेत्याह —“सद्भावोपपत्तेरिति” । तथाचोत्कर्षसमाप्तौ भेदः । धर्मान्तर^६मात्रोपलक्षणं चैतत् । प्रमेयत्वद्रव्यत्वादिनापि^७ प्रत्यवस्थानसम्भवात् । अविशेषसमा चेयं जातिः । उत्कर्षसमादीनामेकत्वं किञ्चित्साधर्म्यादिति

तु^८ यथा परपक्षसाधनमाभासीकृत्य नित्यत्वे साधनमभिधत्ते शब्दो नित्यः (?)^९ कदार्थादापद्यत इति त्वदुक्तदूषणमस्मत्साधन इव त्वत्साधनेऽपि निपतितमिति व्याप्यव्यापकभावविरहादेव परिहरणीयमिति त्वयाभ्युपगन्तव्यम् । एतदेव स्पष्टयति—तथा चेत्यादिना ।

वायुकेन हेतुवलेन पक्षाविद्यमानधर्मोत्कर्षणप्रत्यवस्थानमुत्कर्षसमा । अविशेषसमा तु वायुक्तसाधनव्यतिरिक्तसाधनवशेन वर्तमानोत्कर्षसमा । अतो न भिद्यत इत्यर्थः ।

ननु यदि सद्भावोपपत्तेरविशेषसमा, तदा प्रमेयत्वद्रव्यत्वादेर्विशेषोपादानं नाविशेषसमा स्यात् । तथा चाव्याप्तिरित्याशयवानुपलक्षणपरतयाऽव्याप्तिं व्युदास्यति—धर्मान्तरमात्रेति । न केवलं द्रव्यत्वादीनां प्रत्यवस्थानदर्शनात् उपलक्षणता सौत्रपदस्य, किन्तु अपकर्षसमादिषट्कव्याख्यानावसरे केनचित्पूर्वपक्षिते साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पः प्रभवस्तयो-रुत्कर्षसमादीनां षण्णामप्येकत्वं प्रसज्यत इत्युक्तपरिहारवार्तिकदर्शनादप्यवगच्छामः । नूनमुपलक्षणपरं सूत्रमिति दर्शयति—अविशेषसमा चेयं जातिरिति । उत्कर्षसमादिनामकत्वं उत्कर्षापकर्षवर्ण्यवर्ण्यविकल्पसाध्य^{१०}साम्यानामविशेषः, किञ्चित्साधर्म्यादिति साध्यदृष्टान्तधर्मविकल्पमात्रप्रभवत्वादिति अनेन परोक्तैकत्वप्रसङ्गस्याविशेषसमाजात्युत्तरत्वं प्रतिपादयतो वार्तिककारस्य सद्भावोपपत्तिपदं धर्मान्तरोपलक्षणपरमित्यभिमतम् । कथमन्यथा सद्भावं विहाय किञ्चित्साधर्म्येण प्रत्यवस्थितं परं प्रत्यविशेषसमत्वं प्रतिपादनोद्धारः । तस्माद्युक्ति आचार्यवचनाच्च व्यवस्थितमुपलक्षणत्वमिति नाव्यापकमविशेषसमलक्षणमिति भावः ।

ननु सर्वशब्दो यद्यसंकुचितवचनः तथा त्रैलोक्यवाचकः । तथा च न ततोऽतिरिक्तं किञ्चिदव्यापकं इति कथं धर्मान्तरमात्रोपलक्षणमिति हृदि निधाय,

1. क-स्वसाध- 2. क-कथाव्याघात- 3. क-समपदं न 4. क-क्रमदर्श
5. क-नाकारमाह 6. क-मात्रेति पदं न 7. क-प्रत्यवस्थानपदं न 8. यदा इति स्यात्
9. तदा इति स्यात् 10. समाना इति स्यात् ।

१वार्तिके दर्शनाच्च सर्वशब्देन^२ पुनरविशेष^३पापादकधर्माक्रान्तः समुदायो विवक्षितः । अविशेषस्त्वेकत्वमेकधर्मवत्वमेकाकारधर्मवत्त्वं वेति । तेनायमर्थः । यत्र कस्मिंश्चित्समुदाये^४ सत्त्वाद्यन्यतमं साधना^५दन्यद्धर्ममुपलभ्य तद्वलेन तस्य समुदायस्य धर्मः स्वरूपतो वा एकाकारत्वमापादयति^६ या साऽविशेषसमा इति । एवञ्च^७प्रवर्तते—यदि कृतकत्वलक्षणैकधर्मोपपत्तेः घटशब्दयो^८रनित्यलक्षणोऽविशेषः स्यात्, ^९कथं सद्भावलक्षणैकधर्मोपपत्तेस्त्रैलोक्यस्यैव अविशेषः किं न स्यादिति^{१०} ।

किञ्चातस्तादात्म्येना^{११}विशेषपक्षाद्यविभागः । तज्जातीयत्वेनाविशेषे जाति^{१२}सङ्करः, अवान्तरजाति^{१३}लोपो वा । तादृशा^{१४}कारधर्मत्वेनाविशेषे^{१५}द्रव्यगुणकर्मणामप्यनित्यता-

नासंकुचितवचनः सर्वशब्दः, अपि तु संकुचितवृत्तिरित्याशयवानाह—सर्वशब्देनेति ।^{१६}धर्मेणापाद्यते सत्त्वप्रमेयत्वद्रव्यत्वादिना तेन धर्मेणाक्रान्तो युक्तः पदार्थः सर्वशब्दाभिलष्यो नान्य इति नोक्तदोषावकाश इत्यर्थः ।

सर्वशब्दं व्याख्यायाविशेषशब्दार्थं व्याचष्टे—अविशेषस्त्विति । एकत्वं, एकव्यक्तित्वं एकधर्मकत्वं व्यक्तिभेदेऽप्येकजातिमत्त्वम् । एकाकारधर्मकत्वमेकजातीयधर्मकत्वं^{१७}विशेषः । पूर्वोक्तशेषं सङ्कल्प्याह—तेनेत्यादिना । धर्मतो जातितो जातिमद्धर्मतश्चेत्यर्थः । स्वरूपतो व्यक्तित्व इत्यर्थः । प्रवृत्तिक्रममाह—एवञ्चेति ।

ननु त्रैलोक्याविशेषापादनेऽपि प्रकृतादूषणे नास्माकं किञ्चिदनिष्टमिति मन्यमानः प्रत्याह—तादात्म्येनेति । तादात्म्यं एकव्यक्तिकत्वम् । तेनाविशेषे चोद्यमाने पक्षाद्यविभागो दूषणम् । पक्षसपक्षविपक्षव्यवहारो लोके व्यक्तिभेदनिबन्धनो व्यक्त्येकत्वेऽभ्युपगम्यमाने न भवितुमर्हतीत्युपपन्नो जगत्यनुमानानुमेयव्यवहार इति प्रकृतदूषणमित्यर्थः । व्यक्त्येकत्वे दूषणमभिधाय जात्येकत्वे दूषणमाह—तज्जातीयत्वेनेति । जातिसङ्करो घटत्वं घटव्यक्तिषु न पटादिव्यक्तिषु; पटत्वादिकं पटादिव्यक्तिषु, न घटादिव्यक्तिषु दृष्टं इति लोकव्यवस्था । यदा सर्वं घटत्वयोगिपटत्वादि च तदा सङ्कीर्णानां सङ्कीर्णता जातिसङ्कर इत्यर्थः । अथ सर्वजातिसम्बन्धः सर्वत्र, किन्तु एकजातीयमेव विश्वमिति स्वीकारे कुतो जातिसङ्कर इत्यत आह—अवान्तरजातिविलोपे चेति । द्रव्यगुणकर्मसत्तासामान्यवद् द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादीनां अवान्तरजातीनामनुभवसिद्धतया^{१८}शक्यनिराकरणत्वेनाङ्गीकृतसत्त्वानां विलोपाभाव इत्यर्थः । पृथिव्यादीनां नवानां, रूपादीनां

1. क-वार्तिक 2. क-अत्र चपदं योज्यं 3. क-घोपपादक 4. क-सत्ताद्येकतमं
5. क-अन्यं 6. क-एतन्न 7. क-चेतिपदं न 8. क-अनित्यत्व 9. क-अथ 10. क-एतन्न
11. क-अविशेषे 12. क-सङ्करप्रसंगः 13. क-विलो- 14. क-आकारत्वेन
15. क-गुणकर्मादीनामप्यनित्यधर्म- 16. येन धर्मेण इति स्यात् 17. अविशेषः इति भवेत्
18. अशक्येति पाठः ।

धर्मसंसर्गः स्यादिति । द्रव्यत्वलक्षणैकधर्मोपपत्तेः नवानां अविशेषः क्रियावत्त्वं किं न स्यादैन्द्रियकत्वलक्षणैकधर्मोपपत्तेः वा ^१शब्दघटयोरेव मूर्तत्वं अविशेषः किं न स्यात् ? घट^२जातीयत्वं, घटतादात्म्यं वेति । न चेयं साधर्म्यसमा, प्रति^३धर्मेणाप्रत्यवस्थानात् । नापि विकल्पसमा । विकल्पेना^४नुपक्रमात्, अनुपसंहाराच्च । नाप्युत्कर्षसमा, धर्मान्तरोपपत्त्या प्रत्यवस्थाने विशेषविरोधानुद्वाधनादिति । ^५तदस्य कस्यचिद्धर्मस्य ^६किञ्चिद्विशेषं ^७प्रत्यसाधनत्वदर्शनं जनकं हेतुर्दूष्यः, असाधकत्वमारोप्यं, तदाभासा चेयमिति ।

चतुर्विंशतेः, उत्क्षेपणादीनां पञ्चानां पृथिवीत्वादिरूपत्वाद्युत्क्षेपणत्वादिजातीनां सर्वजनासिद्धा-
बाधितानुभवसिद्धसत्त्वानां च विलोपाभावप्रसङ्ग इत्यर्थः । तृतीये विशेषदूषणमाह—
तादृशेति । गुणकर्मादीनामित्यतद्गुणसंविज्ञानवद्बुद्धीहिस्वीकारेण सामान्यविशेष-
समवायानामप्य^८नित्यताधर्मसंसर्गः प्रध्वंसावच्छिन्नसत्तासंसर्ग इत्यर्थः । द्रव्यवद्गुणकर्मणो-
रनित्यसंसर्गस्याभ्युपगमेन अनिष्टत्वानुपपत्तेः सामान्याभ्युपगमेनानिष्टत्वादिति विवेचनीयम् ।
उपलक्षितोदाहरणमाह—द्रव्यत्वेति । ^९द्रव्यत्वमादाय को धर्मो यत्रास्ति तत्र तेन क्रिया-
वत्त्वमापद्यते । यत्रासौ नास्ति तत्रापि उपादानमित्यभिप्रायवता नवानामित्युक्तम् । शब्दो
नित्यः कृतकत्वादित्युक्ते यदि कृतकत्वैकलक्षणधर्मोपपत्तेर्घटशब्दयोरनित्यत्वलक्षणो
विशेषः, तथा पृथिव्यादीनां नवानां प्रत्ययलक्षणैकधर्मोपपत्तेरविशेषः क्रियावत्त्वं किं न
स्यादित्यवधातव्यम् । अत्रैव प्रयोगे प्रकारान्तरेण विशेषसमामुदाहरति—ऐन्द्रियकत्वे^{१०} ।
^{११}धर्मेण सत्प्रतिपक्षत्वापादनेन प्रत्यवस्थानं साधर्म्य^{१२}मर्थो निरूपितः । अत्र तु येन
केनचिद्धर्मेण अनिष्टमात्रापादनम् । अतो नोक्तशङ्कावकाश इत्यर्थः । न तु विकल्पसमा
भविष्यतीत्याशङ्क्य निराकरोति—नापीति । कस्यचिद्धर्मस्य व्यभिचारमुपक्रम्य प्रकृतधर्मस्य
व्यभिचारमुपसंहरतो विकल्पसममुत्तरम् । ^{१३}न त्विदमेवं न तु तथा^{१४}प्युत्कर्षा भविष्यति
पक्षाविद्यमानधर्मप्रसङ्गनरूपत्वादिति हृदि निधाय परिहरति—नापीति ।

धर्मान्तरोपपत्त्येति ब्रुवतोत्कर्षसमातो ^{१५}भेदितो दर्शितः उत्कर्ष^{१६}समवायुक्तहेतुबलेन
^{१७}प्रवर्तता । इयं त्वन्यथैवेति । उत्कर्षसमायां च विशेषविरोधश्चोद्यते । अत्र च न तथेत्याह—
विशेषेति । यथा सूत्रं व्याख्यातं, तथा केचिदसहमानाः अन्यथोदाहरन्ति । तदुत्थाप्य

१. क-शब्दघटयोः २. क-जातीयं ३. क-धर्मेण प्रत्य... ४. क-अनुक्रम-
५. क-तदस्याः ६. क-कंचित् ७. प्रतिसाधक ८. अनित्यधर्म ९. द्रव्यत्वापादको
१०. ऐन्द्रियकत्वेति । ११. ऐन्द्रियकत्वेन धर्मेण १२. समर्थो इति भवेत् । १३. ननु इति
भवेत् १४. उत्कर्षसमा इति स्यात् १५. भेदो इति भवेत् । १६. समावत् इति १७. प्रवर्तते ।

अन्ये तु—इदं सूत्रं अन्यथा व्याचक्षते । तथाहि—एकधर्मोपपत्तेः साधनधर्मस्य प्रयोजकत्वादविशेषे, साध्यधर्मवत्तालक्षणे पक्षदृष्टान्तयोः ¹सर्वाकारेणाविशेषः प्रसज्येत । सद्भावोपपत्तेः ², साहित्यसद्भावोपपत्तेरिति । स च सर्वाकारविशेषस्त्रिविधः, व्यक्तितो जातितरसाध्यधर्मतश्च ³ । यथा घटादौ कृतकत्वं, त ⁴द्रुतघट ⁵रूपतादिसर्वाकारसहचरित-मुपलब्धमिहानित्यत्वं गमयत्तद्वटरूपतामपि गमयेदविशेषात् । न चेदे ⁶वमनित्यतामपि न गमययेदिति । एवं घटत्वादिसहचरितमुपलब्धं घट ⁷त्वादिसामान्यमपि गमयेदविशेषात् । एवं महानसे धूसस्तदग्निसहचरित उपलब्धः पर्वते वह्निं गमयंस्तमव ⁸गमयेत् । न चेदेवं न गमये ⁹दिति तदशिष्यमुत्कर्षा ¹⁰न्तर्भावात् । पक्षदृष्टान्तभेदस्थितावुत्कर्षप्रवृत्तिः, इह तु न तथेति चेत्, न; जाति ¹¹साध्यधर्मतोऽविशेषेऽपि धर्मभेदे ¹²स्थित्युत्तरविरोधात् । ¹³व्यक्तिविशेषापादाने भेदाभावादुत्कर्षाभाव इति चेत्, न, अतादात्म्ये सति तादात्म्यस्यै-वोत्कर्षणीयत्वात्, अरजते रजतारोपवत् । कस्तर्हि साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पः ? तद्वद्रूपतैवेति । न चैवं पूर्वोदाहरणसङ्ग्रहः, न ¹⁴चैवं न्यायसंप्रदायः, तस्मात् यथा- ¹⁵न्यायमेवास्तु, कृतमनु ¹⁶न्यायेन ॥

दूषयति—अन्ये त्विति । तदशिष्यमिति । असांप्रदायिकमिति । कुत इत्यत आह—
उत्कर्षेति । एवं व्याख्याने क्रियमाणे नाविशेषसमा पृथग्जातिः किन्तुत्कर्षसमैव ; बाधुक्त-
हेतुबलेन पक्षाविद्यमानधर्मप्रसंजनरूपत्वादित्यभिप्रायः । इममेवार्थं शङ्कापूर्वकं
ब्रूयति—पक्षेति ।

त्रिविधो विशेषो दर्शितः, व्यक्तितो जातितः साध्यधर्मतश्चेति । तत्र जातिरूपे साध्यधर्माविशेषे आपाद्यमाने व्यक्तिभेदोऽस्ति । तथा च उत्कर्षसमैवेत्येत्यर्थः । व्यक्तिविशेष-
पक्षमाशङ्क्य निराकरोति—व्यक्तीति । अतादात्म्य इति । शब्दघटयोरतादात्म्यं परस्पर-
विभिन्नव्यक्तित्वं सर्वजनसिद्धम् । तस्मिन्सति तादात्म्यस्य व्यक्त्यैक्यस्य उत्कर्षणीयत्वेन
अस्मिन्नपि पक्षे उत्कर्षसमैव इत्यमिति तात्पर्यम् । एतेन तृतीयपक्षेऽप्यन्तर्भाव उक्तो
वेदितव्यः । महानससहचरितबहेः पक्षेऽविद्यमानत्वेन तत्प्रसङ्गस्य अतथाभूते तथा-
भूतस्योत्कर्षणीयत्वादिति समानत्वात् न केवलमेकदेशिमतव्याख्यान उत्कर्षान्तर्भावः;
किन्तु पूर्वोदाहरणासङ्ग्रहोऽपीत्याह— न चैवमिति ।

1. क-सर्वाविशेषः सर्वप्रकारेणाविशेषः 2. क-इतिपदं योजनीयं 3. क-इतिपदं योजनीयम्
4. क-गतशब्देन न 5. क-रूपत्वादि 6. क-एवं इति पदं न 7. क-आदिपदं न
8. क-तमपि 9. क-देवेति 10. क-समान्तर्भा- 11. क-साधर्म्यावि- 12. क-स्थितेः
13. क-व्यक्त्यविशेष... 14. क-चायं 15. क-न्यास 16. क-न्यासेन

¹दुष्टत्वमूलानुसन्धानसूत्रम्—

(सू) कचि²द्धर्मानुपपत्तेः कचिच्चोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः ॥

कचित्सत्तादौ सति तस्य व्यापकतया यो धर्मस्तस्य अनुपपत्तेः कचित्कार्यत्वादौ सति तस्य व्यापकतया यो धर्मोऽनित्यत्वादि³कस्तथोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः । एवं चार्थतः परिवर्त्य योजनापि कचिदविशेषमात्रे यथोक्ते तद्धर्मानुपपत्तेः व्याप्यतया सत्तादेरनुपपत्तेः कचिच्चानित्यत्वादौ कार्यत्वादेः तथोपपत्तेः ⁴प्रतिषेधः । तदिदं युक्ताङ्गहीनत्वमु⁵क्तम् । प्रति⁶बद्धं ⁷युक्तं अनपेक्ष्य प्रकृतजातिप्रवृत्तेरेवं हि प्रत्युत्तरक्रमः । किमयं सद्भावः कार्यत्वस्यासाधकत्वे दृष्टान्तः, तत्साधकत्वे ⁸वा कार्यत्वमुभयत्र⁹ समानधर्मत्वादिति हेतुपरिगृहीतो वा ¹⁰विशेषे ¹¹स्वतन्त्रसाधनं वा¹² न वेति । न प्रथमः, केवलं ¹³दृष्टान्तमात्रस्यासाधकत्वात् । अव्यवस्थानाच्च । न द्वितीयः तत एव, व्याघाताच्च । न तृतीय-

¹⁴सूत्रमिति । विवरणप्रवृत्तानां भाष्यवार्तिकटीकाकाराणामप्यसम्मतमेतदित्याह— न¹⁵ चैवमिति । परिकल्पितोदाहरणस्य अन्यत्रान्तर्भावविभावनात् पूर्वार्थप्रदर्शितोदाहरणस्य च असङ्ग्रहत्वव्युत्पादनाच्च साहित्यसद्भावपूरणे त्वतीवासंगतमित्याशयवानुपसंहरति— तस्मादिति । साहित्यपादपूरणे न्यासानुन्यासौ वेदितव्यौ ।

उत्तरसूत्रस्य सारमर्थमभिधाय प्रत्युत्तरक्रममाह—एवं हीति । किमयमिति । यथा सद्भावो नित्यत्वादिसाधको न, तथा कार्यत्वमप्यसाधकमनित्यत्वस्य यथा वा कार्यस्यानित्यत्वसाधकत्वं तथा सत्यादिकमपीति त्रिवक्षित¹⁶मायुषः । समानेति । यः समानो धर्मः सोऽसाधारणकः, यथा सत्त्वमनित्यत्वस्य, तथा कृतकत्वमपि समानो धर्मः । सोऽप्यनित्यत्वासाधकोऽस्तु । अथवा यथा कार्यत्वमनित्यत्वं साधयति तथा सत्त्वमपि ¹⁷साधयिष्यता इति वाभिप्रेतं चिरं चिरजीविन इत्यर्थः । अविशेष इति न पूर्वोक्तं किमपि विधित्सितं, किन्तु यथा भवन्तः कृतकत्वेनानित्यतां साधयन्ति, तथा वयमपि सत्त्वादिनाऽविशेषं साधयाम इत्याह—प्रसङ्गो वेति । नाविशेषं स्वतन्त्रसाधनमपि तु विशेषमनिष्टं भवतः प्रसङ्गयाम इत्यर्थः ।

क्रमेण परिहरति—न प्रथम इति । हेतुपरिगृहीतस्वदृष्टान्तस्य साधकत्वेनेष्टत्वात्तन्निवृत्त्यर्थं केवलेति निर्दिशितम् । मात्रेति स्पष्टार्थम् । यदि च नैवमभ्युपगच्छेत् तदा अनिष्टमात्राव्यवस्थानाच्चेति । दृष्टान्तमात्रस्य साधकत्वस्वीकारे न व्यवतिष्ठते साध्यसाधनभावः, व्यवस्थितश्चायं दृश्यत इत्यर्थः । न द्वितीय इति । यथा कायेत्वं साधकमनित्यत्वस्य

1. क-दोषमूल 2. तद्धर्म 3. क-कपदं न 4. क-षेधाभावः 5. क-एतन्न
6. क-बन्धं 7. क-युक्तमङ्गं 8. क-एतन्न 9. क- अत्र वा इति पदं स्यात् 10. क-अविशेषे
11. क-तन्त्रं 12. क-प्रसंगो वेति 13. क-दृष्टान्तस्य 14. सूत्रविवरण 15. न चायमिति
16. आयुष्मतः 17. साधयिष्यति इति साधु ।

चतुर्थौ, प्रतिबन्धासिद्धेः । तद्रहितस्य साधकत्वाभ्युपगमे स्वोक्तिव्याघाताच्च । पञ्चमस्तु यदि सत्त्वादविशिष्टं स्यादिति वा, यदि कार्यत्वात् अविशेषः स्यात् ^१सत्त्वादिति स्यादिति वा । न प्रथमः, व्याप्तौ सत्यां सिद्ध^२साधनत्वात् । बाधेन विपर्ययापर्यवासनाच्च । अव्याप्तेरेव न

तथा सत्त्वमप्यनित्यत्वासाधकमस्त्विति पक्षो नेत्यर्थः । कुत इत्याह—तत एवेति । न केवलं दृष्टान्तमात्रस्य असाधकत्वादेवेत्यर्थः ।

द्वितीयपक्षे दूषणान्तरमाह—व्याघाताच्चेति । परोक्तकार्यं साधनमसाधनमिति प्रतिपादनाय अयमुपक्रमः । अतः यदा च कार्यत्वं यथा साधकमिति ब्रूषे, तदा न साधकत्वयोर्विशोधो व्याघातः । तत्तस्मादेष पक्षो नाभ्युपगन्तुं उचितः स्वच्छन्द-
द्वयैरित्यर्थः । प्रतिबन्धेति । यः समानधर्मः सोऽसाधकः, यथा सत्त्वमनित्यत्व-
स्येति न प्रतिबन्धोऽस्ति सत्त्वस्य ^३नित्यत्वानित्यत्वगतेन व्यभिचारत्वान्न स्वतन्त्रसाधकत्वम् ।
नापि सत्त्वस्य कार्यत्वस्य वा समानधर्मत्वेनासाधकत्वं वा गम्यं साधयितुं, अव्यभिचारित्वस्य ।
व्यभिचारित्वस्य साधकत्वेन नासाधकत्वेन च लोकसिद्धत्वात् इत्यर्थः । ननु माभूत्
प्रतिबन्धः ; तथापि साधकत्वं भविष्यति, विरोधाभावादिति मन्यमानः प्रतिविरोधमाह—
तद्रहितस्येति । प्रतिबन्धविधुरमसाधकमेवेति सर्वजनसिद्धं हृदि निधाय जातिवादिनः
प्रत्यवतिष्ठन्ते—^४प्रकृतमिति । प्रतिबन्धविधुरत्वादसाधकमिति । सम्प्रति^५हृतबन्धविधुरस्य
साधकत्वस्वीकारे पूर्वापरविरोधो व्याघातः । तस्मात् नायं मार्गोऽनुसन्धारणीय इत्यर्थः ।
प्रसङ्गो वेति पक्षं व्याख्याय वारयति—यदीति । यदा कार्यत्वानित्यत्वयोः सिद्धिः, तथा
यदि सत्त्वाविशिष्टयोरपि व्याप्तिरस्ति, तदा सत्त्वाविशिष्टत्वमापाद्यमानमनिष्टमिति युक्तम् । न
चेष्ट्याप्तिरस्ति, मूलशैथिल्यान्न प्रसङ्गसङ्गतिरित्याशयवानाह—व्याप्ताविति । सर्वत्र तर्को
विपर्ययपर्यवसायी दृष्टः । अन्यथा तर्कतर्काभासानुपपत्तेः । न प्रकृततर्कस्य विपर्यय-
पर्यवसायित्वमस्तीत्याह—बाधेनेति ।

यदि सत्त्वात् अविशिष्टं स्यान्न चेदं अविशिष्टं, तस्मान्न सदिति बाधितं, सत्त्वेनैव
विश्वस्य स्फुरणात् । तस्मात् व्याप्तिरहितत्वात् विपर्ययापर्यवसानत्वाच्च
तर्काभासोऽयमिति तात्पर्यम् । यदि कार्यत्वादविशेषः स्यात्, सत्त्वादपि स्यादिति पक्षं
निवारयति—अव्याप्तेरेवेति । अव्याप्तिं विशदयति—नहीति । सत्त्वस्याविशेषासाधकत्वे
कृतकत्वस्यानित्यत्वरूपा विशेषसाधकत्वस्य सर्वजनसिद्धत्वात् ।

1. क-सत्त्वादपि 2. क-साधनात् 3. नित्यानित्यगतत्वे व्यभिचारित्वादिति स्यात्
4. इदं न मूले 5. प्रतिबन्ध इति
न्याय० 8

^१द्वितीयम् । न हि कृत^२कत्वस्यानित्यरूपाविशेषसाधकत्वं सत्त्वस्याविशेषसाधकत्वेन व्याप्तिमिति । एतेनेश्वरानुमाने पशुत्वेन शशादीनां विषाणित्वाविशेषप्रसङ्ग इत्यादि^३प्रत्याख्यातम् ।

(सू) उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः ॥

वादिना प्रमाणे^४वर्णिते प्रतिवादी यदा^५स्वपक्षे प्रमाणमुपपादयति तदोपपत्तिसम इति । अर्थादुभयकारणोपपत्तिर्नात्र साक्षात् प्रतिपक्षं साधयति, किन्तु^६प्रतिपक्षे कारणमुपपादयति साधयतीति यावदिति प्रकरणसमादितो भेदः । तथा च वातिकम्—“नित्यानित्यकारणं चैकत्रोपपद्यत इत्युपपत्तिसमार्थः । नित्यानित्यपक्षाभ्यां प्रत्यवस्थानात् प्रकरणसम इति भेद इति” । टीकाप्येवमेव, “यदा “स्वपक्ष^८सिद्धेः” प्रकरणसमे “स्व^९पक्षसाधनेनैवे” त्युपपत्ति-

एवञ्च व्यभिचारमाकारा (?) न व्याप्तिरस्तीत्यर्थः । विवादाध्यासितं सकर्तृकं उपादानादि^{१०}गोचरत्वात् परोक्षविज्ञानचिकीर्षाकृतिजन्यं सहेतुकत्वात् घटवदिति कृते, ये मीमांसका एवमूचिरे, यदि कार्यत्वेन सकर्तृत्वं साध्यते तदा पशुत्वेन शशादीनां विषाणित्वमपि साधनीयमिति, तेष्वविशेष^{११}समाजातिमदूषणमेव दूषणतया अभिदधाना न ते विज्ञानवन्त इत्याह—एतेनेति । व्याख्यातमविशेषसमजात्युत्तरतयेत्यवधातव्यम् । अत्रापि न हि कार्यत्वस्य सकर्तृकत्वसाधकत्वं पशुत्वस्य विषाणित्वसाधकत्वेन व्याप्तिमिति बोद्धव्यम् । पशुत्वस्य बाधितविषयत्वेन विषाणित्वासाधकत्वे कार्यत्वस्याबाधित^{१२}विषया सकर्तृकत्वसाधकत्वस्य निर्मत्सरजनचित्तत्वात् व्यभिचारेण व्याप्यव्यापकभावानुपत्तेः परिहारस्यापि समानत्वादिति रहस्यम् ।

ननूभयकारणोपपत्तिर्यदि वादिसाध्यतद्विपरीतप्रमाणोपपत्तिर्विवक्षिता तदा बाधकपक्षे प्रकरणसमजातिः, प्रतिरोधपक्षे तु साधर्म्यवैधर्म्यसमातश्च न मिद्यते प्रकृतजातिरिति हृदि निधाय व्याचष्टे—नात्र साक्षादिति । वादिना साधने कृते प्रतिवादी स्वपक्षसिद्ध्या बाधं वा ब्रूते, प्रतिरोधं वा । तत्र प्रकरणसमधर्मसमे प्रतिजाती भवतः । यत्र तु स्वपक्षसिद्ध्याबाध-प्रतिबाधयोः अन्यत्राभिधानम्, तत्र न ते, किन्तु उपपत्तिसमे इत्यर्थः । एतदेव वार्तिककार-मुखेन दृढयति—तथा चेति । नित्यत्वेऽनित्यत्वे वा प्रमाणेऽभिहिते वादिना, प्रतिवाद्यपि अनित्यत्वे नित्यत्वे वा कारणं ज्ञापकं प्रमाणमुपपन्नयतीत्युत्पत्तिसमार्थ इत्यर्थः । नित्या-नित्यपक्षाभ्यामित्यादिवार्तिकदर्शनाच्च प्रकरणसमादितो भेद इत्यर्थः । उत्तरत्रत्विति । उत्पत्तिसम इत्यर्थः । स्वसाधनेन स्वसाधनसिद्ध्या मत्पक्षेऽपि किञ्चित्साधनं भविष्यतीत्येवंरूपया

1. क-द्वितीयः	2. क-कत्वानित्यत्व-	3. क-प्रव्याख्यातं	4. क-अभिहिते
5. क-पक्षेऽपि	6. क-पक्ष	7. क-यदा आह	8. क-सिद्धयेति
9. क-पक्षपदं न			
10. गोचरापरोक्ष इति भवेत्	11. समाख्य इति स्यात्	12. विषयतया इति बोध्यम्	

समे पूर्वत्र सिद्धात् स्वसाधनात् स्वपक्षसिद्धयेति तात्पर्यम् । उत्तरत्र तु स्वसाधनेनैव स्वसाधनसिद्धयेति । किमित्यध्याहार इति चेत्, अन्यथा^१सम्भवान् । न हि प्रतिसाधनेन बाधप्रतिरोधाभ्यां प्रकारान्तरमस्ति । बाध एवैकत्र प्रति^२सन्धानेनान्यत्र प्रतिपक्ष^३सिद्धेरिति चेत्, न, विपरीतसाधनं बाधनमिति पर्यायत्वात् । प्रतिपक्षसिद्धेश्च साध्यान्तराभावात् । तदियमेवं प्रवर्तते—अनित्यः शब्दः कार्यत्वादित्युक्ते यद्यनित्यपक्षे प्रमाणं कार्यत्वमस्तीत्यनित्यः, ननु नित्यपक्षेऽपि^४ प्रमाणं किञ्चिद्विष्यति, मदुक्तत्वात्,^५ त्वत्पक्षमत्पक्षयोरन्यतरत्वात्, प्रकृतसन्देहविषयत्वात् । विप्रतिपत्तिविषयत्वात् । मद्बुद्धिविषयत्वात् इत्येवमादिः^६ बृहस्पतिमतानुशिष्टमन्यदपि हेतुजातं प्रतिसन्धेयम् । तथा च त्वत्पक्षस्य बाधः, प्रतिरोधो वेति^७ । तत् अस्याः सामान्यतः प्रमाणसम्भावनाद्वारं, हेतुर्दूष्यः, बाधप्रतिरोधावारोप्यौ, तदाभासा चेयमिति ॥

प्रत्यवतिष्ठत इत्यर्थः । वार्तिकप्रदर्शितविवेकं टीकाकारोऽप्य^८नुमेयतो नान्यथा कृतवानिति मत्वा प्रकरणसमोपपत्तिसमजातिटीकासंवादमाह—स्वपक्षेति । पक्षेत्यादिटीकां व्याचष्टे । पूर्वत्र प्रकरणसमे सिद्धात्स्वसाधनात् निश्चितया स्वपक्षासिद्धया प्रत्यवतिष्ठत इत्यर्थः ।

ननु किमर्थं सिद्धात्स्वसाधनादित्येकत्र, अन्यत्र स्वसाधनसिद्धेत्यध्याहारः । न ह्यध्याहारमन्तरेण यथाश्रुतेऽनुपपत्तिः^९ कदाचिदस्तीत्याशयवानाशङ्कते—किमिति । सर्वत्र प्रतिसाधने बाधप्रतिरोधाभ्यां प्रत्यवस्थानस्य समानत्वान्न कश्चिद्विशेषोऽध्याहारमन्तरेणेति हृदि निधाय परिहरति—अन्यथेति । अध्याहारमन्तरेणेत्यर्थः । अर्थस्य भेदरूपस्यासम्भवादित्यर्थः । एतदेव दर्शयति—न हीति । ननु साधनेन बाधवत्प्रतिरोधोऽपि यथाऽसिद्धानैकान्तिकानां संभवे प्रतिसाधनगन्धस्याप्यनुपलब्धेः बाधप्रतिरोधयोश्च प्रतिसाधनमप्रतीत्य प्रेत्येतुमशक्यत्वादिति विशेषस्य विद्यमानत्वादित्याशयवतोक्तम्, न प्रकारान्तरमस्तीति । अध्याहारमनङ्गीकुर्वन्तः पुनः पुनः प्रत्यवतिष्ठान्ते । बाध एवैकत्रोपपत्तिसमे प्रतिसाधनेन अन्यत्र प्रकरणसमे प्रतिपक्षसिद्धेति किमध्याहारेण । विशेषं निवारयति (?) बाधो हि नाम साध्यविपरीतधर्मस्थितिबोधः । धर्मिणि तं कुर्वन् प्रतिसाधनबोधनमिति लोकप्रसिद्धमित्यर्थः ।

तेन प्रतिसाधनेन बाधः प्रतिपक्षसिद्धिरूपो न युक्तः । न तु प्रतिपक्षसिद्धयापरो बाधः बाधस्य प्रतिपक्षसिद्धिरूपत्वे विवेचनात् तेनैव तस्याकरणादन्योन्यस्य कारणं दृष्टं लोक इत्याशयवानाह—प्रतिपक्षसिद्धेश्चेति । यथा प्रतिपक्षसाधनस्य प्रतिपक्षसिद्धेश्चेति दर्शयति । प्रतिपक्षसाधनस्य प्रतिपक्षसिद्धरूपबाधसंभवः नैवं प्रतिपक्षसिद्धेः साध्यान्तरमुपपद्यते । तस्मादध्याहार एव सुन्दरः इति नेयमुपपत्तिसमायाः प्रवृत्तिप्रकारं दर्शयति । तदियमिति ।

-
1. क-अर्थपदं न 2. क-साधनेन 3. क-सिद्धयेति 4. क-किञ्चित्प्रमाणं 5. क-एतदनन्तरं-त्वत्पक्षवत् पदं योजनीयं 6. क-अत्र विसर्गः न 7. क-वेति प्रसक्तः 8. अनुमेने, अतो इति स्यात् 9. काचिदिति भवेत्

दोषचिन्तासूत्रम्—

(सू) उपपत्तिकारणा^१नुज्ञानादप्रतिषेधः ॥

वादिसाध्योपपत्तिकारणानुज्ञानात् अप्रतिषेधो विरोधात् । न ह्यनुज्ञानप्रतिषेधादेकत्र सम्भवत इत्यर्थः । सोऽयं व्याघातः ^२अनुज्ञाने वा स्वीयमपि नानुजानीयादविशेषात् । प्रातिस्विक^४दुष्टत्वमूलन्तु युक्ताङ्गहीनत्वम्, अनधिकबलस्याबाधकत्वात् । ^५स्वस्याधिकबलत्वा-

यदुक्तं पूर्वं प्रतिपक्षकारणं प्रमाणमुपपादयति साधयतीति, तद्वे दर्शयति किञ्चित्प्रमाणं भविष्यतीति—तथा चेति । सम्भावितेन प्रमाणेन बाधो वा प्रतिरोधो वेत्युपपत्तिसमर्थः । निश्चितेन तु बाधः प्रकरणसमर्थ इत्यर्थः । अमुमेवार्थं छलतो दर्शयति—तदस्या इति । अत्र वादिनो नित्यत्वादिषु साध्येषु साधनं कार्यत्वादिकं विनिश्चित्य जातिवादिना तद्विपरीत नित्यत्वसम्भावनसाधनसम्भावनया बाधप्रतिरोधाभ्यां प्रत्यवस्थेयं यथा नित्यादिषु कार्यत्वादिकमस्तीत्यनित्यः, तथा मत्पक्षेऽपि किञ्चित्प्रमाणं भविष्यतीति सम्भावनया परस्य प्रत्यवस्थितेः । एवं प्रत्यवस्थितजातिवादिनः प्रतिसाधारणव्याघातदोषप्रतिपादनपरं सूत्रमिति दर्शयति—वादिसाध्येति । ननु वादिसाधनमनुज्ञायते प्रतिषेध्यते चेति किमनुपपन्नमिति मन्दं प्रतिबोधयन्नाह । वादिना साधनं नानुज्ञायते । तथा च प्रतिषेधेनविरोध इति मन्यमानं प्रत्याह—^६अनुज्ञाने चेति । तस्मात्स्वीयमनुजानता परकीयमनुज्ञातव्यम् । अनुज्ञाने च न प्रतिषेध इति रहस्यम् । असाधारणं दोषमाह—प्रातिस्विकदुष्टत्वं त्विति । बाधं प्रत्यधिकबलमंगमिति सर्वलोकसाक्षिकमित्यर्थः । नन्वनधिकबलमपि बाधकं भविष्यतीति व्यामूढं प्रत्याह—अनधिकबलस्येति । तुल्यबलस्य स्वप्रतिपक्षत्वे प्रामाणिकणत्वेन सिद्धत्वात् हीनबलस्य च बाध्यत्वेनैव लोकप्रसिद्धत्वात् इत्यभिप्रायः ।

ननु भवति न्यूनाधिकबलत्वे बाध्यबाधकभावः । तथापि मदीयेनाधिकबलेन त्वदीयं न्यूनबलमपि बाध्यते, प्रतिरुध्यते चेति यदि जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते, तत्राह—स्वस्येति । जातिवादिसम्मतदूषणरूपलिङ्गस्य स्थापनातोऽधिकबलत्वाभ्युपगमे क्रियमाणे जातिवादिना स्थापनाहेतोर्दोषान्तरवचनं, दोषान्तरं वक्तव्यमित्यर्थः । ननु दोषान्तरमभिधत्ते, बाधस्यैव दोषरूपत्वेनात्र निरूपणादिति मन्यमानं प्रति विशेषमाह, अनुपजीवकत्वात् । तथाहि नित्यत्वे सम्भावितमनुमानं इत्यनित्यानुमानं बाधते यदनित्यत्वानुमानं नित्यत्वानुमानमुपजीव्य प्रवर्तते । ^७नन्वेवं कृतकत्वादेरनित्यत्वसाधनत्वस्य नित्यत्वानुमानानपेक्षत्वात् । अनुमानयोश्चोपजीव्योपजीवकभावस्य व्यवस्थितयोरेव बाध्यबाधकभावः, न त्वन्यथेत्याद्या^८कारे विस्तृत्वत्वादिति रहस्यम् ।

1. क-अभ्यनुज्ञा 2. क-धावेकस्य 3. क-अननु 4. क-दुष्टत्वन्तु 5. क-अस्य

6. अननुज्ञाने इति स्यात् 7. न त्वेवं इति 8. आकरे इति

भ्युपगमे वा स्थापनाहेतोः दोषान्तरवचनमुपजीवकत्वात् । प्रतिरोधस्तु न ^१हीनाभ्यधिकाभ्यां कस्यचित् । न च तुल्यत्वं मिथोविरुद्धयोः । ^२सतो विशेषजिज्ञासायां प्रतिपक्षोपपत्तेर्विशेषतः प्रतिपत्तेः स्थापनाहेतोरेव विशेषो जिज्ञास्यो न चास्याङ्गान्तरवैकल्यमिति तेनैव ^३विकल्पेन

ननु माभूत् वाध्यबाधकभावः, प्रतिरोधस्तु भविष्यति, उपजीव्यानुपजीवकयोः हीनोत्तमबलयोरिति यो मन्यते तं प्रत्याह—प्रतिरोधस्त्विति । न^३हीनेऽधिकं, नाधिकेन हीनं प्रतिरुध्यते लोके इत्यर्थः । उक्तं च “तुल्यबलौ मिथः सत्प्रतिपक्षौ भवतः, न हीनोत्तमबलौ.....तरक्षुः प्रतिपक्षो हरिणशावस्य” इत्यादि । ननु नाधिकबलमाश्रित्य प्रतिरोधं ब्रूमः, किन्तु तुल्यबलमित्याशङ्क्य निराकरोति—न वेति । तुल्यबलयोः सत्प्रतिपक्षत्वं युक्तम्; न तु तदत्रास्तीत्यर्थः । ननु विशेषानवभासेन(तु) तुल्यबलतया स्फुरणेन च तुल्यत्वमत्र सुव्यक्तमिति वादिनं प्रत्याह—वास्तवमिति । एतावता पारमार्थिकतुल्यत्वं न समर्थितं, परस्परविरुद्धार्थोपस्थापकयोर्वास्तवतुल्यबलत्वे नैकं वस्तु विरुद्धधर्मसमालिङ्गितं स्यादित्यनिष्ठापत्तिबलान्न वास्तवत्वमभ्युपगन्तुं शक्यमित्याशयवान् लोके वास्तवतुल्यबलत्वेनैव सत्प्रतिपक्षत्वं दृष्टमिति तदनुसारेण अनुमानयोरपि यद्यभिमतमायुष्मतः; तदेवमुत्तरमिति रहस्यम् । कल्पिततुल्यबलत्वं तु न सत्प्रतिपक्षोपयोगीति नाप्यन्यस्य निराकृतमित्यवधातव्यम् । नहि कल्पितबद्धिभावो माणवको दाहपाकयोरुपयुज्यत इति सर्वलोकसिद्धमेव एतदिति । न चैवं सत्प्रतिपक्षत्वं दूषणं सूत्रकारोक्तं असङ्गतमिति वाच्यम्, अगृह्यमाणविशेषदशायां सूत्रकारोक्तेः उचितत्वादिति न किञ्चिदेतत् ।

न च प्रकृते तथैव भविष्यति सत्प्रतिपक्षत्वमित्यपि न वाच्यं, वादिसाधनकृतकत्वं सत्प्रतिवादिसाधनस्वरूपनिर्णये पूर्वसाधनतुल्यत्वस्य निर्णेतुं अशक्यत्वात् । अन्यत्र तु सत्पक्षे प्रतिसाधनस्वरूपनिरूपणे वादिसाधनतुल्यत्वसम्भवननिर्णयसम्भवत्वादि निरवयवम् । इममेवार्थविशेषं प्रतिपादयन् व्यञ्जयति—तत इति । विशेषाङ्गवैकल्यसाकल्येऽपि प्रतिपक्षोपपत्तेः प्रतिपक्षसाधनस्येत्यर्थः । सामान्यतः साधनसम्भावनया परस्य प्रत्यवतिष्ठमानस्य विशेषतोऽर्थप्रतिपत्तेरिदं प्रतिसाधनमित्यप्रतिपत्तेरङ्गपूर्वं (?) नतपरिपूर्णं ते शक्यते प्रतिपत्तुमिति प्रबोधयन्नाह—स्थापनेति । वादिसाधन^५कृतत्वस्य इत्यर्थविशेषः पाञ्चरूप्यं अपाञ्चरूप्यं पाञ्चरूप्यं वेत्यर्थः । जिज्ञास्यमाने विशेषकृतकत्वस्य पक्षधर्मत्वसपक्षसत्त्वव्यावृत्तत्वासत्प्रतिपक्षत्वबाधित^७विषयत्वादिति गृह्यन्तेत्याशयवानाह—न वास्येति । कृतकत्वस्येत्यर्थः । अङ्गान्तरवैकल्यं पक्षधर्मत्वाद्यन्यतमवैकल्यमित्यर्थः । योग्यवैकल्यानुपलब्धेः

१. क-हीनाधिक २. क-ततो ३. क-विकलेन ४. न हीनेन इति ५. कृतकत्वस्य इति ६. अर्थः इति ७. विषयत्वादीनि इति

भवितव्यं ^१उपपाद्यं वास्यैव ^२कैवल्यम् । स्यादेतत्, उपाधिरेवात्र कश्चिन्मृग्यो ^४ भवेत् । तद्व्यावृत्तिश्च त्वत्साध्यव्यावृत्तिलक्षणे मत्पक्षे प्रमाणं स्यादिति उपाधिरूपं विशेषमदृष्ट्वा च प्रतिरोध ^५चोदनाप्युपपद्येतेति चेत् न, उपाध्यसिद्धौ तद्व्यावृत्तेरप्यसिद्धेः मदुक्तत्वादीनामपि तथैवोपाध्याक्रान्तिप्रसङ्गेन व्याघाताच्च । उपाधिसन्देहोऽस्त्विति चेत्, न;

समस्तरूपोपलब्धेश्च समस्तरूपसम्पन्नं च साधकमिति त्वमपि न विप्रतिपद्यसे इति । तस्मात्तेनैव त्वदीयेनैव सम्भावितेनेत्यर्थः । तथापि कृतकत्वमङ्गविकलं भविष्यतीत्याशङ्क्य परिहरति—^६उपपादनीयं चेति । न चास्मदुक्तकृतकत्वस्य युगसहस्रेणापि वैकल्यं शक्यं प्रमाणतः प्रतिपादयितुं, वचनमात्रं प्रतिपादकमिति भवन्तोऽपि न विप्रतिपद्यन्ते । तस्मात्सम्भावितेन प्रतिसाधनेन बाधः प्रतिरोधो वा निश्चितसाधनभावस्य कृतकत्वस्येति स्वप्नदर्शन-मेतदिति सारमित्यर्थः ।

प्रकारान्तरेण सत्प्रतिपक्षत्वमाशङ्कते—स्यादेतदिति । अत्रेति । अकार्यत्वे अदृश्योपाधिः कश्चिदनिरूपितो विशेषतो भवेत् । किमतो यथेवमित्यत आह—तद्व्यावृत्तिश्चेति । अदृश्योपाधिरूपव्यावृत्तिश्च तथाविधोपाधिविरह इति यावत् इति । त्वत्साध्यव्यावृत्तिलक्षणे नित्यत्वविपरीतनित्यत्वस्वभावे । मत्पक्षे प्रमाणमिति । ननु यद्युपाध्युद्भावनं, तदा कथं सत्प्रतिपक्षत्वम् । न हि उपाध्युद्भावेन सत्प्रतिपक्षत्वे कचिदप्यनुमाने केनचिन्न्यायवादिना प्रतिपाद्यमानं दृष्टमिष्टं वा । किं च प्रयोजकत्वं व्याप्यत्वं सिद्धत्वं वेति सर्वत्र निगद्यते; तत्कथमित्यत आह—उपाधिरूपमिति । यत्रोपाधिर्विशेषावगतः स्यात्, तत्राप्रयोजकत्वादिक-मेवोद्भाव्यते, न सत्प्रतिपक्षत्वम् । इह तु विशेषतोऽनवगमादुपाधिर्न तथा । तस्मात्तद-भावस्यापि सम्भाविततया विशेषतोऽनवगमात्तेन सत्प्रतिपक्षत्वमित्याशयवानाह—प्रतिरोधेति । तमिमं प्रकारं व्यामूढभावेन निराकरोति—नेति । उपाध्यसिद्धावनिश्चितेऽपि तद्व्यावृत्तेस्तद-भावस्याप्यसिद्धौ निश्चितेतित्यक्षरार्थः । तात्पर्यार्थस्तु यथा वादिसाधनं कृतकत्वमनित्यत्व-सहचरितमुपलब्धव्यभिचारमुपलभ्यते तदा यदि नित्यत्व^८सहपरमनुपलब्धव्यभिचारं किञ्चिद्धर्मा-न्तरमुपलभ्यते, तदा पूर्वसाधनागृह्यमाणविशेषतया सत्प्रतिपक्षत्वं उचितमभिधातुं; न त्वसिद्धेन असिद्धस्य न्यूनतया पूर्वसाधनसमानबलत्वा^९वगमादिति । एवमधिकबलत्वेन निश्चितमेव बाधकं, समबलत्वेन चिरनिश्चितमेव प्रतिरोधकं न त्वन्यथेति पाषाणरेखेयं न पुनरुत्तरं पांसुपूर्णमात्रेणापनेतुं शक्यत इत्युक्तम् । सम्प्रति सर्वजातिसाधारणं व्याघातदोषपाह—मदुक्तत्वादीनामिति । पूर्वं नित्यपक्षेऽपि किञ्चित्प्रमाणं भविष्यति मदुक्तत्वादित्यभ्यस्त्येन बाधः

1. क-उपपादय	2. क-एव पदं न	3. क-वैकल्यम्	4. क-अदृश्यो
5. क-देशनाप्यु-	6. उपपाद्य वेति मूले	7. वनिश्चितेरपि इति वाच्यम्	8. सहचर इति बोध्यम् ।
9. त्वानधिगमात् इति साधु ।			

सन्दिग्धासिद्धेन सिद्धस्य प्रतिरोधानुपपत्तेः । उपाधिसन्देह एव दूषणमस्तु, तद्द्वारेण प्रतिरोधसन्देहो वेति चेत्, न; एवं तर्हि नेदं साधनं सर्वथानुपलभ्यमानोपाधिशङ्का^१ श्रयत्वात् प्रतिपक्षशङ्काप्रस्तत्वाद्देति^२ वा जातिवाक्यार्थः । तदिदमनुत्तरं^३ स्वार्थप्रतिक्षेपकत्वात् । अथ एवं स्यात् नेदं साधनमसिद्धव्याप्तिकत्वात् । असिद्धव्याप्तिकश्चेदं सन्दिग्धोपाधि^४ कत्वात् ।

प्रतिरोधो वेति तेषामपि त्वत्प्रयोगाणां त्वदुक्तोपाधितद्विरहप्रसंगसंगतिसंज्ञासवशेन विलयादात्मलाभासम्भवे परप्रयोगदूषकत्वानुपपत्तेरिति रहस्यम् ।

ननु मा भूदुपाधिनिश्चयविरहात्तदभावनिश्चयाभावेन प्रतिरोधः । उपाधिसन्देह एवं मूलप्रयोगप्रतिरोधकोऽस्तु । उपाधिनिश्चये तु पूर्वोक्तमप्रयोजकादिकमिष्यभिप्रायवानाशङ्कते—उपाधीति । परिहरति—न सन्दिग्धेति । उपाधिना तावन्न सत्प्रतिपक्षत्वमित्यावेदितमभ्युपगम्येत्युच्यते । त्वदुपाधिना सन्दिग्धासिद्धेन सिद्धस्य कृतकत्वस्य प्रतिरोधकत्वानुपपत्तेः सन्दिग्धसिद्धस्यासिद्धभेदतया हीनबलत्वाद्गृह्यमाणविशेषतया तुल्यप्रतिरोधकत्वेन शास्त्रे विवेचितत्वादित्यभिप्रायः । एवं निवारिताभिमानः स्वपक्षरागबाहुल्यात् पूर्वोक्तदूषणमुत्सृज्य दूषणान्तरमवलम्बते—उपाधिसन्देह एवेति ।

ननु पूर्वोक्तमध्येवकारार्थो भविष्यत्यत्रोपाधिः । भाविष्यति च प्रतिपक्षसाधनम् । तेन संदिग्धमानोपाधिर्वा संदिग्धमानप्रतिपक्षशङ्का वा दूषणं इत्यर्थः । एतद् दूषणं स्वार्थप्रतिपक्षत्वेनादूषणमित्याह—एवं तर्हीति । स्वार्थप्रतिक्षेपकत्वमेवेदं सर्वथा अनुपलभ्यमानोपाधिशङ्काप्रस्तत्वस्य, प्रतिपक्षशङ्काप्रस्तत्वस्य चास्मदुक्तकृतकत्ववदनुमानप्रयोगरूपत्वात् । अनुमाने च सति त्वदुक्तदूषणानुमानस्यानुमानत्वादात्मलाभाभावेन परसाधनदूषकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । दूषणं हि लब्धात्मकं सत् परसाधनदूषणसमर्थं दृष्टम् । यथा उभयसिद्धमसिद्धत्वादि, न त्वसिद्धं स्वयं पराभिमतमसिद्धादिदूषकं लोके दृष्टं इष्टं वा कैश्चिदपि ।

तदेतस्य स्वार्थप्रतिक्षेपकत्वस्य विशदत्वात् केनापि प्रकारेण परिहर्तुमशक्यत्वाच्च नायं दूषणमार्ग इति मन्यमानो जातिवादी प्रकारान्तरमवलम्ब्य स्वार्थप्रतिक्षेपं निवारयति—अथैवमिति । ननु यदि दूषणप्रयोगे स्वार्थप्रतिक्षेपो निवर्तते, तदा बाधप्रयोगे विपक्षे-बाधकादनुकूलतर्कात्सकलशकनिराकरणाय पटीयसः शङ्का^५ वगमसम्भवे^६ साधकत्वस्य

1. क-प्रस्तत्वात् 2. क-एतन्न 3. क-स्वात्म 4. क-क इति न 5. अपगम इति 6. साधकस्य इति साधु

एवं हि ¹स्वार्थप्रतिक्षेपो निवर्तते । विपक्षे बाधके न विशेषात् । ²तथाऽसिद्धव्याप्तिकस्यापि ³
⁴साधकत्वे सर्वं सर्वस्मात् गम्येत । ⁵सन्दिग्धोपाधिकस्यापि व्याप्तिः ⁶सिद्धौ विरोधः । उपाधि-
 विरहनिश्चयो हि व्याप्तिसिद्धिः, अनिश्चयश्च सन्देह इति ⁷न तर्कसहायस्वीकारेऽपि ⁸
⁹विपक्षेबाधकस्य विद्यमानत्वात् । तथा च युक्ताङ्गहीनत्वम् । शङ्कां प्रति बाधकाभावस्य हेतोः ¹⁰
¹¹युक्तस्यैवानपेक्षणात् । बाधकेऽपि शङ्केति ¹²चेत्, पुनरपि ¹³स्वार्थप्रतिक्षेपो दुर्वारः ¹⁴इति
 तदिदं उक्तम् 'उपपत्तिकारणानुज्ञानादप्रतिषेधः' इति ॥

(सू) निर्दिष्टकारणाभावेऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः ॥

कृतकत्वस्य साधकत्वमक्षतमेवेति इतोऽपि दीयतां दृष्टिरिति हृदि निधायाह—प्रकृतेऽपीति ।
 यदि दूषणव्यवस्थितावनुकूलतर्कस्य सहायतोपवर्ण्यते, तदा साधनस्थितावप्यनुकूलतर्कस्य
 सिद्धव्याप्तिकस्याप्यसाधनत्वेन किञ्चित्कुतश्चिद्गम्येत्येवमाकारस्य विपक्षे बाधकस्य विद्यमान-
 त्वात् । किमतो यद्येवमित्यत आह—तथा चेति । यदा बाधके विद्यमाने शङ्का क्रियते
 तदा युक्ताङ्गहीनत्वं हि बाधकाभावस्य शङ्कां प्रति हेतुबलेन निरूपितत्वात् । तदभावे तु न
 शङ्का, कारणाभावेन कार्योभावस्य सर्ववादिसम्मतत्वादित्यर्थः ।

ननु बाधके सत्यपि शंका क्रियते बाधकविषयता वा शंका । तथाच साधनस्य शङ्कितव्यमि-
 चारस्यासाधनत्वमित्याशयवान्पुनश्शङ्कते—¹⁵बाधितेऽबाधितेऽपीति । यदि बाधके सत्यपि
 शङ्का, बाधकविषयतया वा, तदा त्वदुक्ते बाधके त्वदभ्युपगमवशेन शंकासम्भवेऽपि पक्षे
 बाधकेऽपि न स्वार्थप्रतिक्षेपो निवर्तते । पूर्वोक्तविरोधश्चेत्याशयवान्(न्य)परिहरति—पुनरिति ।

¹⁶ननु भवतु स्वार्थप्रतिक्षेपः । त्वत्सा¹⁷धननिवृत्ते मत्समीहितस्य तावतापि
 सिद्धेरिति वाच्यम् । उपलब्धात्मकस्य सतो दूषणस्य साधकदूषणकत्वानुपपत्तेरसङ्गदावेदि-
 तत्वात् । ननु स्वविमूर्च्छिता भुजङ्गी दशतीति लोकदृष्टमिति किमिति नावबुध्यसे । तस्मात्
 स्वपक्षरागबाहुल्यं विहाय प्रामाणिकलोकयात्रानुपालनाय प्रमाणमार्गानुसरणमेव उचितं महा-
 धियाम् । न तु पक्षपातः कचिदित्याशयवानुपसंहरति—तदिदं¹⁸मुत्तरमिति । प्रत्युत्तरसूत्रसम्भति
 प्रदर्शनव्याजेन सूत्रकाराभिमत एव व्याघातोऽस्माभिः प्रपञ्चित इत्यवधातव्यम् ।

ननु साधनाभावेऽपि साध्यसम्भवे न कश्चिदोषः, स्वपक्षैकदेशवृत्तेरपि धूमवत्त्वादेर्हेतु
 त्वाभ्युपगमात् । साध्याभावे च साधनसम्भवो हि व्यभिचारदोषः । न च प्रकृते तथा ।

1. स्वात्म 2. क-तथाहि 3. क-अपि पदं न 4. क-साधनत्वे 5. क-इतिपदं यो
 जनीयं 6. क-सिद्धौ 7. क-न प्रकृतेऽपि 8. क-एतत्पदं न 9. क-विपक्ष- 10. क-हेतु
 पदं न 11. क-स्यैवाङ्गस्य 12. क-चेत् इति न । 13. क-स्वात्म 14. क-स इति
 15. बाधकेऽपीति स्यात् 16. न च इति 17. साधनेन च 18. उक्तमिति इति पाठः 18. भास इति

वादिना निर्दिष्टस्य प्रमित्यङ्गस्य व्यापारवतोऽपि^१ अभावेऽपि^२ साध्योपलम्भात् प्रत्य-
वस्थानमुपलब्धिसम^३ इत्यर्थः । तदेतत्प्रत्यवस्थानस्य^४ स्वरूपमुक्तम् । बीजं त्वस्यावधारण-
विकल्पः, स^५ चार्थलभ्यः, एवकारार्थमनुप^६ क्रम्याप्यन्^७ यथाप्यर्थेन प्रत्यवस्थानायोगात् । अत
एव प्रत्युत्तरसूत्रे भाष्यं “न तु नियम उच्यते” इति । वार्तिकमपि “न^८ तु कारणान्तरं
प्रतिषिध्यते^९” । एतत्सर्व^{१०} प्रतिसन्धाय टीकाकारो^{११} ऽप्याह—“एवञ्च नायोगव्यवच्छे-
देने”त्यादि । तदियं पञ्चधा—साध्याभावेऽपि धर्म्युपलभ्यत इति बाधः, साधनाभावेऽपि
^{१२} धर्म्युपलभ्यत इति^{१३} सिद्धिः, उभयाभावे वा^{१४} धर्म्युपलभ्यत इत्युभयं, साधनाभावेऽपि
साध्यधर्म उपलभ्यत इत्यव्याप्तिः, साध्यधर्माभावेऽपि साधनधर्म उपलभ्यत इत्यतिव्याप्ति-
^{१५} रिति । तत्र प्रथमैवं प्रवर्तते । पर्वतो^{१६} ऽयमग्निमानित्युक्ते किं पर्वत एवाग्निमान् उत पर्वतोऽग्नि-
मानेवेति । नाद्यो, महानसादीना^{१७} मप्यग्निमत्वो^{१८} पपत्तेः । न द्वितीयः, अग्निं विनाप्यस्य
कदाचित् उपलब्धेरिति । द्वितीया तु धूमवत्वादित्युक्ते धूमो धर्मिणा किमन्ययोगव्यवच्छेदेन
सम्बध्यते किमुतायोगव्यवच्छेदेनेति । न प्रथमः, पर्वते वृषादीनामप्युपलम्भात् । द्वितीयोऽपि
न, धूमस्यापि तस्य कदाचिदुपलब्धेरिति ।

तस्माद् दूषणाभावरूपत्वाभावात् उक्तेरसम्भवात् । इतरजातीनां वा दूषणाभासताप्रयोग-
सम्भवात्, जातिवैधर्म्येण च जातित्वानुपपत्तेरिति हृदि निधाय दूषणाभासनातिवर्तिनाह्वय
बीजमाह—बीजं त्वस्येति । ननु अवधारणं नात्र श्रूयते इत्यत आह—स चेति ।
अश्रूयमाणस्यापि अवधारणस्यार्थतो लब्धस्यापेक्षितस्य परित्यागायोगादित्यभिप्रायः । अत्रार्थे
प्रत्युत्तरसूत्रगतां भाष्यवार्तिकटीकाकाराणां सम्मतिमाह—अत एवेति । तदियमिति ।
पञ्चसु क्रमेषु यथाक्रमं^{१९} बाधोसिद्धिर्बाधासिद्धिर्भागीसिद्धिर्विरुद्धश्चेति दूषणान्युदाहरणेषु
स्पष्टीभविष्यन्ति ।

प्रतिज्ञागते कल्पद्वये विशेष्यसङ्गतैवकारस्य अन्यत्रान्ययोगव्यवच्छेदकत्वेन निर्णी-
तत्वादिह चान्ययोगस्य दृढतरप्रमाणसमधिगतत्वात् तद्व्यवच्छेदसम्भव इति विशेषणसङ्ग-
तैवकारपक्षमभ्युपगम्य पूर्वोक्तबाधमुपदर्शयति—अग्निं विनापीति । हेतोरेष्यन्ययोगव्यवच्छे-
दानुपपत्तिरन्येषां^{२०} योहदर्शनादेव गम्यते । अयोगव्यवच्छेदे तु पूर्वोक्तामसिद्धिमाह—
निर्धूमस्यापीति । उक्तसमाहारेणेति । पर्वतोऽग्निमान्धूमवत्वादित्यत्रान्ययोगव्यवच्छेदस्य
पूर्ववदसङ्गतत्वेनायोगव्यवच्छेदे साध्ययोगसाधनयोगाभ्यां बाधासिद्धौ वेदितव्ये इत्यर्थः ।

१. क-अभावेऽपि २. क-साध्यस्य ३. इति सूत्रार्थः ४. क-स्थानस्य रूपं ५. क-चायं
६. क-अनुक्रम्य ७. अन्यथापदं न ८. क-तुपदं न ९. क-इति पदमन्ते १०. क-अभिसन्धाय
११. अप्येवं १२. क-साध्यधर्म १३. क-असिद्धिः १४. क-अपि १५. एतत्पदं न
१६. क-एतत्पदं न १७. क-अपिपदं न १८. क-उपलब्धेः १९. योग २०. योग

तृतीया तूक्तसमाहारेण द्रष्टव्या । चतुर्थी पुनः पर्वतोऽग्निमान्धूमवत्त्वादित्युक्ते किमात्रावधार्यते किं पर्वत एवा^१ग्निमानेव ; यद्वा, धूमवत्त्वादेवेति । न प्रथमः, महानसादीनामपि तथाभावोपलम्भात् । न द्वितीयः, वृक्षादीनामपि ^२तत्रैवोपलब्धेः । न तृतीयः, तत्रालोकादपि तत् उपलब्धेः^३ । एवमेव समव्याप्तिके^४ व्यापारमुपदाय । यथोत्पत्तिमत्त्वस्यापरामर्शोऽपि प्रत्ययभेदभेदित्वादेरपि अनित्यत्वोपलब्धेरिति । पञ्चमी तु ^५अन्वयिसम्भवे ^६सदूषणमेवेति जातिसामान्यलक्षणव्यवच्छिन्नेति नातिप्रसङ्गः । केवलव्यतिरेकिणी सु प्रतिज्ञालक्षणे दिङ्नागचोद्यवदाति^७व्याप्त्यतिप्रसङ्गेन द्रष्टव्या । तदत्रावधारणविकल्पानुपपत्तिद्वारं, हेतुर्दूष्यः, बाधोऽसिद्धिरुभयमव्याप्त्यतिव्याप्ती^८ च यथायोगमारोप्याणि, तदाभासा चेयमिति ॥

चतुर्थेऽपि चान्यत्र योगदर्शनेनान्येषामपि योगदर्शनेन ^९चानुपयोगव्यवच्छेदानुपपत्तेः धूमवत्त्वाभावेऽप्यग्निमत्वोपलब्धेः सर्वत्र साध्ये प्रकृतसाधनसम्भव इत्यव्याप्तिः पूर्वोक्ता द्रष्टव्या इति । ननु विषमव्याप्तिके साधनाभावे साध्यं (?) समुचो न सम (?) व्याप्तिकैः कदाचन तत्रेयं जातिः प्रवर्तत इति कस्यचिन्मतं हृदि निधाय उत्तरमाह—एवमेवेति । समव्याप्तिकेयं जातिः न हि साधनमपरामृष्टं साधयतीति कस्यचित्सम्मतम् । परामर्शः च व्यापारो व्यापारिसाधन^{१०}धर्मकृतकत्वादित्यपि स्वरूपोऽस्ति । तथा व्यापाराभावे साधनत्वं नास्ति । तथा लिङ्गबोधेऽपि । प्रत्ययभेदभेदित्वादिवोधेऽनित्यत्वोपलब्धेः प्रत्ययः कारणम् । तद्भेदकार्यभेदः । तथा च तीव्रमन्दादिधर्मवत्त्वादित्यर्थः सम्पद्यते । न तु साध्यधर्माभावे साधनधर्म उपलभ्यत इत्यतिव्याप्तिरिति पञ्चमपक्षोऽन्वयव्यतिरेकिणि संभवतीति सदूषणेऽपि गतत्वेन जातिरिति केनचिदुक्तं जातिसामान्यलक्षणयोगे सति इमं प्रकृतजातिलक्षणमिति परिहरन् आह—पञ्चमीत्यादिना प्रसङ्ग इत्यन्तेन ।

ननु यदि जातिसामान्यलक्षणाभावात्त्रेयं जातिः तदान्योदाहरणासम्भवात् पञ्चमपक्षो युक्तः(इति) मनसि निधाय केवलव्यतिरेकिण्युदाहरणसम्भवं दर्शयति—केवलेति । ननु केवलव्यतिरेकिणि साध्याभावे साधनासंभवे विरुद्धत्वं ^{११}सदूषणमेवेति पुनरपि न जातित्वमिति शंकापनयतीति प्रतिज्ञाय ^{१२}लक्षण दिङ्नागचोद्यवदित्यादिना । साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञालक्षणं अक्षपादीयं दिङ्नागेन विकल्प्य दूषितं किमत्रावधार्यते किं प्रतिज्ञैव साध्यनिर्देशः^{१३} अथवा साध्यनिर्देश एव प्रतिज्ञेति । तत्र प्रथमे, यत एव कारणं

1. क-एतत्पदं न 2. क-तत्रोपलम्भात् 3. क-इति पदं अन्ते 4. क-अपिपदं योजनीयं 5. क-अन्वय 6. क-सदूषण 7. क-अव्याप्त्यातिव्याप्ति 8. क-चेति 9. चान्ययोग 10. धर्मः 11. सदूषण 12. लक्षणे इति मूले 13. क-ऽपि

दुष्टत्वमूलचिन्तासूत्रम्—

(सू) कारणान्तरादपि तद्वर्मोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥

एकस्मिन्नवधारणविकल्पे^१ न^२ भ्युपगमं दर्शयन्नुपलक्षणतया विकल्पान्तरेऽप्यनभ्युप-
गममाह । तेन अनुमाना^३ ज्ञानामवधारणानाम^४ भ्युपगमादित्यर्थः । तदिदमयुक्ताङ्गाधिकत्वम् ।
मया तावदेवमेवाभ्युपगम्यते इति चेत्, न; अभ्युपगमविषयभावात्, व्याघाताच्च । अव-
धारणविकल्पा^५ नुपपत्तेः स्वात्मनोऽपि व्याप्तेरिति ।

(सू) तदनुपलब्धेर^६ नुपलम्भाभावसिद्धौ तद्विपरीतोप^७ लब्धेरनुपल-
ब्धसमः ॥

अस्योपलक्षणमर्थः । अनुपलब्ध्या हि विषयी धर्म उपलक्ष्यते ।^८ ते तु उपलब्ध्यनुपलब्धी
इच्छानिच्छे द्वेषाद्वेषौ कृत्यकृती शक्त्यशक्ती उपप^९त्यनुपपत्ती व्यवहृत्यव्यवहृती^{१०} भेदाभेदा-

ततोऽन्यत्रावधारणमिति साध्यनिर्देशोऽवधृतः । अनवधृता तु प्रतिज्ञाऽन्यत्रापि वर्तत
इत्यातिव्याप्तिः^{११} उक्तौ दूषणत्वेनेति तत्रेदं जात्युत्तरं इत्यर्थः । न चेदमपि^{१२} सदूषणमिति वाच्यम् ।
इतरपक्षचतुष्टयवत् पञ्चमपक्षस्यापि दूषणाभासतयाग्रे उप^{१३}संश्रयमाणत्वात् ।

एवं व्युत्पादित पञ्चप्रकारनिराकरणपरं सूत्रं इत्याह—एकस्मिन्निति । ननु तथाप्यव-
धारणरवीकारपक्षे पूर्वोक्तदोषो दुष्परिहर इत्यत आह—तेनेति । अनुमानवादिभिरनुमानाङ्ग-
मभ्युपगम्यते । न च अवधारणमनुमानाङ्गं; अनुमानोच्छेदकस्यावधारणस्यानुमानानङ्ग-
त्वात् । अनङ्गमपि स्वीक्रियत इति विरुद्धस्य समुदाहरणमिति रहस्यम् । अवधारणे
सत्यनुमानमुच्छिद्यते, न त्ववतिष्ठत इति वस्तुस्थितौ, भ्रान्तस्यावधारणेऽनुमानमवतिष्ठत इति
मन्यमानस्य मतमाशङ्क्य निराकरोति—मया तावदिति । इदम^{१४} साधकत्वं बाधकत्वादित्युक्ते
किमिदमेवासाधकमववाधितत्वादेवेति दूषणानुमानं व्याप्नोतीत्याह—व्याघाताच्चेति ।

ननु अनुपलब्धि^{१५} समक्षं यथा सूत्रमव्यापकं, विषयनिरूप्यधर्मस्य स्वात्मेति
तदतद्रूपविकल्पेन प्रत्यवस्थानस्य अनुपलब्धिपरिहारेण अन्यत्रोपलब्ध्यादावपि सम्भावित-
त्वादित्यत आह—अस्येति । अनुपलब्धिः किल विषयधर्मतयाऽन्योऽपि विषयिधर्म उपलक्ष्यते ।
सर्वार्थापरित्यागेनोपलक्षणस्याभिमतत्वात् । तथा च नाव्यापकमनुपलब्धिसमञ्क्षणमिति भावः ।

ननु यद्युपलक्षणार्थं अनुपलब्धेः उपादानं नानुपलब्धिरभ्युपलब्धि प्रयोगित्वादु-
पलब्धिरेवोपलक्षणार्थं किमिति नाभिधीयते, नाभ्युपलक्षकत्वे कश्चिदस्ति विशेषः ।

1. क-ऽपि 2. क-नानभ्युप . . . 3. क-अनङ्गानां 4. क-अनभ्युप . . . 5. क-अनुपपत्त्या
6. क-अनुपलम्भात् 7. क-पत्तेः 8. क-तेन 9. क-अनुत्पत्ती 10. एतन्न 11. उक्ता
12. सदूषण 13. संहृत्य 14. साधकं 15. लक्षणं

१वित्येवमादयः सङ्गृहीता भवन्ति । यद्यप्यत्र^२ विषयिधर्माणां मध्ये मूर्द्धाभिषिक्तत्वात्
 उपलब्धिरेवोपलक्षणं वक्तुमुचिता, तथाप्युपलब्धि^३समायाः ४सङ्करो मा भूदित्यनुपलब्धिरुक्ता ।
 तेन यद्विषयिधर्मेणैव भावभागमाकृत्योपलब्धि^५समालक्षणं व्याख्यातम्, अभावभागेन^६
 चानुपलब्धिसमा व्यवस्थापिता, तदशिष्यं अनादेशिकत्वात्, ७भाष्यकाराभ्युपगतोदाहरणा-
 सङ्ग्रहाच्च । न हि^८ तत्सदुत्तरमेव, अयुक्ताङ्गाधिकत्वात् । न चासम्भव^९दुक्तिकत्वं,
 व्यवच्छेदवाक्यार्थ^{१०}रुचितां तथा प्रत्यवस्थानस्य सुलभत्वात् । न चान्यत्रान्तर्भूतं^{११}लक्षणा-

येनोपलब्धि विहायानुपलब्धिरुक्ता सूत्रकृता । अतः सूत्रकारस्याभिसन्धि आह—यद्यपि चेति ।
 नामसांकर्यं संभवति, नामसांकर्यमयुक्तम् । अतः सूत्रकारेणानुपलब्धिरुक्ता, नोपलब्धिः ।
 यद्यप्युपलब्धिसम उच्यते, तदा पूर्वमवधारणविकल्पानुपपत्त्योपलब्धिसमा या दर्शिता
 इहाप्युपलब्धिसमाभिधाने तथा नामसंकरः स्यात् । सोऽपि मा भूदित्यर्थः । अर्थसंकरस्तु
 नास्त्येवावधारणविकल्पानुपपत्त्या बाधाद्यभिधानस्य, स्वात्मनि तदतद्रूपविकल्पानुपपत्त्या
 तदभावस्यार्थस्य अत्यन्तभिन्नत्वादित्यवधातव्यम् ।

एवञ्च सूत्रार्थे व्याख्याते यदन्येषामन्यथाव्याख्यानं तदशोभनमिति निराकर्तु-
 मुपन्यसति—तेनेति । १२भागभाव इच्छा, द्वेषशक्ति उत्पत्ति व्यवहृतिप्रभृतिक इत्यर्थः ।
 निराकरोति—तदशिष्यमिति । अशोभनमिति । कुतोऽशोभनमित्यत आह भाष्यकारा-
 विभिरेवमव्याख्यातत्वात् भाष्यकारादिव्याख्यानमादेशः, तदव्याख्यानमनादेश इति । अना-
 देशिकत्वादिति । न केवलं अनादेशिकत्वादेव, किन्तु यदवधारणविकल्पानुपपत्त्या
 सूत्रकारात्तोपलब्धिसमोदाहरणं भाष्यकारादिमिरुक्तम्, तदसङ्ग्रहादपि न परकीयं
 व्याख्यानं उचितमित्याह—भाष्यकारेति । ननु भाष्यकारादि प्रपञ्चितोपलब्धिसमोदाहरणं
 जात्युत्तरमेव भविष्यति । तत्कुतोऽसंग्रह इत्यत आह—^{१३}न वेति । अवधारणस्यायुक्त-
 त्वमुक्तमधस्तात् । तत्प्रतिसन्धेयम् । नन्ववधारणविकल्पेन न तेऽपि वादिनो
^{१४}वादादिक्रमारभमाणा दृश्यन्ते । तथा चोक्तेरसंभवाज्ज्ञेयं यथोक्तं इत्याशङ्क्याह—
 न चासम्भवदुक्तिरुचिता । सर्वं पदं ^{१५}साधारणमिति मन्यमानानां बौद्धानां
 व्यवच्छेदवाक्यार्थरुचीनां प्रत्यवस्थानस्य सुलभत्वात् उक्तिसम्भव इति भाष्यकाराद्युक्तोदाहरण-
 मित्यर्थः । ननु पूर्वोक्तोपलब्धिसमोदाहरणमन्यत्र जातावन्तर्भूतं भविष्यतीति मन्यमानं
 प्रत्याह—न चान्यत्रेति । अन्यासां जातीनां अवधारणविकल्पेन प्रत्यवस्थानरूपत्वाभावा-

1. क-इत्यादयः 2. क-च 3. क-समानां 4. क-असंकरो 5. क-सम 6. क-भागे
 7. क-भाष्यकाराद्युदाहरण 8. क-च 9. क-उक्तिकं 10. क-रुचीनां 11. क-लक्षण
 12. भावभाग 13. न चेति 14. वादादिकं 15. साधारण

सङ्करादिति । तस्माद्वाभावाभ्यामियमेव द्विमुखी । उपलक्षणार्थानुगमाभ्यामियमेव द्विनाम्नी
अनुपलब्धिसमा विषयिधर्मसमा चेति । कथं पुनरुपलक्षणे सूत्रकारस्याभ्युपगम
उन्नेयः ? अनिष्टसमादीनामपि उदाहरणदर्शनात् । तल्लक्षणान्तराप्रणयनात् । “विप्रतिपत्तौ
च संप्रतिपत्तेः”, “अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थाया” इत्यादिसूत्रदर्शनाच्च ।
तदेतद्वाक्येनैव गतार्थम् । तथाच “अन्यदन्यस्माद^१नन्यदित्यन्यथाभावः”
“अनियमे नियमान्नानियम” इति सूत्रे ^२वाक्यलार्थतयैव व्याख्यात

ज्ञान्यत्रान्तर्भूतम् । उपलब्धिसमायास्तु अवधारणविकल्पेन प्रत्यवस्थानरूपत्वात् पृथक्त्वं
युक्तमित्याह—लक्षणेति । न ह्युपलब्धिसमायामिति लक्षणमन्यजातावस्ति । नाप्यन्यजाति-
लक्षणमुपलब्धिसमायामिति लक्षणमसङ्कीर्णमित्यर्थः ।

एवमेकदेशिव्याख्यानं निराकृतम् । स्वव्याख्यानमुपसंहरति—तस्मादिति (?) विषय-
धर्मेष्वभावमुखेन चानुपलब्धिसमैव, न तु भावमुखेन चानुपलब्धिसमेति तात्पर्यम् ।
विषयिधर्मा उपलक्षणमनुपलब्धिसमा च स्वयमपि विषयिधर्मरूपत्वात् विषयिधर्मसमोपलक्षण-
कतया त्वनुपलब्धिसमाविषयिधर्मसमेति नामद्वयमाह—उपलक्षणेति । इयमेवेति । स्वात्मनि
तदतद्रूपविकल्पेन ^३प्रत्यवस्थितेरेवेत्यर्थः ।

ननु यथा व्याख्यातं, तथा न सूत्रकारसम्मतमिति मन्यमानः शङ्कते—कथमिति ।
सूत्रकाराभिमत एवार्थोऽस्माभिर्व्याख्यातः, न तु स्वयं कल्पित इत्याशयवान् परिहरति—
अनिष्टसमादीनामिति । अनुपलब्धिसमा^४निष्ठमिति समयोस्तुल्ययोगक्षेपत्वात् इति भावः ।
न त्वसमा (?) दीनामनुदाहरणं, तथापि तेषां लक्षणान्तरेण सङ्ग्रहे यथोक्तं न भविष्यतीत्या-
शङ्क्याह—तल्लक्षणेति । तेषां सङ्ग्राहकं तावदुक्तं लक्षणान्न सम्भवति । अन्यच्च
लक्षणान्तरमनुपलब्धिव्यतिरेकेण न प्रणीतं सूत्रकृता । अतो निश्चिनुमः अनुपलब्धिसमलक्षणं
उपलक्षणमिति मतं सूत्रकारस्येति । किञ्च द्वितीयसंशयपरीक्षायां सूत्रकार एव पूर्वपक्षदशायां
अनुपलब्धिसमलक्षणमन्योदाहरणमित्यपि दर्शितवान् । अतोऽपि प्रकृतलक्षणं उपलक्षण-
मभिप्रेतं सूत्रकारस्येति दर्शयति—विप्रतिपत्तौ चेति । शब्दविषया विप्रतिपत्तिः ।
सा यदि स्वविषया, तदा यथा शब्दो विप्रतिपत्तिविषयः न विप्रतिपत्तिः, तथा
विप्रतिपत्तिरपि विप्रतिपत्तिविषयत्वान्न विप्रतिपत्तिमेवति । ततश्च न विप्रतिपत्तिरस्तीति, कुतः
संशय इत्यर्थः । एवमव्यवस्था आत्मव्यवस्थास्वरूपे व्यवस्थितत्वादव्यवस्था नास्तीति
कुतो व्यवस्थातः सञ्जायमानः संशयो जायत इत्यर्थः । तदेतत् सूत्रद्वयं जात्युत्तरमेव न
भवति । किन्तु वाक्यलमित्युपलक्षणपक्षमसहमानो वादी शङ्कते । ^६तदेतदिति ।

1. क-अनन्त्यत्वात् 2. क-वाक्यलतयैव 3. प्रत्यवस्थितेति 4. मित्तीत्यधिकम् ।
5. लक्षणं इति साधु 6. तदिति मूले नास्ति

इति चेत्, ¹न त्वेवं, विवक्षिताप्यनुपलब्धिसमा वाक्छलं एव, तुल्ययोगक्षेमत्वादिति न जातिः स्वात् । अथ कल्पितदूष्यं दूषणं छलमुक्तं, न चात्रानुपलब्धिपदार्थः कल्पितोऽपि त्वनुपलब्धिः स्वात्मन्यपि ² अनुपलब्धिर्न वेत्युपक्रम्य दूषणमतो न छलं तल्लक्षणायोगात् । न च विशेषलक्षणात्तथा ³ हि अभिधोपचारतात्पर्यवृत्तिव्यत्ययाभावादिति ⁴ । तदेतत्तुल्यमन्यत्रापि ।

एवमनभ्युपगच्छन्तं उपलक्षणवादिनं सूत्रान्तरसंवादेन द्रढयति—तथा चेति । द्वितीयाध्याये शब्दानित्यत्व ⁵प्रकारेण मीमांसकोक्तमभ्यस्यमवस्थितं दृष्टं यथा शरीरादिकं (?) परिहरता नैयायिकेनान्यत्वेऽप्यभ्यासदर्शनात् यथा ⁶द्विरत्रित्वत्रिरनृत्यत्व अनवस्थितपदार्थेऽप्यभ्यासो दृष्टश्चेत् इति (?) अनैकान्तोऽभ्यासः ⁷नावस्थाकं साधयतीत्युक्ते सत्यन्यत्वं प्रतिक्षिपता पूर्वपक्षितं यदिदं (?) मन्यदित्युच्यते तद्यस्मादन्यदनन्यद्वा । अन्यत्वे त्वन्यन्न स्यात् । न हि ब्राह्मणादन्यो ब्राह्मणो लोके । अन्यत्वेऽन्यन्न भवतीत्यादि यथान्यत्वभावे पूर्वपक्षिते तथा शब्दपरिणामनिराकरणप्रस्तावे सूत्रकृतोक्तं प्रकृत्यनियमादूर्णविकाराणाम् । अस्यार्थः प्रकृतिविकारभावेऽपि नियमो दृष्टः यथा क्षीरविकारो दधि । न पुनः क्षीरं भवति । दध्यत्रेति तु विकारस्थाने यकारो दृश्यते । विध्यतीत्यत्र यकारस्थाने खलु इकारस्तिव्यनियमः । तस्मान्न प्रकृतिविकारभावो वर्णानामिति दर्शिते, “अनियमे नियमान्नानियम” इति अनियामाभावे द्वेऽपि सूत्रेऽधुनार्थतया व्याख्याते । यथा विप्रतिपत्तौ च सप्रतिपत्तेरित्यादिकमपि वाक्छलं न जातिः । अतो नोपलक्षणपरं अनुपलब्धिसमलक्षणमिति समुदायार्थः ।

ननु यदि ⁸प्रतिपत्तौ च संप्रतिपत्तेरित्यादिकं न जातिः, किन्तु वाक्छलं, तदा त्वदनुपलब्धिसमाप्येनेनैव न्यायेन वाक्छलेन भ्रान्तिरित्युपलक्षणवादी अनुपलक्षणवादिनं प्रत्याह—नन्वेवमिति । यदि व्याख्यायते तदोपलक्षणपक्षं विहायापि यथाश्रुतानुपलब्धिसमा तावज्जातिरिति भवतोऽभिमतम् । उपलक्षणवादिना च प्रतिपत्तेरित्यादिसूत्रसंदर्शनादेवानुपलब्धिसमलक्षणमुपलक्षणमिति वर्णितम् । तच्चेति सूत्रं वाक्छलमिति यदि व्याख्यायते, तदा प्रकृताप्यनुपलब्धिसमा वाक्छलमेवेति स्यात् । न चैतदिष्टं भवति उपलक्षणेति विवादः, न त्वनुपलब्धिसमायामपीति तात्पर्यम् । तुल्ययोगक्षेमत्वमुक्तमुपलक्षणवादिना अनुपलक्षणवादी तदुद्दिष्टादिराह—अथेति । छलसामान्यलक्षणायोगे छलमित्यभिधाय विशेषलक्षणायोगात् छलं भविष्यतीत्याशङ्क्य निषेधति—न चेति । सामान्यलक्षणायोगे विशेषलक्षणायोगो यद्यपि, तथापि तदयोगेऽपि तद्योगमभ्युपगम्य प्रकृते सोऽपि नास्तीति परिहरति—अभिधोपचारतात्पर्यवृत्तिव्यत्ययाभावादिति । अभिधावृत्तिव्यत्ययेनोपचारवृत्तिव्यत्यये तात्पर्यवृत्ति-

1. क-ननु 2. क-एतन्न 3. क-हि इति न 4. क-एतन्न 5. प्रकरणे इति स्यात्
6. द्विः अन्त्यत् त्रिः अन्त्यत् इति भवेत् 7. अनवस्थानं 8. विप्रतिपत्तौ इति स्यात्

कथं तर्हि टीकाकारो^१ऽप्यन्यनियमयो^२रन्यत्वनियमाभ्यां प्रत्यवस्थानं वाक्छलमित्याह ? शब्दान्तरनिमित्तकल्पनाद्वारेणा^३र्थकल्पनामाश्रित्य । तथा हि कश्चिद्विषयं सम्बन्धिनमवधिञ्चापेक्ष्य केचिद्विषयिणः सम्बन्धिनो व्यावृत्ताश्चेति तच्छब्दाऽपि^४ तन्निमित्तका एवेति व्यवस्थिते

व्यत्ययेन वाक्छलं उपचारच्छलं सामान्यच्छलमिति यथासंख्यं भवति । न चान्यतमव्यत्ययः प्रकृते । तस्मान्नैषानुपलब्धिसमा च्छलमिति न तुल्ययोगक्षेमत्वमित्यनुपलक्षणवादिनो..... यद्यनेन प्रकारेणानुपलब्धिसमाजातिर्न छलं तदनेनैव प्रकारेण विप्रतिपत्तौ च सप्रतिपत्तेरित्यादिकमपि जातिः । न ह्यत्र विप्रतिपत्तिः.....अपि तु विप्रतिपत्तिस्त्वात्मनि वृत्तिर्न वेत्युपक्रम्य दूषणम् ॥

ततो न छलमिति वयमपि परिहराम इत्याशयवानाह—तदेतदिति । अन्यत्रापीति । विप्रतिपत्त्यादौ यद्यनेन प्रकारेण जातिः ‘५तदान्यदन्यद्वा नान्यदित्यनन्यथा भावो’, ‘६नियमे नियमान्न नियम’ इति सूत्रद्वयमपि जात्युत्तरमस्तु । नचैवमिति वाच्यम् । काकृत.... व्याख्यातत्वात् तस्मात्तुल्यत्वेऽपि किञ्चिज्जात्युत्तरस्येति दर्शयति—छलमिति । अत्र सूक्ष्मविवेकमजानानोऽनुपलक्षणवादी पृच्छति—कथं तर्हीति । सूक्ष्मविवेक....वचन-भाङ्गिभेदेन च टीकाकृता सूत्रद्वयं वाक्छलार्थतया व्याख्यातम् । परमार्थतत्त्वनया विवक्षया त्वनुपलब्धिसमादिकमपि....तदतद्रूपविवक्षया प्रत्यवतिष्ठते, तदा सर्वं जात्युत्तरमित्याशयवान् परिहरति....शब्दान्तरनिमित्तकल्पनाद्वारेणेत्यादिना संक्षेपत इत्यन्तेन ।

....पटोऽन्यः न तु स्वात्मनोऽपीति वस्तुस्थितौ अन्यशब्दापेक्ष्यानन्यः शब्दान्तरं तस्य निमित्तं स्वात्मान्यत्वमिति स्थिते अन्यशब्दस्य निमि....कल्पयित्वान्यशब्दस्तदपेक्षया च प्रत्युक्तम् । तथा चान्यशब्दस्य स एवावधिरितरावधिकस्य शब्दस्य स्वात्मैवावधिरित्यर्थान्तरकल्पना । तथा च घटादन्यो न पटो यथा स्वात्मनो घटादन्यस्मादन्यो नान्यो भवितुमर्हतीति । न हि ब्राह्मणादन्यो ब्राह्मणो लोक इत्यर्थः ।

तथा नियमेऽधिकरणभूते नियमः आधेयभूत इत्याधेयशब्दः आधेयविषये नाधारविषय इति वस्तुस्थितावाधाराधेययोः अभेदाभिमानादाधेय^७शब्दस्याधारे प्रयुक्त इति कल्पयति । तथा च स एव नियम इत्यनियमभाव इत्यर्थः ।

पूर्वोक्तं समस्तमेव विवरणव्याजेन प्रपञ्चयति—तथा हीति । किञ्चिद्विषये घटमपेक्ष्य केनचित् विषयिणोपलब्धानुपलब्धिप्रभृतयः न त्वन्यथेति पाषाणरेखेयम् । तथा किञ्चित्सम्बन्धिनमनियतमपेक्ष्य कश्चिसंबन्धिनो नियमादयो अनियमेऽधिकरणे संबन्धे नियमः

१. क-कारोऽन्या २. क-अनन्यत्व ३. क-अर्थान्तर ४. क-निमित्त ५. अन्यदन्य-स्मादनन्यत्वाददनन्यदित्यन्यथा भावः इति सूत्रम् । ६. अनियमे इति सूत्रारम्भः । ७. शब्दः

विषयान्तरसम्बन्धन्तरावध्यन्तर^१निमित्तकतां कल्पयित्वा वचनं विहन्ति चेत्, ^२तच्छलमेव । यदा तु नैवं तदा जातिरिति सङ्क्षेपः । तदयं सूत्रार्थः—यथानुपलब्धेर्विषयिणो धर्मस्य ^३आपादितानुपलम्भात् विषयतुल्यतया दूषणमनुपलब्धिसमः, तथान्यत्रापि विषयिणि धर्मे ^४बोद्धव्यमिति । एवञ्च प्रवर्तते । ^५उपलब्धिलिङ्गादि^६साध्याङ्गमिति । तदर्थमयं प्रयोगः । उलब्धिश्रोपलब्धिरूपेण यत्र ^७वर्तते तदुपलब्धमित्यपि^८ संवादम् । तदिदं स्वात्मन्यपि तादृरूप्येण वर्तते न वा ? वर्तते चेत्, इयमपि उपलब्धा स्यात्, विषयवत् । तथाच नोपलब्धिरुपलब्धत्वाद्विषयवदेव । नेतिपक्षे, स्वात्मनि स्वरूपेणावृत्तेर्नासावुपलब्धिरिति कथं तद्वृत्तेर्हेत्वादिरुपलब्धः स्यादिति व्यर्थः प्रयोगः^९ । एवमनुपलब्धावप्यनुपलब्धिः स्वात्मनि ^{१०}तादृरूप्येण वर्तते न वा ? वर्तते चेत् ^{११}विषयतदनुपलब्धा स्यात् । तथाच तद्वदेव तदभावः स्यादिति^{१२}, स चोपलब्धि^{१३}स्वरूप इति विपरीतापत्तिः । न वेति पक्षेऽपि, स्वात्मनि स्वरूपेणावृत्तेः न स्यादेवेति विपरीतापत्तिरिति^{१४} । उभयथापि ^{१५}हेत्वंशासिद्धिः । अथ तादृरूप्येण वृत्तावप्यनुपलब्धिर्नानुपलब्धा न वा नास्ति ॥

संबन्धी, न त्वनियम एव नियम इत्यपि पाषाणरेखा । तथा कंचिदवधि पटादिकमपेक्ष्य केचिद्व्यावृत्ताः पटादयो न स्वात्मनोऽपीत्यपि । तथा तच्च यथा अविषयसंबन्धिव्यावृत्तिशब्दाः अनुपलब्धिनियमान्यशब्दात्तन्निमित्तकारणातिरिक्तविषयसंबन्धिनियमानिमित्तका एवेति ।

ननु स्वात्मरूपविषयसंबन्धव्रीधनिमित्तका इति स्थिते स्वानतिरिक्तविषयसंबन्ध्यन्तरनिमित्तकता इत्याद्यनुपलब्धिनिषेधकं प्रमाणमित्युक्ते स्वात्मनो निषेधकमित्याभिहितम् । तथाच अनुपलब्धिरसिद्धेति वचनं वाक्यलमेवेति नियम इत्यभिहितम् । इतरथा चानियमो नास्तीति वचनं वाक्यलमिति अन्यदित्यभिहिते स्वात्मनोऽन्यदुक्तम् । तथा चान्यन्न भवतीति वचनं वाक्यलमिति विवेचनीयम् ।

नन्वेनेन प्रकारेण सर्वं छलं तदा छलमेवेदं न कथंऽच (?) नापि जातिरित्यत आह—यदा त्विति । अन्यथा जातिरित्यर्थे अनुपलब्धे स्वात्मनि तदतद्रूपनिषेधेन नियमस्य च न स्वात्मनि तदतद्रूपनिषेधेन.....द्यवस्थात्मनि तद्रूपनिषेधेन यदा प्रत्यवतिष्ठते तदा पूर्वोक्तं सर्वं जातिरित्यवदातम् । पूर्वं व्युत्पादितोपलक्षणपक्षं हृदि निधाय सूत्रार्थं विवृणोति — तदयमित्यादिना बोद्धव्यमित्यन्तेन । शिष्यबुद्धिविशदीभावाय जात्युत्तरक्रममाह—एवंचेत्यादिना । नैकान्तो हेतुरिष्टं लिङ्गादिसिद्धं गमयति । तदर्थमयं प्रयोगः इच्छारूपेण यत्र त....तदीयमिच्छा

1. क-निमित्ततां 2. क-एतन्न 3. क-आपादितात् 4. क-बोद्धव्यः 5. क-उपलब्धं
6. क-सिद्धयङ्गं 7. क-प्रवर्तते 8. क-इत्यविवादम् 9. क-प्रयासः 10. क-स्वरूपेण
11. क-विषयवत् 12. क-एतन्न 13. क-रूप 14. क-एतन्न 15. क-हेत्वं शोऽसिद्धः

¹तर्हि तद्विषयोऽपि नानुपलब्धो न वा न स्यादिति अनैकान्तिको हेतुरिति । एवमिच्छा-
दिषु ² नामपरिवर्तनेन ³प्रयोगो द्रष्टव्यः । तद्विषये ⁴ खल्वपि । सन्दिग्धे न्यायः प्रवर्तते,
सन्देहविषयश्च सन्दिग्धः । अथ सन्देहस्तादृश्येण ⁵ स्वात्मनि वर्तते न वा ? प्रथमे सन्दिग्धः
सन्देहः कथं ⁶मन्यं व्यवच्छिन्ध्यात्, नेतिपक्षे ⁷ सन्देहो न स्यादेव, स्वात्मनि तादृश्येणावृत्ते-
रिति न्यायविषयाभावः । एवं ⁸भ्रमादिषु अपि बोद्धव्यम् । तदस्याविषयधर्मो द्वारं, प्रयोगो
दूष्यः, प्रतिकूलतर्कत्वमारोप्यं, अति ⁹पीडायामसिद्धिरनैकान्तिकत्वं वा एतदाभासा चेयमिति ॥

¹⁰दुष्टत्वमूलचिन्तासूत्रम्—

(सू) अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः ॥

अस्याप्युपलक्षणे तात्पर्यम् । “उपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुरित्यादिसूत्र” विपरिणामेन
सर्वत्र समाधानप्रवृत्तेः ¹¹ । अक्षरार्थस्तु—अनुपलब्धिः स्वात्मनि तादृश्येण वर्तते इत्यद्वा न
त्वस्यायमर्थः स्वविषयेति; अपितु, तदात्मिकेति । तथाच ¹²सानुपलब्धिरूपलभ्यवन्न स्यादित्ययं ¹³
अहेतुः । उपलभ्यं हि ¹⁴ नास्तीत्यवधार्यते तन्निषेधकात् प्रमाणादनुपलब्धेर ¹⁵नुपलम्भाभावात्,
न चासौ स्वात्मनो ¹⁶ निषेधकं प्रमाणं, निषेधो वा ¹⁷ नाप्युपलम्भाभाव ¹⁸स्वरूपप्रतियोगिनं विधत्ते
स्वप्रतियोगिरूपो वा । तथात्वे वा स एव न स्यात् । को ¹⁹विदधति को वा तद्रूपः स्यात् ²⁰ ।
तदिदं युक्ताङ्गीहीनत्वं निषेधकं ²¹ प्रमाणमनपेक्ष्य निषेधसाधनात् । अयुक्ताङ्गाधिकत्वं वा ।
अयुक्तस्यैव ²²स्वात्मनिषेधकत्वस्य ²³स्वात्मनिषेधरूपत्वस्य वा स्वीकारादिति अनेकान्तो ²⁴ हेतु-

²⁵स्वात्मनि तादृश्येण वर्तते न च वा वर्तते चेतीयमपीष्टा स्याद्विषयं तथा च नेच्छाविषयस्वा-
दिष्टवदेव ²⁶नेतिपक्षे स्वात्मनि....साविच्छेति कथं तद्वृत्तेः हेत्वादिरिष्टत्वादित्यर्थः ।
प्रयोग इत्याशयवानाह—एवमिच्छेत्यादि । नाम परिवर्तनेति । विषयिधर्मसमान-
मतमाश्रित्याह—तद्विशेषेष्वापीति । भ्रान्तोऽयं कान्तोऽयमित्युक्ते भ्रान्तिविषयः भ्रान्तः,
कामविषयः कान्तः, नेतरथा । तथा भ्रान्तिकान्तयोरपि स्वात्मनि पूर्ववद्विकल्पेन
दूषणमुन्नेयमित्याह—एवमिति ।

ननु यथा जात्युत्तरसूत्रं विषयिधर्मपरतया व्याख्यातं तथा परिहारमव्यापकं इत्यत
आह—अस्यापीति । तथा च नाव्यापकं इत्यर्थः । भेदनिबन्धनस्य विषयिविषयभावस्य
अभेदेऽनुपपत्तेरित्याशयवान् अक्षरार्थमाह—अक्षरार्थस्त्वित्यादि स्वीकारादित्यन्तेनेति ।

1. क-तद्वृत्ते हि 2. क-अपिशब्दोऽधिकः 3. क-प्रयोगाः द्रष्टव्याः 4. क-तद्विशेषे 5. क-
स्वात्मनि तादृश्येण 6. क-अन्यव्यवच्छेदं कुर्यात् 7. क-तु इत्यधिकं 8. क-भ्रमकामादिषु 9. पीडय
10. क-दुष्टत्वमूलन्तु 11. क-इतिपदं अधिकं यर्तते 12. क-असौ 13. क-एतन्न 14. क-एतन्न
15. क-उपलम्भात् 16. क-अपि प्रतिषेधकं 17. क-न हि 18. क-स्वप्रति... 19. क-विदधीत
20. क-इत्यहेतुः 21. क-निषेधक 22. क-स्वात्मनि 23. क-स्वात्म इति एतन्न 24. क-हेतुरिति न
25. एतदारभ्य उपरि स्वात्मनीति पर्यन्तं मूलवाक्यं अन्यथा लिखितमस्ति 26. नेति इति पाठः

रनुपलम्भः सत्यपि गतत्वादित्यप्यहेतुः । अनुपलम्भभात्मकत्वादनूपलब्धेर्विशेषणान्तररहित-
त्वादिति यावत् । तदिदं अविषयवृत्तित्वम् । यदिह^१ निर्विशेषणा व्यभिचरेत् किमायातं
विशिष्टायाः एकदेशगुणदोषयोः समुदायाविषयत्वात् । अन्यथा विशेषणोपादानवैयर्थ्यात् ।
योग्यानुपलब्धिस्तु भावाभावयोर^२प्यभावान्नातिवर्तत इति । एवं तर्हि विशिष्टानुपलब्धि-
रुपलब्धेरप्यभावं उपलब्धिं गमयेत् । न चेदेवं विवक्षितमप्यभावं न गमयेद्विशेषात् । तत्र
गतावितरेतराश्रयदोषः अगतावनुपलब्धिरसमर्थेति एतदपि अहेतुः । अनुपलम्भभात्मक-

अनुपलम्भमात्रस्य व्यभिचारमाशङ्क्य योग्यानुपलम्भस्याव्यभिचारमाह—अनैकान्त
इत्यादिना नातिवर्तत इत्यन्तेन । अनुपलब्धिमात्रमभावसाधकं न भवति । योग्यानुपलब्धिस्तु यथा
घटादेरभावं बोधयति तथात्मनोऽपि योग्यानुपलब्धिरित्यात्मनोऽप्यभावमुपलम्भं गमयेदन्यथा
योग्यानुपलब्धित्वाविशेषात् क्षयस्याप्यभावं बोधयेदित्यभिमानं परस्योत्थापयति—एवमिति ।
पक्षे दोषमाह—तत्रेति । यथा स्वभावतो योग्यानुपलब्धित्वभावस्य वादे निषेधकं प्रमाणं
योग्यानामनुपलब्ध्या पटादिनास्तिताप्रतीतेः सर्वजनसम्मतत्वादविरुद्धत्वाच्च । न ह्यत्र
कस्यचिद्विप्रतिपत्तिः । न च योग्यघटाद्यनुपलब्धिर्घटाद्यभावं गमयति । कंचिदोषमाह—
अत इति । चक्षुरादिकमिव रूपादिकमवगम्यते । न च परमार्थतोऽनुपलब्धिः स्वनिषेधकं
प्रमाणम् । येन आत्माभावं गमयति । अन्यनिषेधकस्य प्रमाणस्य तदितरात्मनिषेधकत्वानुपपत्तेः
सर्ववादिसिद्धत्वात् । तस्मादात्मनिषेधकत्वेनैव निषेधकमनात्मनि, न तु अन्यथेति स्थिते परस्परा-
श्रयदोषः । निषेधकत्वे सति निषेधकं प्रमाणं, निषेधकप्रमाणत्वे सति निषेधकत्वमितीतरेतरा-
श्रयदोष इत्यर्थः । न च विषयनिषेधकत्वेऽप्यनिषेधकत्वेऽप्ययं दोष इति घटादेर्यो(यो)ग्यस्यानु-
पलब्धिरियमिति यथा, न तथा स्वात्मनो योग्यानुपलब्धिरियमिति विशेषस्य स्वात्मत्वात् ।
न हि घटस्यानुपलम्भो येन घटस्यैवानुपलम्भस्यैवाभावं बोधयेत् अनुपलम्भानुपलम्भोऽनुपलम्भभावं
उपलम्भम् । अयं न घटानुपलम्भो(?) ह्यनुपलम्भस्याभावानेकत्वेन जगद्विदितत्वादिति सारम् ।

इतरेतराश्रयदोषवशेन योग्यानुपलब्धिः स्वाभावं न गमयेदित्यभ्युपेतव्यम् । तत्र
परोक्तदोषं निराचिकीर्षुरप्यस्यति—अगताविति । घटस्य योग्यस्यानुपलम्भो घटस्य
निषेधकं प्रमाणं, न स्वभावतो नात्मनोऽपि निषेधकं प्रमाणम् । अथ स्वविषयं घटं
निषेधति, न निषेधति स्वात्मानमविषयभूतं यथा चक्षुरादिकं रूपादेः स्वविषयस्य विधायकं
प्रमाणं रूपादिवोधकं चक्षुरादेर्नैवासमर्थमित्युच्यते लोके । तत्कस्य हेतोः । स्वविषयसमर्थत्वेऽ-
न्यत्रासामर्थ्यदोषत्वे सर्ववादीष्टत्वादित्याशयवान्निराकरोति—निषेधकप्रमाणविषयत्वादिति ।

त्वादनुपलब्धेः निषेधकप्रमाणात्मकत्वात् । तथाच स्वविषयसमर्थत्वेऽन्यत्रासामर्थ्यं न क्षतिमावहतीत्यर्थः ।

अथोभयोरपि विधायकप्रमाणगोचरत्वं किं न स्यात् ? अभावोच्छेदप्रसङ्गात् । अथ विपर्ययः कस्मात् न भवति ? स्वभावविपर्ययप्रसङ्गात् । तदिदं अविषयवृत्तित्वं अन्यत्रासामर्थ्यं नान्यत्राशक्तेरदृश्यत्वात् । भावे तु उपलभ्यमानेऽभावानुपलब्धिः ^१पृष्टलभ्येति ॥ तथापि भावाभावयोः विधि^२निषेधयोग्यता कथमवधार्यत ^३इत्याह ।

(सू) ज्ञानविकल्पानाञ्च^४ भावाभावसंवेदनादध्यात्मम् ॥

^५नास्ति नास्त्यु^६पलम्भोऽनु^७पलम्भ इति ज्ञानविकल्पाः, तेषां भावाभावविषयत्व-संवेदनात् अध्यात्मं मनसा ^८नेदमुपपत्तिसाध्यमित्यर्थः । यस्तु ^९स्वनिषेधकं ^{१०}स्वरूपनिषेधरूपं वा प्रमाणमभ्युपगच्छेत् अन्यदोषेण दुष्टं वा ^{११}न्यत्रासामर्थ्यं अन्यत्रासामर्थ्यं वा ^{१२}न तस्य स्वोक्तिव्यापनात् सर्वत्र व्याघात इति । एवमुपलब्धावप्यनु^{१३}पलब्धिः स्वात्मनि तादृरूप्येण

ननु भावाभावयोर्यथा प्रमाणविषयत्वे न कश्चिदोषः, तथा विधायकप्रमाणगोचरत्वमपि दोषोऽस्तीति मन्यमानस्य मतमाशङ्कते—अथोभयोरपीति । प्रमाणगोचरत्वं प्रमेयत्वं, विधायकप्रमाणगोचरत्वं भावत्वं, निषेधकप्रमाणगोचरत्वं अभावत्वं इति भावाभावव्यवस्था लोकसिद्धा । ततश्च विधायकगोचरत्वं भावत्वे द्वयोर्भावलक्षणाक्रान्तत्वेनाभावस्यापि भावत्वप्रसक्तौ अभावत्वनिवृत्तिरिति परिहरति—अभावोच्छेदेति । अस्तु विधायक-निषेधकप्रमाणगोचरत्वं भावाभावयोः । तथापि निषेधकप्रमाणगोचरत्वं भावत्वं, विधायक-प्रमाणगोचरत्वं अभावत्वमिति विपरीतं किं न स्यात् इति शङ्कते—अथेति । भावेऽभावे भावो भवेत् इत्यनिष्टमापद्यत इति परिहरति—स्वभावेति । न चैवमेवास्त्विति वाच्यम् । लोके प्रमाणव्यवहारयोर्विपर्यासयितुमशक्यत्वात् इति । ननु योरन्यनुपलब्धिस्तु भावाभावयोरप्यभावं नातिवर्तत इत्युक्तम् । अत्राभावोपलम्भे भावानुपलब्धिवत् भावोपलम्भे न कस्यचिदनुपलब्धिरस्ति । तत्कथमिदं संगच्छत इत्यत आह—भावेऽपीति । अभावानुपलम्भे भावानुपलम्भवद्भावोपलम्भेऽपि अभावानुपलम्भस्य वज्रलेपायमानत्वादिति सङ्गच्छत इत्यर्थः ।

उक्तमर्थं सूत्रकारसंवादेन द्रढयति—ज्ञानेति । सामान्यलक्षणं योजयति—अस्त्विति । अनुपलब्धिर्विषयिधर्मोपलक्षणतया पूर्वपक्षसमानयोः व्याख्याता । तत्रोपलक्षकानुपलब्धिं व्याख्याय उपलक्षणीयोपलब्धिं व्याख्यातुं उपक्रमते—एवमुपलब्धावपि इति । यथा स्वविषया न भवत्युपलब्धिः, तथोपलब्धिनिवृत्तिरनुपलब्धिसम्पत्तिरूपा आयाता । तथा च

१. क-पृष्ठ २. क-निषेधप्रमाणगोचरता ३. क-इत्यत ४. क-च पदं न ५. क-अस्ति
६. क-उपलम्भे ७. क-नोपलम्भ ८. क-नोपपत्ति ९. क-स्वात्मनि नि... १०. क-रूपपदं न
११. क-अन्यत्र १२. क-एतन्न १३. क-उपलब्धिः

वर्तत इत्यद्वा न त्वस्यायमर्थः स्वविषयेति, किन्तु तदात्मिकेति । तथा च तदनुपलब्धेः सैव न स्यात्, तदभावाद्धेतवादिरपि ^१कथं तद्विषयः कथं उपलब्धः स्यादित्यहेतुः । उपलम्भात्मकत्वादुपलब्धेः । न हि स्वविषय^२व्यावृत्तेः ^३स्वविषयमेव व्यावर्तते चक्षुरादेरपि तथाभावप्रसङ्गात् । नापि स्वरूपवेदनमस्याः स्वविषयवेदनं ^४किन्तु तद्वेदनरूपतैव । अन्यथा सर्वविचीनां सर्वविषयत्वप्रसङ्गात् । तद्विचौ तद्विशिष्टार्थव्यवहार^५लोपप्रसङ्ग इति चेत्, इष्ट एवायमर्थः ।

एतावता हि ^६तद्विशिष्टस्य व्यवहारकाले तद्वेदनं सिद्ध्यति । न तु तेनैवेति । सेयं^७ जातिरंशतः कीर्तिमपि व्यामोहितवती । यदाह—‘अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थ^८सिद्धिः प्रसिद्ध्यतीति ॥’

(सू) साधर्म्यात्तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गात् अनित्यसमः ॥

अस्याप्युपलक्षणमर्थः । साधर्म्यवद्वैधर्म्येणापि प्रत्यवस्थानसम्भवात् । तथा शब्दानित्यत्ववत्पर्वताग्निमत्त्वादावपि साध्यान्तरे सावकाशत्वात् । तथा हि प्रकृतो^९दाहरणे यद्या-

परोक्तं दोषं उपन्यस्य परिहरति—तथा चेति । नन्वस्य विषयवेदनं स्वरूपवेदनं इत्याह कीर्तिः । तदुत्थाप्य अतिप्रसङ्गो न निवारयते—नापीति । पटवेदनं पटविषयं, न घटादिविषयं, अन्यवेदनस्य अन्याविषयत्वे वादिप्रतिवादिसम्मतत्वात् । तद्यदि पटवेदनमन्यस्यावेदनम् तदान्यत्वाविशेषात्पटातिरिक्तसमस्तवस्तुनोऽपि वेदनमिति सर्ववेदनस्य सर्वविषयत्वप्रसङ्गोऽनिष्ट आपद्यते । ननु यदि विषयवेदनं न ज्ञानस्य वेदनं तदा ज्ञानमविदितं कथं ज्ञातोऽयमर्थं ज्ञानावशिष्टोऽर्थ इति व्यवहारः । नागृहीतविशेषणाविशेष्ये बुद्धिरुत्पद्यत इत्युक्तं कीर्तिना । तदुत्थाप्य परिहरति—तद्वित्ताविति । ज्ञानस्यावित्तावित्यर्थः ।

तद्विशिष्टार्थव्यवहारो ज्ञानविशिष्टोऽर्थ इति व्यवहार इत्यर्थः । इष्ट एवायमर्थः ज्ञानस्योवेदने ज्ञात इति व्यवहारो नास्तीत्यस्माभिरप्युपगम्यते । अतो नेदमनिष्टम् । यदा तु ज्ञातोऽर्थव्यवहारस्तदापि ज्ञानमायाति, न तु तेनैवेति पटज्ञानेनैव पटज्ञानं जायते । किन्तु पटज्ञानज्ञानेन मानसेनेति रहस्यम् । विषयधर्मसमानजातिः कीर्तिना प्रयुज्यमाना कीर्तिरकीर्तिमातनोति इत्याह—सेयमिति । अंशत उपलब्धिर्भागत इति अप्रत्यक्षोपलम्भस्य ^{१०}अस्मत्संवेदनोपलम्भस्येत्यर्थः । उपलम्भोऽप्युपलम्भ्य घटादिविषयः, न तु स्वात्मोपलम्भविषयोऽपि । तदुपलम्भो ह्यन्यो मानसादिः तेनोपलब्धेह्युपलम्भे अर्थस्य दृष्टिः, दृष्टो वार्थ इति विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारादिति रमणीयम् ।

ननु यदि सर्वानित्यत्वप्रसङ्गनमनियतमुच्यते तदा सर्वबद्धिमत्त्वादिप्रसङ्गनमनित्यसमो बद्धिमत्त्वाद्यनुमाने भवेत् । तथा चाव्यापकमेव साधर्म्यादित्याद्यव्यापकं सर्वानित्यत्वेन वैधर्म्येण प्रत्यवस्थाने अव्याप्तेरिति हृदि निधाय व्याचष्टे—अस्यापीति ।

१. क-एतन्न २. क-विषयत्व ३. क-स्वयमेव ४. क-अपि तु ५. क-विलोप ६. क-विशिष्ट ७. क-जातिरंतः ८. क-दृष्टिः ९. उदाहरणे तावत् १०. असत्संवेदन इति पाठः

काशवैधर्म्यादनित्यः शब्दः त्रैलोक्यमेव तद्वैधर्म्यात् अनित्यं भवेत् । यदि महानससाधर्म्यात् पर्वतोऽग्निमान् तत्साधर्म्यात्त्रैलोक्य¹मप्यग्निमद्भवेत् ²इति । एवं प्रकाराणामन्यत्रान्तर्भावात् । प्रकृतेन तुल्ययोगक्षेमत्वाच्च । तस्मात् ³उपदर्शनमात्रमेतत् । अत एवोपक्रमे साधर्म्यात् 'तुल्यधर्मोपपत्तेः' ⁴इत्याह, न तु अनित्यत्वोपपत्तेरिति । तेनायं सूत्रार्थः—अनित्यत्व-प्रयोगसाधर्म्यात्सर्वानित्यत्व⁵प्रसङ्गवत् साध्यधर्मोपपत्तिप्रसङ्गेन प्रत्यवस्थानमनित्यसमः । अन्वर्थसंज्ञा तु साध्यधर्मसमेति । कथं पुनरियं अविशेषसमातो भिद्यते । तत्र पक्षादेर-विशेषमात्रापादानात्, इह तु पक्षस्य⁶ सपक्षत्व⁷साधनाद्विशेषः, परिकरस्तु तद्वदेव ॥

दुष्टत्वचिन्तासूत्रं ³तु—

(सू) साधर्म्यादसिद्धेः प्रति⁹षेध्यासिद्धिः प्रतिषेध्यासाधर्म्यात् ॥

इदं विवक्षिता¹⁰साधकमसाधर्म्यात् अस्ति ¹¹तदस्य घटधर्मत्वं नामेति जातिवाक्यार्थः । अयं च स्वात्मानमपि व्याप्नोति । इदमपि वाक्यं विवक्षितमर्थं न ¹²प्रतिपादयेत्, तदप्रति-पादकसाधर्म्यात् । अस्ति च तदस्य प्रतिज्ञाद्यवयवयोगित्वं स्थापनावाक्येनेति व्याघातः । तदिदमुक्तं प्रतिषेध्येन साधर्म्यादिति ।

अथ वा, नेदं विवक्षितार्थसाधकं समानधर्मत्वात् सत्त्ववदिति जातिवाक्यार्थः । सोऽपि तथा समानधर्मत्वादिति¹³ न विवक्षितसिद्धिः, यथा प्रतिषेध्यसाधर्म्यात् । प्रतिषेध्यञ्च तत् साधर्म्यञ्च इति कर्मधारयः । यद्वा, नेदं विवक्षितार्थसाधकं घटधर्मत्वात् ¹⁴सत्त्वधर्म-वदिति ¹⁵जात्युत्तरार्थः । सोऽपि तथा नियमानभ्युपगमात् । तथा हि नेदं प्रतिषेधसाधकं आकाशधर्मत्वात् स्थापनावाक्यवदिति व्याघातः । तस्मात्साधर्म्य¹⁶वैधर्म्यरूपत्वमत्रावि-क्षितम् । अपि तु नियमः । तत्प्रतिपादनार्थमाह—

(सू) दृष्टान्ते साध्यसाधनभावेन¹⁷प्रतिज्ञातस्य धर्मस्य हेतुत्वात् तस्य चोभयथा भावान्नाविशेषः ॥

निगद¹⁸व्याख्यानमेतत् । 'धर्मस्य' इति 'तस्य चोभयथाभावात्' इति ¹⁹वचनात् लक्षण-सूत्रमुपलक्षणं ²⁰बोद्धव्यम् । अनेन नियमरूपयुक्ताङ्गहीनत्वं दर्शितम् । ²¹अविशेषसमावद-त्रापि समानः समाधेरुपक्रम इति ॥

-
1. क-अपि शब्दो न 2. क-एतन्न 3. क-दिगुपदर्शन 4. क-आह इति अन्ते
5. क-प्रसंगवद्धर्मान्तरात् 6. क- विपक्षस्य 7. क-आपादनात् 8. क-तुपदं न 9. क-षेध्य...
10. क-असाधकसाधर्म्यात् 11. क-च इति योज्यं 12. क-प्रतिपादयति 13. क-इत्यस्मादपि
14. क-सत्त्ववदिति 15. क-जातिवाक्यार्थः 16. क-वैधर्म्यमात्रमत्र 17. क-प्रज्ञातस्य
18. क-व्याख्यातं 19. क-च इति योजनीयं 20. क-बोध्यम् 21. क-अविशेषसमावच्च समाधेः

(सू) नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसमः ॥

अत्राप्यनित्यशब्देन ^१सर्वविशेषणधर्मा उपलक्ष्यन्ते । 'नित्यमनित्यभावात्' इत्यनेन तदतद्रूपताविकल्पः । स च सारूप्यवैरूप्याभ्यां द्विरूपः । 'नित्यत्वोपपत्तेरित्यनेन विवक्षित-^२तार्थानुपपत्तिमात्रम् । तेनायमर्थः—^३विशेषणधर्मस्य तदतद्रूपद्विकल्पानुपपत्त्या धर्मिण-स्तद्विशिष्ट^४खण्डनं ^५नित्यसमः । इयं च संज्ञा धर्मान्तरे सुखदुःखशब्दवद्गौणी । गुणयोगश्च लक्षणमुक्तम्—^७अन्वार्था तु उपरज्जकधर्मसमेति । तेन नित्यानित्यभिन्नाभिन्नकार्याकार्ये ^८नामाश्रितसत्यासत्यसदसत् स्थिरास्थिर एकानेकानुवृत्ता । ननु वृत्तविशेषणाविशेषणसापेक्षानपेक्ष-क्रमाक्रमवाच्यावाच्य - परोक्षापरोक्ष - वर्तमानावर्तमान - हेयाहेय-सहितासहित - विरुद्धाविरुद्ध-ज्ञाताज्ञात - इष्टानिष्ट - द्विष्टाद्विष्ट-कृताकृत-शक्ताशक्त-उत्पन्नानुत्पन्न-व्यवहृताव्यवहृत इत्याद्य-वान्तर^९पटापट-सन्दिग्धासन्दिग्धादि-^{१०}धर्मविकल्पोपक्रमाः सङ्गृहीता भवन्ति । तदियमेवं प्रवर्ततेऽनित्यः शब्दः इति प्रतिज्ञायामाह—अनित्यत्वयोगादनित्यः तत्र^{११} तदनित्यत्वमनित्यं, नित्यं वा ? प्रथमे तदभावात्कथं अनित्यः ? द्वितीयेऽपि धर्मस्य सदातनत्वात् धर्मिणोऽपि तथात्वे कथमनित्यः ? न हि धर्मनिरपेक्षस्य धर्मस्य ^{१२}वस्थानं सम्भवति भाष्यादौ सुव्यक्तमेतत् ।

अपि च, अनित्यत्वं यदि नित्यं कथमतदाकारमन्यत्र तदाकारता^{१३}भाषादवति । अति-प्रसङ्गात् । न हि नीलं नीलीपुष्पं स्फटिके रक्ताकारतामापादयति । नाप्यनित्यमेव ^{१४}तच्छब्दे ^{१५}तदाकारतामापादयति । ^{१६}रक्तजपायोगात् स्फटिकारुणिमवत् भ्रान्तत्वप्रसङ्गात् । अति-

साधर्म्येण धर्ममात्रमुपलक्ष्यते साधर्म्यवैधर्म्योभयलाभेनाव्यापकं सर्वानित्यत्वेन साधर्म्यमुप-लक्षयति । तेनानुमानान्तरेऽपि सम्भवेन अव्याप्तिरिति सारम् । शेषं सुबोधम् ।

नित्यानित्यसमोद्देशक्रमव्यतिक्रमोऽत्र विभागक्रमे प्रतिप्रयोजनाभावं सूचयति । वाचः क्रमवर्तित्वात् क्रमेणाभिधानं, न प्रयोजनावष्टम्भत्वात् क्रमस्य एतदुपेक्ष्य प्रकृते लगति—अत्रापीति । नित्यत्वं हि धर्मिणो विशेषणरूपो धर्मस्तेनान्योऽपि विशेषणधर्म उपलक्ष्यते, नान्य इति नातिप्रसङ्ग इत्यवधातव्यम् । ^{१७}नित्यशब्देन नित्यसम इत्यत्र स्थितेन इत्यर्थः । लक्ष्यपदं यथोपलक्षणपरं, तथा ^{१८}पदान्तरमप्युपलक्षणपरमित्याह—नित्यमित्यादिना । तदतद्रूपता विकल्प उपलक्ष्यत इत्यन्वयः । विवक्षितानुपपत्तिमात्रमुपलक्ष्यत इति बोद्धव्यम् । उपलक्षण-व्याख्यानस्य समस्तलक्ष्यव्यापक^{१९}लक्षणासिद्धिः प्रयोजनमित्याह—तेनायमर्थ इति ।

1. क- सर्व एव 2. क-तानुपपत्ति 3. विवक्षित 4. रूपता 5. क-ष्टत्व... 6. क-नित्यसमा
7. अन्वार्था 8. क-अस्ति नास्ति 9. घटाघट 10. क-सर्व 11. क-एतन्न 12. क-अवस्थान-
संभव इति 13. क-आपादयेत् 14. क-एतन्न 15. क-तदेतदाका... 16. क-जपाकुसुम
17. अनित्यशब्देनेति मूले 18. पदान्तरं इति स्यात् । 19. लक्षणसिद्धिः इति भवेत्

प्रसङ्गाच्च । तदाकार^१पटयोगात् ^२अतदाकारपटस्यापि ^३पटाकारोपपत्तिः । अपि च, तदाकारं
अणि अनित्यत्वमनित्यत्वान्तरयोगाद्वा^४ स्वतो^५ वा । न प्रथमोऽनवस्थानात् । न द्वितीयः,
अतस्त्वभावानां ^६पटादीनां नित्यत्वप्रसङ्गाच्च^७ । तेषामपि तत्स्वाभाव्ये द्रव्यत्वव्याघात
इति सर्वथा न सम्भवति प्रतिज्ञार्थः । एवं हेतुदृष्टान्तयोरप्यनेनैव क्रमेण धर्मान्तरेऽप्यु-
त्थानमस्य स्वयमूहनीयम् । बौद्धचार्वाकवेदान्तिनामत्रैव^८ निर्द्धारः^९ । सेयं ^{१०}सारूप्येण
^{११}वैरूप्येण तु नित्यत्वेभि^{१२}न्नाभिन्नत्वादिना अभिन्नत्वे कार्यत्वादिना घटत्वादौ नित्य-
त्वानित्यत्वादिनेत्यादि । तथा हि नित्यः शब्द इति प्रतिज्ञायां नित्यत्वयोगान्नित्यः ।

न^{१३}त्वनित्यत्वानुमाने नित्यसमसंज्ञामुख्या यदा तु नित्यत्वादिकमनुमीयते तदनित्य-
त्वादिविखण्डेन नित्यसमसंज्ञा कथमित्याशङ्क्याह—इयं^{१४}चेति । तर्हि तद्विशिष्टत्वखण्डनं
नित्यसमैव मुख्यगौणभेदेन, आहोस्वित् संज्ञान्तरमस्तीत्यत आह—अन्वर्था त्विति ।
उपरज्जको धर्मो विशेषधर्मिण इव धर्मेति^{१५} समानमित्य^{१६}र्थसंज्ञा । यदाकारो धर्मः तदाकारो
धर्मा, न त्वन्यथा । शुक्लाकारधर्मवशाद्धर्म्यपि शुक्लः, न तु नील इति सर्वजनानाम् ।
शब्दोऽप्यनित्य इत्याकारधर्मवशेन वक्तव्यः । न वा नित्याकारधर्मसम्भवः प्रकृत इत्याश-
यवानाह—अपि चेति ।

अनित्यत्वं यदि नित्यं, कथमतदाकारं नित्याकारमन्यत्र शब्दादौ तदाकारतामनित्याकारतां
इत्यर्थः । यद्यनित्यत्वधर्मादनित्यत्वयोगात् अनित्यः तदा दोषमाह—नापीत्यादिनाति-
प्रसङ्गाच्चेत्यन्तेन । अतिप्रसङ्गं विभजते^{१७}तदाकारे । घटत्वाकारे घटयोगादित्यर्थः । यथा शब्दो
नित्यत्वयोगात् तथानित्यत्वमप्यनित्यमुच्यते, मानमन्यथान्तर योगेन स्वभावतो बोधयथा
तनसंशब्दान्मुक्तेन भुक्तमपि न सम्भवतीत्याह—अपि चेति ।

अतस्त्वभावानामनित्यत्वधर्मस्वभावरहितानामित्यर्थः । अथानित्यत्व धर्मस्वभाव^{१८} एव
घटादयोऽभ्युपगम्यन्ते तदा दोषमाह—तेषामपीति । ध्वंसोवा अनित्यत्वं ध्वंसा^{१९}वच्छिन्नो । न
च घटादयो भावभूतादि^{२०}व्यभावा असन्तो भावरूपध्वंस तदवच्छिन्नसत्तास्वभावा भवितुमीशते ।
तथा स्वीकारे द्रव्यत्वादिव्याघात इत्यर्थः । अस्यामेव प्रतिज्ञायां हेतुं
कृतकत्वं वेति विकल्पः । कृतपक्षे अकृतत्वधर्मयोगेन कथं कृतकम् । कृतकत्वं कृतक-
एवेति चेत्किं कृतकत्वान्तरयोगात्, स्व भावतो वा । न प्रथमः, अनवस्थानात् । न द्वितीयः,
तत्स्वभावादीनां घटादीनां अकृतप्रसङ्गात् । तेषामपि तु कृतकत्वस्वभाववत्त्वे द्रव्यत्व-

1. क-घट 2. क-एतन्न 3. क-घटाका . . . 4. क-एतन्न 5. क-स्वभावतः 6. क-घटा....
7. क-चेति पदं न 8. क-चात्रैव 9. क-निर्भरः 10. क-स्वरूपेण 11. क-विरूपेण 12. क-भिन्नत्व
13. ननु इति साधु 14. चेति मूले 15. धर्मेऽपि इति 16. अन्वर्थ इति 17. तदाकारेति
18. स्वभावा 19. ध्वंसावच्छिन्नसत्ता वा । 20. व्य इति न

तत्किं ततो भिन्नमभिन्नं वा ? भिन्नं चेत्तदपि भिन्नत्वयोगादित्यनवस्था । अन्यस्यान्य-
धर्मत्वेऽतिप्रज्ञो वा ? अभिन्नत्वे त्वेकशेषस्थितावाश्रयासिद्धिर्वा, कालात्ययापदेशो वा घटा-
देरतद्रूपतया^१ऽसाधारण्यं वेति ।

अनित्यः शब्द इत्युक्ते अनित्यत्वं कार्यमकार्यं वा ? कार्यत्वे न सहोत्पत्तिः ^२धर्मा-
भावादनुपपत्तिः । अत एव न पूर्वोत्पत्तिः । पश्चादुत्पत्तौ तदभावे नित्यशब्दः ^३स्यात् ।
तथा च न तत्र ^४अनित्यत्वावकाशो विरोधात् । अकार्यत्वे तु धर्मिणोऽप्यकार्यत्वं,
तथापि कुतो नित्यत्वं विरोधादित्यादि । घट इत्युक्ते घटत्वयोगात् घटः, ^५तत् नित्यं
अनित्यं वा ? प्रथमे घटस्यापि नित्यत्वप्रसङ्गः तद्धर्मित्वात् ^६नित्यत्वपरममहत्त्वधर्मि-
व्योमवत् । अनित्यत्वे सामान्यरूपत्वव्याघातः । कार्याकार्यविकल्पानुपपत्तिश्चेत्यादि
शुष्कतर्कवादिमतानुसारतः प्रतिपत्तव्यम् । तदस्या धर्मधर्मिभावो द्वारं स एव दूष्यः,
प्रतिकूलतर्कत्वमारोप्यं, तदाभासा चेयमिति ॥

दुष्टत्वमूलचिन्तासूत्रम् —

(सू) प्रतिषेध्ये नित्यमनित्यभावादनित्यत्वेऽनित्यत्वोपपत्तेः प्रतिषेधा-
भावः ॥

अनित्यतया प्रतिषेध्ये शब्दे नित्यमनित्यभावादित्यगं हेतुः ^७यद्यसिद्धः, ^८तदा
^९प्रतिज्ञादे न सिद्धयति । प्रतिज्ञार्थश्चेन्न हेत्वर्थः, व्याघातात् । ^{१०}तदनित्यो ^{११}ऽनित्यत्वोप-
^{१२}पत्तेर्हेतोरयं प्रतिषेधः तस्याभाव इति योजनेत्यक्षरार्थः ।

तात्पर्यन्त्वस्य यथायथं व्याघातमात्रोपलक्षणे । ^{१३}यत्तदाकारमतदाकारं वा ^{१४}कथमन्यत्र
तदाकारतामापादयेत् अतिप्रसङ्गात् इति । तदसत्, धर्म एव हि ^{१५}धर्मिणस्तदाकरता,

व्याघातेति सर्वथा न सम्भवति हेत्वर्थः । अस्याभावे प्रतिज्ञायां साध्यसाधनानित्यत्व-
कृतकत्वयोः घटो दृष्टान्तः सोऽप्युक्तक्रमेण न सम्भवतीत्यावानाह—एवमिति । एवं
साध्यान्तरदृष्टान्तान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् । न पुनरत्रैवानुपमान इत्याह—अनेनैवेति ।

पारमार्थिकधर्मस्वभावं न पारमार्थिकमङ्गीकृत्य साध्यसाधनयोगो लोके । तस्माद्ये वा
दूषणस्वीकरणप्रवृत्ता नित्यसमायामेव जातौ निमग्ना इत्यर्थः । शब्दस्य नित्यत्वं शब्दादभिन्नं तदा
शब्द एव । न चासौ स्वरूपणसाध्यं शब्दत्वेन शब्दत्वस्य सर्ववादिप्रसिद्धस्य साध्यत्वानुपपत्तेः ।
ततो जिज्ञासितधर्मविशिष्टतयाश्रयत्वं शब्दस्य, नान्यथा इत्यनतिरेकपक्षे आश्रयासिद्धिः ।
यदा व्यतिरेकं नित्यत्वं तदा तत्र सन्देहानुपपत्तेरसन्दिग्धे च वर्तमानस्य हेतोः सन्देह-

-
१. क-रूपताया २. क-धर्मधर्मिभावानुपपत्तेः ३. क-इति स्यात् ४. क-अनित्यता
५. क-तत् किं ६. क-नित्यपरममहत् ७. क-यदि सिद्धः ८. क-एतन्न ९. क-प्रतिज्ञार्थो
१०. क-एतन्न ११. क-अनित्ये १२. क-उपपत्तेः यः प्रति . . . १३. क-यत्तु १४. क-नान्यत्र
१५. हि पदं न

न तु तेन ^१उत्पाद्यमर्थान्तरम् । तदिदमुक्तं ^२ तदाकार^३तापादानमधिकं ^४अयुक्त-
मधिकृत्य चोद्यप्रवृत्तेः । कथमन्यस्य अन्याकार इति चेत्, न ; आकारशब्देनात्मनोऽन-
भिधानात् । धर्मस्तु भिन्न एव धर्मिणः । अन्यथा विरोधात् । कल्पनिकेऽपि धर्मधर्मिभावे
तथाभूतस्यैव भेदस्य पुरस्कारात् । न हि सर्वथा भेदानुल्लेखे स एव तद्विशिष्ट इति
व्यवहारः । तथाप्यतिप्रसङ्गः कुतो न स्यात् । यथादर्शनं ^५स्वभावव्यवस्थानात् ।
अत एव अन्यत्र समवेतोऽप्यन्यस्य धर्म उपलब्ध्यादिः स्वभावादेव व्यवतिष्ठते । तदिदं
युक्ताङ्गहीनत्वम् । नायमेतस्य धर्मोऽन्यत्वादन्यधर्मसमवेत^६त्वादिति व्याप्त्यसिद्धेः स्वोक्ति-
व्यापनाच्च व्याघातः । इदमसाधकमित्यत्र असाधकत्वयोगात् असाधकं तत्किं तदाकारं
अतदाकारं वा भिन्नमभिन्नं वेत्यादिविकल्पोपक्रमस्य दुर्बारात्वात् । एवं अन्यत्वान्य-
^७समवेतत्वादिहेतौ ^८घटपटादिदृष्टान्ते च ^९प्रष्टव्यम् । तदिदमुक्तं 'नित्यमनित्यभावाद-
नित्ये नित्यत्वोपपत्तेश्चेति'^{१०} । धर्मधर्मिभावानभ्युपगमे तवापि न हेतुसाध्यौ स्यातां तदुपपत्तौ

कालालये प्रयुक्तस्य कालालयापदिष्टो दूषणमिति । यदि च शब्दरूपानतिरिक्तमेव नित्यत्वं
तदाकाशादेः सपक्षाद्विपक्षाच्च ^{११}घटादयः शब्दत्वस्य व्यावृत्तत्वेन साधारण्यमिति प्रयुज्यत
इति विवेचनीयम् ।

ननु यदि धर्मिणस्तदा हीनत्वाविशेषात् कथं कस्यचिद्धर्मो न सर्वस्येति हृदि
निधाय शङ्कते—तथापीति । कश्चिद्धर्मः कस्यचिदेव प्रमाणतः प्रतीयते न सर्वस्येति लोकव्यव-
स्थितिरित्याशयवान् परिहरति—यथादर्शनमिति ।

इदं रस इति यथा, न तु रूपं रसो रसो ^{१२}रूप इति स्वभावः, तथायं धर्मो धर्मीत्यपि
स्वभाव इत्यर्थः । आस्तां तावत्समवेतस्य धर्मस्वभावतो धर्मधर्मीभावो समवेतस्य कस्यचिदन्य-
दीयताव्यवहार इति दर्शयति—अत एवेति । आत्मसमवेतस्य ज्ञानेच्छादिर्घटज्ञानं घटेच्छे-
त्यादेः व्यवहारो घटीयतया लोके व्यवस्थितः । स्वभावादेवेति नियम्यते । न ^{१३}द्वयं धर्मो नास्य
धर्मिणोऽन्यत्वादन्यसमवेतत्वाद्वा । घटवर्ति रूपं न पटस्येति यथा इति केचित् प्रत्यवतिष्ठन्ते ।
तान्प्रत्याह—व्याप्त्यसिद्धेरिति । घटस्योपलब्धिः घटधर्मोऽथवान्या चान्यसमवेता चात्मसमवेत-
त्वात् घटादन्यत्वाच्चेति व्याप्त्यसिद्धिः । तर्काङ्गपञ्चकेति मिथोविरोधो मूलशैथिल्यमिष्टापादानं
अनुकूलं विपर्ययापर्यवसायित्वं ^{१४}वेति तर्काङ्गपञ्च^{१५}केवन्यतमहानिर्मिथो विरुद्धत्वान्मूलस्य
व्याप्तिरूपस्य शैथिल्यं भङ्ग इति । इष्टापादानानुकूलविपर्ययापर्यवसानानि यथायथं
द्रष्टव्यानीत्यर्थः ।

1. क-आपाद्यं 2. क-अयुक्ताङ्गाधिकत्वं 3. क-तदाकारापादकत्वं 4. अयुक्तमंगं
5. क-स्वभाव एव 6. क-समवेतत्वाद्देति । 7. क-समवेतत्वादि च । 8. क- घटादि
9. क-द्रष्टव्यं 10. क-च पदं न 11. घटादेः 12. रूपं इति 13. त्वयं 14. चेति इति
15. अन्यतम

वा न प्रतिषेध इत्यर्थः । तद^१त्र स्फुटो व्याघातः । व्याप्तिभ^२ङ्गाद्युक्ताङ्गहीनत्वमर्थलभ्यम् । यथा-
यथं^३चाभ्युपगमो द्रष्टव्यः । ^४तथोपलब्धियोगादुपलब्धिव्यवहारः तत्रापि तथेति । उक्तियोगा-
^५दुक्तिस्तत्रापि तथा । कृतियोगात् कार्यं तत्रापि तथेति । तस्मात्तर्काङ्गपञ्चकान्यतमहानि-
रत्रानुसन्धेया इति सङ्क्षेपः ॥

(सू) ^६कार्यानेकत्वात्कार्यसमः ॥

यत्तावद्वौद्धेन—

^७“साधनानुगमात्कार्यसामान्येनापि साधने ।

सम्बन्धिभेदाद्भेदोक्तिर्दोषः कार्यसमो मतः ॥”

इति^८ तद्व्यापकानुपलब्धि^९पर्यवसितमपकर्षसमसङ्गृहीतमेव । तथा^{१०}स्याप्यनित्यशब्दः कार्य-
त्वात् घटवदि^{११}त्यत्र घटस्याप्यन्यत्कार्यत्वं मृदण्डादि व्यापकव्यावृत्तेः^{१२} तत्रापि कार्यत्व-
व्यावृत्तिरित्याह । तथा^{१३}पक्ष एव भेदोक्तिमात्रपर्यवसाने त्व^{१४}वर्णसम इति ॥

^{१५}यत्त न्यायभाष्यादौ प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्युक्ते किमिह ^{१६}प्रयत्नानन्तरजन्म विवक्षितं
^{१७}उक्तोपलम्भो वेति विकल्प्य प्रथमेऽसिद्धिः द्वितीयेऽनैकान्तिकत्वमिति तज्जात्युत्तरमेव ^{१८}भवति ।

ननु बौद्धैः कार्यसमोदाहरणं यथा दर्शितम् तथा किं नाभ्युपगम्यते ।
^{१९}अथाभ्युपगमवददुष्टतया^{२०}पातस्याप्यभ्युपगन्तुमुचित्वात् । न चात्र दोषमुपलभामह इत्या-
शङ्क्य तदुदाहरणमुपन्यस्य अनभ्युपगमहेतुं ^{२१}दोषमिति यत्तावदित्यादिना वर्ण्यसम इत्यनेन ।
यदि घटे कार्यत्वं मृदण्डादिपूर्वकत्वं च व्यापकं निवर्तमानं शब्दकार्यत्वं निवर्तयतीत्युच्यते
तदापकर्षसमजातिसङ्गृहीतमिदं उदाहरणं परेषामिति न कार्यसमासङ्कीर्णोदाहरणमिति
नाभ्युपगच्छाम इत्याशयः । अथ न व्यापकभावमुपेक्षयामः, किन्तु भेदोक्तिमात्रं तदा
दृष्टान्तगतकार्यत्वं न पक्ष इति तेन वर्ण्य इत्यवर्ण्यसमजातिसङ्गृहीतमुदाहरणमिति न
कार्यसमासङ्कीर्णोदाहरणमिति तात्पर्यम् ।

ननु बौद्धोपदर्शितमुदाहरणं तावत् जात्युत्तरम् । कथमन्यथा अन्यजातावन्तर्भावं
वर्णयावभूव । न्यायभाष्याद्युपपददर्शितोदाहरणं जात्युत्तरमेव न भवति । कुतः कार्यसमोदाहरणं
भविष्यतीत्याशङ्क्य यथाश्रुतमयमेवेति व्युत्पाद्य, अन्यथाव्याख्याननेन सङ्कीर्णोदाहरणमाह—
यत्त्विति । ननु प्रतिषेधासमर्थत्वेनास्त्वित्यनैकान्तिकयोः जात्युत्तरं भविष्यतीत्यत आह—

1. क-तदेवं 2. क-भङ्गं तु 3. क-चात्र 4. क-यथा 5. क-उक्तः 6. प्रयत्न-
कार्या... 7. क-साध्येन 8. क-इति दर्शितं 9. क-पर्यवसानं 10. क-तथा हि अनित्यः...
11. क-इत्युक्ते, 12. क-व्याप्य... 13. क-तथा चापकर्ष एव । 14. क-त्ववर्ण्यसमः
15. क-यत्तु 16. क-आनन्तरं 17. क-उक्तोपलम्भो 18. क-न भवति 19. अन्यत इति
20. पा इति न 21. दोषं दर्शयति इति

अन्यतरासिद्धेरनैकान्तिकत्वस्य च प्रतिषेधसमर्थत्वात् । अनात्मव्याप्तेश्च । असिद्धत्वाद-
सिद्धिर्जात्युत्तरं असिद्धस्यासामर्थ्यात् इति चेत्, न; एवंप्रसङ्गस्यासामर्थ्यस्य छलादावपि
गतत्वात् । आरोप्यदोषाभिधानात् जातिः इति चेत्, न; तस्य छलधर्मत्वात् ।

न चारोपोऽपि विकल्पतो विवक्षितस्यापि अर्थस्य दूषणादिति । तत्कथमेतत् ?
यथाकारमेव । तथा हि, प्रयत्नस्य कार्यं विषयः । हेयोपादेयतया व्यवहर्तव्य इति यावत् ।
तस्यानेकत्वं पारमार्थिकत्वापारमार्थिकत्वं तस्मात्प्रत्यवस्थानमिति ।

एवञ्च प्रवर्तते—अनित्यशब्दः कार्यत्वादित्युक्ते भवेदेवं यदि शब्दः कार्य इति
परमार्थतो न निश्चीयते, तदेतद्दुर्लभं प्रमाणाभावात् । प्रयत्नानन्तरोपलब्ध्या हि तथा^६
साधनीयं सा चानैकान्तिकीति ।

एवमियं सर्वस्यापि का स्यादुत्कर्षावर्ण्यसमाभ्यां च भिद्यते । न च प्रसङ्गसमेयं अन-
वस्थानुत्थापनात् । प्रमाणदूषणव्यवस्थापनाच्च । न च छलमिदं वाद्यभिप्रायवर्णनेऽपि शब्दार्थ-
विकल्पोपपत्तेरभावात् । न च समर्थमिदं स्वयमुत्थापितस्य हेतोर्दोषेणानुत्थापितस्य पराभिप्रेतस्य

अन्यतरासिद्धेरिति । शब्दानित्यत्वे साध्ये यथा चाक्षुषत्वप्रमेयत्वयोः असिद्धयनैकान्तिकयोः
प्रतिषेधासमर्थत्वं तथान्यतरासिद्धानैकान्तिकयोरपि प्रतिषेधसमर्थत्वान्न जात्युत्तरमिति सारम् ।

किंचास्य व्याख्यातमुत्तरं जात्युत्तरं न चे प्रकृतमुत्तरं तथेत्याह—^७नार्थव्याप्तेश्चेति ।
यद्युत्तरं परसाधनमिव स्वात्मानं व्याप्नोति तज्जात्युत्तरमिति व्युत्पादितमधस्तादिति भावः ।
प्रयत्नानन्तरं जन्मासिद्धमित्युक्ते सत्याह—असिद्धत्वादिति । यन्नासिद्धत्वं सिद्धं भवेत् तत्र
दूषणसमर्थं यथा चाक्षुषत्वं यत्र त्वसिद्धं सिद्धं^८ तत्र दूषणसमर्थं यथा प्रमेयत्वम् । नहि सिद्धशब्दे
प्रमेयत्वमसिद्धं तद्वदत्रापि प्रयत्नानन्तरीयकत्वमप्यसिद्धं न भवतीत्यतो दूषणसमर्थमिति शङ्कार्थः ॥

भवत्वेवं तथापि जात्युत्तरमिति परिहरति—नेति । तस्मान्न्यायभाष्याद्युदाहृतकार्य-
समोऽपि न कार्यसमजातिरित्यभिप्रायवान् पृच्छति—तत्कथमेतदिति । तारयति यथाकारमेवेति
तथाहीत्यादिन्यनभिगत इत्यन्तेन लक्षणोदाहरणे असंकीर्णेन दर्शिते । नन्वियमपि प्रसङ्ग-
समेत्येके इत्यत आह—न चेति ।

अनवस्थाभासप्रसङ्गनं प्रसङ्गसम इति व्याख्यातम् । न च प्रकृते तथा समस्ति ।
तस्मान्न प्रसङ्ग इत्यर्थः । अत्रैव युक्त्यन्तरमाह—प्रमाणेति । प्रसङ्गसमे प्रमाणत्वं न
व्यवस्थितम् । दूषणमपि तथा इह तु व्यवस्थितम् । अतोऽपि ततो भेदश्चेत्यर्थः । नन्वभिप्राय-
वर्णनेन छलमित्याशङ्क्य^{१०} आह, यत्र साधारणशब्दोच्चारणे विवक्षितमर्थं परित्यज्य

1. क-असमर्थत्वात् 2. क-आरोपे 3. क-यथाकरं 4. क-निश्चीयेत 5. क-तत्
6. क-सर्वव्यापिका स्यादपकर्षावर्ण्य 7. अनात्मव्याप्ते इति मूले 8. तत्र इति 9. करमेवेति
मूले पाठः 10. एतन्न

दूषयितुं अशक्यत्वात्^१ । एवमेव भाष्यादेरपि तात्पर्यम् । उदाहरणानुरोधात् अक्षरार्थस्तु^२ तथा व्याख्यातः । अत एवाव्याप्तिभीतष्टीकाकार आह—‘उदाहरणपूर्वकं व्याचष्ट’ इति ।^३ तर्हि ‘प्रयत्नानन्तरं आत्मलाभश्च’ इत्यादि भाष्यं तावत्सुगमं प्रयत्नापेक्षत्वस्य हेतोः स्वयं उत्थापितस्यानैकान्तिकत्वमुपवर्ण्य ‘तत्किमित्यादिना मौलस्य हेतोः सन्दिग्धासन्दिग्धत्वव्यवस्थापनात् । एतदेव वार्तिककारोऽप्याह—‘किञ्चित्’ इत्यादिना^४ । वादिना हि ‘कार्यस्य हेतुना शब्दानित्यत्वं^५ साधयिष्यन् प्रयोगः कृतो न तु कार्यत्वमेव साधयितुं किञ्चिदुपन्यस्तम् । तत्रासिद्धं कार्यत्वं मन्यमानो जातिवादी तत्साधनाय प्रयत्नानन्तरोपलब्धिरेव हेतुरनेन वक्तव्य इति स्वयमुत्प्रेक्ष्य दूषयति स्म । सोऽयं स्वयमुत्प्रेक्ष्याभ्यारोपः ।^६ तदाह—‘कार्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरोपलब्धेः’ इति हेतुमनैकान्तिकं^७ चोपपादयति मौले हेतौ दोषमाह—‘अथेति’ ।^८ प्रयत्नानन्तरं जन्मासादितं^९ एवेति शेषः । सुगममन्यत् । अनेनाभिप्रायेण मूलमौल^{१०} प्रयोगसङ्कर^{११} भूमिं निवारयन्नाह टीकाकारः, ‘कार्यत्वादित्यशब्द’ इति । एवमवस्थिते प्रयोगे सिद्धत्वमुद्भाव्य तत्साधनाय^{१२} स्वयमेवोत्प्रेक्षितं हेतुं प्रयत्नानन्तरीयकत्वमाश्रित्य यदाह जातिवादी तद्दर्शयति—‘प्रयत्नानन्तरीयकत्वं’ इत्यादि । तत्किमसिद्धत्वं^{१३} द्वावनं हान एव जातिर्नेत्याह । तस्मात् प्रयत्नानन्तरोपलम्भ आस्थेयः, कार्यत्वसिद्धय इति शेषः ।

तत्र कार्यसमं प्रतिषेधमाहेति । सुगममन्यत् । अनयैव दिशा दूषणान्तरोपसंहारेणापीयं प्रवर्तते । एवमेव पक्षदृष्टान्तयोरपि प्रतिसन्धेया । तदयमर्थः—पक्षहेतुदृष्टान्तेषु मध्ये^{१४} यस्य कस्यचिदनु^{१५} मानाङ्गत्वमस्यासिद्धत्वमुद्भाव्य तत्साधकतया किञ्चित्स्वयमुत्प्रेक्ष्य तद्दूषणेनैव तत्साधकभावोसंहारः कार्यसमेति । तदत्र व्यवहर्तव्यद्वैतमेव द्वारं,^{१६} व्यवहर्तव्यपारमार्थिकत्वं दूष्यं, मौलस्याङ्गासिद्धिरारोप्या, तदाभासा चेयमिति ॥

अविवक्षितपुरस्कारेण दूषणं तच्छलं नान्यथेति परिहरति—न चेति । नन्वेवंविधमुत्तरं न दूषणसमर्थत्वान्न जात्युत्तरमिति परमनोरथमुत्थाप्य पराकरोति—न चेति । दूषणवादिना स्वयमुत्थापितस्य हेतोर्दूषणाभिधाने वाद्यभिहितहेतोः दूषयितुमशक्यत्वात् अन्यदूषणस्यान्यविषयत्वादिति सुविदत्वात् । तथा च जात्युत्तरत्वमिति मन्तव्यम् । नन्वेवं सति भाष्यादिकमसङ्गतमेव किमित्यत आह—एवमेवेति । भाष्यादेरपि तात्पर्यं इति भाष्यादिकं अनेनैव प्रकारेण बोद्धव्यम् । अतो नासङ्गतमित्यर्थः । ननु यदि भाष्यादिकं अन्यथा बोद्धव्यम्, तर्ह्यक्षरार्थः कथमन्यथा कर्तव्य इत्यत आह—उदाहरणेति । नन्विदमेवोदाहरणं कार्यसमायाः किं न कल्प्यते ।

1. इतिपदं अधिकं 2. क-तथा 3. क-तथा हि 4. क-इत्यादि 5. क-साधयितुं
6. क-यदाह 7. क-चोदयतीति 8. क-अथ प्रय... 9. क-साधितं 10. क-मूलमूलि
11. क-भ्रमं 12. क-स्वयमेव 13. क-उद्भावनभाग 14. क-एतन्न 15. क-
अगस्यासिद्ध 16. क-हर्तव्यस्य पारमा...

दुष्टत्वमूलप्रदर्शनसूत्रं ^१तु—

(सू) कार्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वं अनुपलब्धि^२कारणानुपपत्तेः ॥

प्रयत्नशब्देनात्र ^३तत्कार्यभूतौ पारम्पर्येण तात्वादिसंयोगविभागौ गृह्येते । कार्यान्यत्वे तु^४ अभिव्यक्तिलक्षणे प्रयत्नस्याहेतुत्वं कुतः ? अनुपलब्धिकारणोपपत्तेस्तथा स्यात् । न च शब्दस्य अनुपलब्धिकारणं किञ्चिदुपपद्यत इत्यर्थः । एतेन कार्यत्वसिद्धावनन्यचरितार्थ^५ संयोगविभागानन्तरोपलब्धेरिति हेतुं दर्शयताऽसिद्धिः कण्ठतः परिहृता । अन्यदूषणस्यान्यो विषयो न संभवतीति । अविषयवृत्तित्वञ्च दुष्टत्वमूलमर्थतो दशितम् । तदुत्थापितस्य न^६ चानभ्युपगमेन दूषणस्थितावपि न वादिनो हानिः काचिदिति प्रतिपादयतानुक्ते दूषणाभिधानं अविषये ^७वर्तते इति सूचितमतोऽप्यविषयवृत्तित्वम् । तस्मात् उक्ते दूषणं वाच्यं तत्रैतद्विषयमेव स्यात्, अन्यथा तु व्याघात इति संक्षेपः ।

तथा च नोक्ततात्पर्यसिद्धिरत एवाह—व्याप्तिरहिते इति । यथाश्रुतेरुपपत्तिरुक्तैव, सिद्धत्वनैकान्तिकत्वयोरजात्युत्तरत्वं प्रतिषेधसमर्थत्वात् अनात्मव्याप्तेः इति । यतो यथोक्तप्रकारेण जात्युत्तरत्वे सर्वत्र युक्तेस्तुल्यत्वादेतदुदाहरणवत् उदाहरणान्तरमपि सङ्गृह्य तेन त्विदमेवेति रहस्यम् । एतदेव भाष्यवार्तिकटीकासंवादेन द्रढयति—प्रयत्नानन्तरमित्यादिना तदाभासा चेयमित्यन्तेन । अत्र तु वस्तुविवेचनमुत्तरसूत्रम् । तत्र ^८प्रयत्ने शब्दो मुख्योऽभ्युपेयते । तथा न सम्भवति । न हि प्रयत्नानन्तरं शब्दो निष्पद्यते । किं तर्हि संयोगविभागान्तरं ततस्तावेवाभिप्रेतौ सूत्रकारस्य प्रयत्नशब्देनेति मन्यमानः । प्रयत्नशब्द उपचारतस्तत्कार्यं ^९प्रवर्तक इति व्याचष्टे—प्रयत्नशब्देनेति । ननु प्रयत्नाद्यथा शब्दो न निष्पद्यते तथा संयोगविभागावपि न निष्पद्येतेत्याशङ्क्य पारम्पर्येणेत्युक्तम् । प्रयत्नाद्वायोः क्रियावतः संयोगविभागावित्यर्थः । विद्यमानस्य शब्दस्याभिव्यञ्जकत्वं प्रयत्नादीनां निवारयति—^{१०}कार्यत्वेऽनभिव्यक्तिलक्षण इति । ननु शब्दस्य विद्यमानस्यानुपल-
^{११}ब्धिरौणादिभ्यो भविष्यति घटपटादेरिव इत्यत आह—न च शब्दस्येति ।

विद्यमानपदार्थानुपलब्धिरन्यत्र गमनावरणेन्द्रियदोषासमाहित^{१२}मानसमभिव्यञ्जकाभावभ्यो दृष्टा । न च शब्दस्यान्यत्र गमनादयः सम्भवन्ति । श्रुतस्य कारणस्याश्रयणेऽपि ककारादीनां उपलब्धेरित्यर्थः । अभिव्यक्तपक्षनिषेधेन प्रकारान्तरासम्भवे संयोगविभागयोरुत्पत्तावेव व्यापार इति दर्शयति—एतनेति ।

1. क-एतन्न 2. क-कारणोपपत्तेः 3. क-तत्कार्यौ 4. क-एतन्न 5. क-चरितार्थं
6. क-एतन्न 7. क-प्रवर्तत 8. प्रयत्न इति 9. प्रदर्शक इति 10. कार्यान्यत्वे अभिव्यक्ति
इति मूले 11. रावरणादिभ्यो इति 12. मानसा इति

एवं तावत्परेण जातौ प्रयुक्तायां वादिना ¹सदुत्तरणोपाद्धारः कर्तव्यः । एवं हि वादे तत्त्वनिर्णयः, जल्पवितण्डयोश्च जयपराजयव्यवस्था स्यात् । ²अन्यथा षण्ढिमैथुनवन्नैकमपीति ॥

तत्प्रदर्शनार्थं कथाभासरूपां षट्पक्षीमाह—

(सू) प्रतिषेधेऽपि समानो दोषः ॥

³तथापि, उक्तो हेतुरसिद्धः, तत्सिद्धिहेतौ ⁴प्रयत्नानन्तरोपलब्धेरनैकान्तिकत्वादिति योऽयं दोषः, ⁵स प्रतिपक्षेऽपि त्वत्पक्षेऽपि समानस्तुल्यः । ⁶तथा हि तत्रापि प्रयत्नस्य व्यञ्जकत्वमसिद्धं तत्सिद्धिहेतोः तदनन्तरोपलब्धेरनैकान्तिकत्वादिति सेयं कार्यसमेव ⁷जातिरिति भवति समानो दोषः । अथवा, ⁸प्रतिषेधहेतावपि अनैकान्तिकत्वादित्यत्र समानो दोषः । ⁹शब्द-सामान्याद्येन त्वमेव न वाक्छलत्वमाह, अनैकान्तिकत्वात् ¹⁰यदि असाधकः स्यात् प्रति-
षेधोऽप्यनैकान्तिको न स्वार्थं साधयेत् । न ह्ययमेकान्तः ¹¹प्रतिषेधादेक एव हेतुः, स्वसत्ताया ¹²अनिर्धारणात् ॥

ननु जातिविशेषलक्षणं प्रथमाह्निकार्थं इत्युक्तम् । ततश्च लक्षणसूत्रातिरिक्त ¹³“गोत्वात् गोसिद्धिश्च तत्सिद्धिः” इत्यादीनि ब्रुवत्प्रत्युत्तरसूत्राणि न वक्तव्यानि । वक्तव्यानि च “प्रतिषेधेऽपि समानो दोषः” इत्यादिषट्पक्षीपतिपादकसूत्राणि, जातिविशेषलक्षणानुपयोगि-त्वादित्याशङ्क्य, दुष्टत्वं चिन्तासूत्राणां तथा प्रतिषेधेऽपि समानो दोष इत्यादिसूत्राणां चोपादानप्रयोजनमाह—एवमिति ।

प्रत्युत्तरसूत्रप्रयोजनं शिष्ये शिक्षिताश्च शिष्याः सम्यगुत्तरं जात्यभावं न निर्वाण-निपुणास्तत्वावबोधवन्तो जयपराजयव्यवस्थास्वतश्च भवन्तश्च लोके परां रूपातिं अवगच्छन्त इतरेभ्योऽभिद्यन्ते । प्रत्युत्तरसूत्रप्रयोजनमभिधाय षट्पक्षीप्रतिपादकसूत्रप्रयोजनमाह—अन्यथेति । सूत्रकारप्रदर्शितप्रकारमगृह्णन्तः स्वप्रज्ञाभिमानेन यत्किञ्चिदसदुत्तरं ब्रुवन्तः । कार्यसमयोभेव जातौ प्रयुक्तायामुदाहरणं दर्शयितुं “प्रतिषेधेऽपि समानो दोषः” इति सूत्रस्य अर्थं तावद्विवेचयति—तथाहीति । शब्दो नित्यः कार्यत्वात् घटवदिति वादिनोक्ते प्रतिवादिना चासिद्धत्वमाशङ्क्य तत्सिद्धये प्रयत्नानन्तरोपलब्धेति ¹⁴हेतुर्वक्तव्यः स चानैकान्तिक इति । कार्यसमोदाहरणं स्वयमेव परिहरति कल्पितहेतुदूषणवद्यथानैकान्त उक्तप्रयत्नानन्तरोपलब्धिः कार्यत्वसिद्धयर्थं

1. क-सदुत्तरणैवोद्धारः 2. क-अन्यथा तु 3. क-तथा हि 4. क-हेतोः 4. क-स प्रतिषेधेऽपि त्वत्प... 5. क-एतन्न 6. क-समेव जातिः 7. क-अथवा प्रतिषेधेऽपि 8. क-शब्दसाम्ये वाक्छलमाह 9. क-एतन्न 10. क-एकान्ततः 11. क-प्रतिषेधात्मक एव स्व... 12. क-अनिवारणात् 13. अतिरिक्तानि इति 14. उपलब्धेरिति

अथवा समानो दोष इति दोषवत्वमात्रेण । तेन तत्रापि पक्षः सदोषस्त्वदुक्तः प्रतिषेध-
हेतुरपि वा सदोष इत्युक्त्वायं ^१कश्चिदोषमाहेति । ^२तत्र प्रथमपक्षे, ^३प्रतिवन्दिमात्राभि-
प्रायेण प्रवृत्तिर्मतानुज्ञा^४च, दोषमनु^५दधृत्यादिष्टापादानात् । द्वितीये पक्षे तु, ^६दोषाभि-
प्रायेण प्रवृत्तिर्निरनुयोज्यानुयोगश्च वाक्छ^७लात् । ^८तृतीये पक्षे, साम्याभिप्रायेण प्रवृत्तिः ।
मतानुज्ञादोषा^९परिहारात्, दोषान्तराभिधानेन पूर्वदोष^{१०}विरोधाभासस्या^{११}नुल्लेखात् ॥

तत्किमेतस्यामेव जातावेवं प्रत्युत्तराभासक्रमो, नेत्युच्यते ; किन्तु—

(सू) सर्वत्रैवम् ॥

तथाहि, अनित्यशब्दः कार्यत्वादैन्यिकत्वा^{१२}द्वटवदिति सदसत्प्रयोगे तद्वदाकाश-
साधर्म्यादस्पर्शवत्वान्नित्यः किं न स्यादिति साधर्म्यसमः । अस्पर्शवदाकाशं ^{१३}परममहद्दृष्टं
शब्देन अपि । नित्येन सता परममहता भवितव्यमित्युत्कर्षसमः ।

नैयायिकेन वक्तव्येति स्वयमुपेक्षितम् । तथा च तत्राप्यनैकान्तिकत्वमिति कार्य-
समोदाहरणमित्यर्थः ।

अस्यैव सूत्रस्य व्याख्यानान्तरमाह—अथवेति । अनैकान्तिकत्वदूषणं साधनस्य
साधकत्वं धर्मं निवारयति । न तु स्वरूपसत्त्वं निषेधति । न हि ये अनैकान्तिकास्ते यथा
असाधका अभिमताः तथा स्वरूपतो न सतीत्यभिमतनित्यत्वादिष्टासाध्येषु प्रमेयत्वादीनां
साधकानामपि स्वरूपसत्त्वस्य सर्ववादिसम्मतत्वात् । अपरमपि व्याख्यानान्तरमाह—
अथवेति । यथा मत्पक्षस्तद्धेतुर्वा सदोषः तथा त्वपक्षोऽपि त्वदुक्तप्रतिषेधहेतुरपि सदोष
इत्यभिधाय यं कंचिदोषमाहेत्यर्थः । त्रिषु पक्षेषु सूत्रार्थतया वर्णितेषु यथाक्रमवस्तुगतिं विभावयति—
तदत्रेति । प्रथमवादिना तृतीयस्थानस्थितेन द्वितीयवादिना^{१४} प्रत्यभिहितुं प्रयत्नानन्तरोपल-
ब्धिरनैकान्तिकी । तथा च यथा मत्पक्षेऽनैकान्तिकत्वं प्रयत्नानन्तरोपलब्धेस्तथा त्वपक्षेऽपीत्यने-
नाभिप्रायेण ^{१५}प्रवृत्तिमता अनिष्टापादानानुज्ञा । प्रयत्नानन्तरोपलब्धेः ^{१६}परोऽप्यभिव्यक्ति-
साधनत्वेनानभ्युपगमात् इत्यर्थः ।

द्वितीयपक्षे इति । अनैकान्तिकमनैकान्तिकमित्यर्थः । वागवृत्तिव्यत्ययेन प्रत्यवस्थानं
वाक्छलमिति प्रयुक्तस्य किंचिन्निषेधति किंचिन्नेत्यत्र संचार्यप्रत्यवस्थानं वाक्छलमित्यर्थः ।
तृतीयपक्षे त्विति । यत्किंचिदोषमाहेति पक्षेत्यर्थः । यथा मत्पक्षे दोषसंभवस्तदत्राप्यनैकान्तिक-
शब्दस्य साध्यतज्जातीयान्यवृत्तित्वाभिप्रायेण प्रवृत्तस्य प्रथमस्थाने तृतीयस्थाने मतानुज्ञा

1. क-कचित् 2. क-तदत्र प्रथमे 3. क-प्रतिवन्धि 4. क-एतन्न 5. क-
अनुद्धत्येष्ट... 6. क-अनैकान्तिकदोष 7. क-छलत्वात् 8. क-तृतीयपक्षे तु
9. क-तु दुपरिहारा 10. क-पूर्वदोषे 11. क-अपि अनु... 12. क-ऐन्द्रियकत्वेति सदसत्
13. क-नित्यपरम 14. वादिने इति 15. प्रवृत्तिर्मतानुज्ञा इति 16. परेणापि इति

ननु—यथाकाश^१दृष्टान्ते दृष्टं परमं महत्त्वं शब्दस्य उच्यते, तद्वद्रूपदृष्टान्तेन तद्वहितत्वमेव किं न स्यादिति प्रतिदृष्टान्तसमः । एवं तर्हि^२ यथा निस्पृशमुभयथा^३ किञ्चिदश्रावणं घटरूपादि किञ्चिच्छ्रावणं शब्दादि^४ किञ्चिन्नित्यं भविष्यत्याकाशादि, किञ्चिदनित्यं शब्दादीति विकल्पसमः । ननु तथापि कार्यत्वं ऐन्द्रियकत्वं वा^५ साध्यं प्राप्य कथं साधयेदतिप्र^६सङ्गात् प्राप्य वक्तव्यं, तथा चाविशेषात् किं तस्य साधनं साध्यं वेति प्राप्तिसमेति षट्पक्षाः ।^७ एवमेवान्यत्राप्यूहनीयमिति सूत्रार्थः । यद्यपि चैतत्सूत्रं षट्पक्षी^८ सूत्राणामन्तरमुचितं तथापि त्रिपक्ष्यादिसूचनार्थं^९ अर्थोक्त^{१०} एवोक्तम् ।^{११} सुज्ञत्वासुज्ञत्वफला हि षट्पक्षी, तच्च फलं त्रिचतुः पञ्च^{१२} पक्षिष्वपि समानं^{१३} एव । तथापि किं चतुर्थादिपक्षो^{१४} त्पादने तृतीय एवो^{१५} भयोरज्ञत्वावधारणात् इति चेत्, अत्र कश्चिदाह—

दुष्परिहरा । दोषान्तराभिधाने पूर्वदोषस्य द्वितीयवादिनाभिहितस्यानुद्धारेण प्रयत्नानन्तरोपलब्धेरभिव्यक्तिसाधकत्वेनाभ्युपगमादनिष्टभ्रमेणेष्टापादानस्य मतानुज्ञात्वादित्यर्थः । उत्तरसूत्रमवतारयति—तत्किमिति । सर्वत्रैवमिति सूत्रस्यार्थः । यथा कार्यसमायां जातौ प्रत्युत्तराभासो दर्शितः तथा सर्वस्यां जातावेवं प्रत्युत्तराभासक्रमो द्रष्टव्य इति । शिष्य^{१६} शिक्षिततयैतदेव स्पष्टयति—तर्हीत्यादिना सूत्रार्थ इत्यन्तेन ।

नन्वेतत्सूत्रं षट्पक्षीसूत्रानन्तरं वक्तुं युक्तं, किमन्योक्त^{१७} एवोक्तमित्याशङ्क्य इहोक्तेः प्रयोजनमाह—यद्यपीत्यादिना । न षट्पक्षी व्यसनितया प्रतिपाद्यते । किं तर्हि^{१८} उपमेयासुज्ञत्वप्रयोजनतया । तच्चोभयासुज्ञत्वं त्रिचतुःपञ्चपक्षेष्वसमानमिति तदर्थमर्थोक्त एवोक्तमिदं सूत्रमित्यर्थः । ननु यदि उभयासुज्ञत्वप्रतिपत्तिफला षट्पक्षी तदा प्रथमवादिनि^{१९} समीचीनासमीचीनसाधनमभिधायोपरते सति द्वितीयवादिनि दूषणाभासवादिनि विरते सति प्रथमवादि^{२०} तृतीयस्थानपतितो यदा द्वितीयवाद्यभिमतदूषणोद्धारमभिधाय यत्किञ्चिद्दूषणाभासमभिधत्ते तदा वादिप्रतिवादिनोरुभयोः असुज्ञत्वावधारणात् त्रिपक्षीव्यवस्थितिरिति कुतः चतुर्थपक्षसंभव इत्याशयवानाशङ्कते—तथापीति । एकदेशिमतेन परिहारं आह—अत्र कश्चिदिति । यद्यपि एवं, तथापि केचित्सभ्या मृदुमात्रप्रज्ञाः, केचिच्च मध्यमात्रप्रतिज्ञाः कठोराकठोरहृदयाश्च । अतो नियमो नास्तीति तृतीयपक्ष एवासुज्ञत्वमुद्भावयन्ते । येऽधिकप्रज्ञाः निष्ठुरहृदयास्ते झटित्युभयोरज्ञत्वं अवधार्य सुज्ञत्वमुद्भाव्य कथा विच्छिदन्ति ।

1. क-दृष्टान्तेन 2. क-तथा 3. क-उभयथा दृष्टं 4. क-तथा किञ्चित् 5. क-साध्यमप्राप्य 6. क-गात् इति 7. क-एवमन्यत्रापि स्वयमूहनीया 8. क-सूत्रानन्तरं 9. क-च नार्थ 10. क-अर्थोक्त 11. क-उभयासुज्ञत्वप्रतिपत्तिफला हि षट् 12. क-पक्षीषु 13. क-एतन्न 14. क-पक्षावकाशदानेन 15. क-उभयोरसुज्ञत्व 16. शिक्षायै इति 17. अर्थोक्त इति 18. उभया इति 19. समीचीने इति 20. वादी इति

मृदुमध्याति^१प्रज्ञत्वाङ्गिरानिष्टुरहृदयत्वाद्वा न^२तद्वागित्येव सभ्या उभयोरसुज्ञत्व-
मुद्भावयन्तीति अनियमात् इति । तदशिष्यमसभ्यत्वप्रसङ्गात् । कथं तर्हि, अवसरापेक्षयेति
ज्ञमः ।^३यथा हि, सभ्यैस्तावत् पर्यनुयोज्योपेक्षणमेव मुख्यत उद्भाव्यमन्यनु
नान्तरीयकतया । तच्च असत्सा^४धनोपक्रमायां कथायां प्रथमद्वितीययोरसम्भावितमेव । तृतीये तु
सम्भावितमपि^५पर्यनुयुक्तैरुद्भाव्यम^६नियोगकालातिपाते तु अन^७नुयुक्तैरेवेति नियमः ।
त्रयोऽ^८नयोक्तारः वादि^९प्रतिवाद्यनुविधेयाः । तत्र प्रतिवाद्यानु^{१०}योगमपेक्षमाणान्श्रुतार्थं
पक्षमनुमन्यन्ते; तस्मिन् अपि यत्कि^{११}श्चिद्वादिनि^{१२} पर्यनुयोज्योपेक्षणमापतितमिति वादि-
नियोगमपेक्षमाणाः पञ्चमं पक्षमनुमन्यन्ते । वादिन्यपि प्रलपति अनुविधेयप्रश्नावसरमुभयोः
स्तम्भ^{१३}रूपमपेक्षमाणाः षष्ठमपि पक्षं समीक्षन्ते । इत्येवं प्रश्नसमयातिक्रमे सभ्यै^{१४}रननुयुक्तैरपि
वादि^{१५}प्रतिवादिनौ निवार्य कुकथात्वं आवेदनीयम् । अन्यथा^{१६}तेषामवसरं प्राप्तस्य पर्यनुयो-
ज्योपेक्षणस्योपेक्षयासुज्ञत्वप्रसङ्गात् । एतदुत्तर^{१७}कालं^{१८}सभ्यपादोऽपि नोपयुज्यते, प्राप्तोद्भावना-
वसरे^{१९}दोषोपेक्षणस्यासमाधेयत्वात् । कुतः पुनः सभ्यानां^{२०}नियमापेक्ष इति चेत्, कथा-
यास्तदकर्तृकतया तेषामुत्थाप्य विवक्षितत्वात् । सा च प्रश्नेन बोभयोरप्रतिभाया^{२१}वा कथाभास
प्रबन्धेनेवेति । तत्र प्रतिवादिप्रश्ने त्रिपक्षी । वादिप्रश्ने चतुःपक्षी । उभयोरप्रतिभायां अनु-

ये तु मृदुमध्यमा^{२२}प्रज्ञा न ते श्रुत्युभयोरसुज्ञत्वमुपगच्छन्ति । अनवगच्छन्तश्च कथं
^{२३}ततोद्भाव्य कथाविच्छेद^{२४}दना भविष्यन्ति । असुज्ञत्वमभिगच्छन्तोऽपि मृदुहृदयत्वान्न परस्य
तथात्वं श्रुतिरिति वक्तुमुत्सहन्त इति चतुर्थदि^{२५}पक्षानवकाश इति रहस्यम् ।

तदेतदेकदेशमतं निराकरोति—तदशिष्यमितीति । यद्यज्ञः न सभ्यः ज्ञानवन्तः
अन्यं नाज्ञाः पृथग्ज्ञानवन्तोऽपि तत्त्वं न वदन्ति, तदपि न युक्तम् । ज्ञानवता यथार्थवादित्वस्य
लोकशास्त्रविरुद्धत्वात् । अन्यथाब्रुवाणस्य वा लोकगर्हितत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । नन्वेवं सति
तृतीयपक्ष एवोभयोः असुज्ञत्वानवधारणात् पूर्वोक्तपूर्वपक्षो न समाहित इति मन्वानः
शङ्कते—कथं तर्हीति । परिहरति—अवसरेति । एतदेव विशदयति—तथाहीत्यादिना

१. क-अतिमात्र २. क-तत्पदं न ३. क-तथा हि ४. क-असत्साधनक्रमायां
५. क-नियुक्तैरुद्भा... ६. क-अनियोग ७. क-अनियुक्तै ८. क-नियोक्तारः
९. क-वादि पदं न १०. क-वादियोगं ११. क-किञ्चन १२. क-वादिनि प्रतिवादिनि
१३. क-स्तम्भमपेक्ष.... १४. क-अनियुक्तै १५. क-वादिनौ १६. क-तेषामपि १७. क-कालं हि
१८. क-सद्वादोक्तोप... १९. क-अवसरो २०. क-प्रश्नापेक्ष २१. क-अप्रतिभया २२. मध्यमप्रतिज्ञा इति
२३. तथोद्भाव्य इति भाव्यं २४. विच्छेदका २५. पक्षावकाश इति

विधेयप्रश्ने पञ्चपक्षी । प्रवन्धे षट्पक्षी । वादे तु तृतीयपदे परेण निरनुयोज्यानुयोगोद्भावनं चतुर्थे स्वयमपि स्वदोषोद्भावनं तत्त्व¹बुभुस्सितत्वात् पंचमेऽपि तथा । ²षष्ठेत्वस्य ³प्रतिभा-निवृत्यर्थमवकाशः । यदा तु न अनयोः परस्पर⁴मसदुत्तरोद्भावनं, नापि स्वदोषं स्वयमु⁵द्भावनं ⁶नोत्तरोपादानं, नाप्यप्रतिभा,⁷ तदा सभ्यावसरो यदि चतुर्थादौ तदुत्तरं स्यात् वादे दुष्टपरिहारेण⁸ कथा⁹ प्रवर्तत एव । अन्यत्र तु¹⁰ हेत्व¹¹न्तरादिसन्न्यासवदुत्तरान्तर-प्रवृत्तेर्निग्रह एव । तस्याप्यनुद्भावेन तु अवष्टम्भविजयमात्रम्, ¹²प्रथमस्यातिशयेना-पकृष्टत्वात् । तदपेक्षया¹³ द्वितीयस्य उत्कृष्टत्वादिति सङ्क्षेपः ॥

चतुर्थं पक्षमाह—

(सू) प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोषः ॥

प्रतिषेधविप्रतिषेधः प्रत्युत्तरं तृतीयः पक्षः¹⁴ । ¹⁵तत्रापि प्रतिषेध¹⁶ दोषवद्दोषः तज्जातीयो वा तन्नामको वा दोषरूपतयैव तुल्य इति वा पूर्ववत् नेयम् । षट्पक्षी वैचित्र्य¹⁷प्रदर्शनार्थं छलजाती ।

विधाय निग्रहस्थानोद्भा¹⁸वनेन पञ्चमं पक्षमाह—

(सू) प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेध¹⁹प्रतिषेधे समानदोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥

द्वितीयः पक्षः प्रतिषेधः । तस्य दोषः²⁰ मदुक्तमनुद्धृत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे ²¹मदुक्तेन ²²समानदोषं प्रसज्जयतो भवतो मतानुज्ञा निग्रहस्थानमापतितमिति पञ्चमः पक्षः ।

सेयं मतानुज्ञा तवापि ²³मदुक्तदोषमनुद्धृत्य ²⁴तृतीयपक्षे ²⁵समानदोषं प्रसज्जयतो ²⁶भवतीति षष्ठं पक्षं प्रतिवाद्याह—

(सू) स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्देशे परपक्षदोषाभ्युपग-मात् समानो दोषः ॥

1. क-नुभुत्सुत्वात् 2. क-षष्ठस्य च 3. क-अप्रतिभाप्रतीत्यर्थं 4. क-परसदु... 5. क-उद्भाव्य 6. क-सदुत्तरोपा... 7. क-अत्रवाक्यानि अधिकानि-‘अप्रतिभा तदा सभ्यावसरः । यदि तु चतुर्थादौ सदुत्तरं स्यात् तदा’ 8. क-परिहाणे 9. क-न कथा 10. क-एतन्न 11. क-न्तरहानि... 12. क-एकस्य 13. क-या च 14. क-पक्षः इत्यर्थः 15. क-अत्रापि 16. क-तुल्यो दोषः 17. क-प्रतिपादनार्थं 18. क-उद्भावेन 19. क-विप्रति... 20. क-दोषं 21. क-मदुक्ते 22. क-तृतीयपक्षे समानं... 23. क-मदुक्तं 24. क-तृतीय 25. क-समानं 26. क-भूतेति

वादिनः स्वपक्षः स्थापना, तल्लक्ष्णो द्वितीयः पक्षो जात्युत्तरं, तल्लक्ष्यीकृत्य तस्य^१ प्रवृत्तेः । तस्यापेक्षोपेक्षा, अनुद्धार इति यावत् । ततः परपक्षेऽपि उपपत्त्युपसंहारः परापादित-
दोषोपसंहारः प्रतिषेधेऽपि^२ समानो दोष इति । इत्थमिति हेतुनिर्देशश्च तस्मिन्नुपपत्त्युप-
^३संहारे हेतुनिर्देशे च^४ ^५पुनरपि समानो मतानुज्ञदोष इति^६ ॥

इति ^७श्रीमदुदयनकृतौ प्रबोधसिद्धिनाम्नि न्यायपरिशिष्टे पञ्चमस्य^८
^९प्रथमाह्निकम् ॥

संक्षेप इत्यन्तेन । एवमनियमे न त्रिचतुः पञ्चषष्ठपक्षीपर्यन्तनियमे व्ययस्थिते चतुर्थादिपक्ष-
प्रतिपादकसूत्राणामवतारपुरस्सरमक्षरार्थं व्याचष्टे—चतुर्थं पक्षमाह इत्यादिना इत्यर्थः
इत्यन्तेनेति ॥

इति भगवत्पादाचार्यस्य श्रीवामेश्वरध्वजविरचिते न्यायपरिशिष्टनिबन्धे
प्रथमाह्निकं समाप्तम् ॥

1. क-एतत्पदं न 2. क-समान 3. क-संहार 4. क-एतन्न 5. क-तवापि 6. क-
इत्यर्थः 7. क-उदयनाचार्य 8. क-पञ्चमस्य अध्यायस्य 9. प्रथमं

॥ श्रीः ॥

॥ न्यायपरिशिष्टम् ॥

॥ ^१द्वितीयाह्निकम् ॥

अथ निग्रहस्थानविशेषलक्षणमाहिकार्थः । तद्विभागार्थं सूत्रम्—प्रतिज्ञाहानिरित्यादि निग्रहस्थानानीत्यन्तम् । कथायामखण्डिताहङ्कारेण ^२परेणापर^३स्याहङ्कारखण्डनमिह पराजयो निग्रहः । स एतेष्वित्यस्वेवं नामकेषु^४ अवतिष्ठते इति वाक्यार्थः । हेतुहान्युदाहरण^५-हानिविरोधादीनां एष्वेवान्तर्भावादवसरासङ्करेण सावकाशत्वाच्च । तथा च वक्ष्यामः । एकप्रयोजनानामप्यमीषां शिष्यहिततया व्यवहारोपयोगि-प्रातिस्विकवैधर्म्यं^६संसूचनार्थ-

पञ्चिका

॥ अथ द्वितीयाह्निक-व्याख्यानमारभ्यते ॥

निग्रहस्थानेनैव समस्तकथामुद्राणां जातीनामपि पूर्वोक्तानां स्वलक्षणलक्षितानां निग्रह-स्थानविशेषनिरनुयोगादिहा (नियोगाः) न्तर्भावात् जातिविशेषलक्षणानन्तरं निग्रहस्थानं विशेष-लक्षणमित्याह—अथेति । न रूढिनियतं किन्तु यौगिकमित्याह—कथायामिति । वादिप्रतिवादिनोः परस्परापेक्षया जयपराजयौचित्येन न त्वन्यथेति पाषाणरेखेयम् । तथा च वादिना खण्डिताहङ्कारेण प्रतिवादिना बाधहङ्कारखण्डने वादिनो निग्रहः । एवं प्रतिवादिना खण्डिताहङ्कारेण वादिना प्रतिवादिनोऽहङ्कारखण्डनं प्रतिवादिनो निग्रहोऽसुज्ञत्वस्वभावः । ‘स एतेषु इत्यस्वेवं नामकेष्व^७वतिष्ठति’ इत्येतदर्थान्प्रतिपत्तिशङ्का तदाहरणहानिविरोधानामपि भवान् विभागो न न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थमित्यत आह—हेतुहानीति ।

यथा चैतत् तथात्रैव लक्षणावसरे स्पष्टीभविष्यति इत्याह—अवसरेति ।

ननु जातिविभागसूत्रवदत्रापि समासः किं न कृत इति हृदि निधायह—एकेति । हेत्वाभासश्चेत्यत्र चशब्दोपादानं किमर्थमिति हृदि निधाय उत्तरमाह—चस्त्वर्थः इति । तुशब्दो विशेषवचनस्तेन कथायामेवैतेषां निग्रहस्थानत्वं नान्यथेत्यर्थः । ननु साध्यधर्म-प्रत्यनीकेन धर्मेण प्रत्यवस्थिते प्रतिदृष्टान्तधर्मं स्वदृष्टान्तेऽनुजानन् वादी प्रतिज्ञां जहातीति

-
1. क-द्वितीयं 2. क-एतन्न 3. क-अपरस्य 4. क-केष्वेव तिष्ठतीति 5. क-हरणहानि
6. क-सूचना... 7. एव इति भवेत्

मसमासः । स्वकार्ये परस्परनिरपेक्षत्वकथनार्थं च । तच्च प्रतिलक्षणं वक्ष्यते । ^१चस्त्वर्थः । तेनैतेषामेव कथाबाह्यानां ^२अवाह्यानामपि ^३अपस्मारोन्मादादि ^४दशापन्नानां झटिति संवरणेन तिरोहिताप ^५सरणापुरस्फूर्तिकानधिकृतो ^६द्वोधितानाञ्च व्यवच्छेदः । तथाविधानां तात्कालिकातत्त्वज्ञानलिङ्गत्वेऽपि प्रतियोगिव्यपेक्षया ^७सुज्ञत्वासुज्ञत्वं प्रत्यलिङ्गत्वात् । तद्धि निग्रहस्थानस्य रूपमन्यथातिप्रसङ्गादिति ॥

(सू) प्रतिदृष्टान्त^८धर्मानुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः ॥

^९एतद्यथाभाष्यं वार्तिकानभिमतं गौणत्वप्रसङ्गात् मुख्यासङ्ग्रहाच्च । यथावार्तिके ^{१०}नाव्यापकं पक्षहेतुदृष्टान्तदूषणादि ^{११}हानेरसङ्ग्रहात् । न च सा न निग्रहस्थानमविशेषात् । तत् कथमेतत् ? उच्यते—उपलक्षण^{१२} लक्षणपदव्याख्यानपरं भाष्यम् । उपलक्ष्य^{१३}लक्ष्यपद-

प्रतिज्ञाहानिः । निदर्शनं अनित्यः शब्दः ऐन्द्रियकत्वात् घटवदिति कृते पर आह दृष्टमैन्द्रियकं सामान्यं नित्यम् । कामं घटोऽपि नित्योऽस्त्विति । स खल्वयं साधनस्य दृष्टान्तं च जहत् प्रतिज्ञां जहातीत्युपचारेण निग्रहस्थानम् । न वा प्रधानासम्भव उपचारो लभ्यत इति प्रतिज्ञाहानेर्मुख्यो विषयो वक्तव्य इति वदता यथाश्रुतिभाष्यमनभिमतं, उभयदोषत्वादित्यर्थः । तर्हि दृष्टश्चासावन्ते^{१४} व्यवस्थित इति दृष्टान्तः । स्वश्चासौ दृष्टान्तश्चेति स्वदृष्टान्तः । स्वदृष्टान्त-शब्देन प्रतिपक्ष एव अभिधीयते । प्रतिदृष्टान्तशब्देन प्रतिपक्षः । प्रतिश्चासौ दृष्टान्तश्चेति । एतदुक्तं भवति पक्षस्य यो धर्मः ^{१५}तत् सपक्षेऽभ्यनुजानातीति यथा अनित्यः शब्दः ऐन्द्रिय-कत्वादिति द्वितीयपक्षवादि^{१६}सामान्येन प्रत्यवस्थितं इदमाह—यदि सामान्यमैन्द्रियकं नित्यं दृष्टमिति, शब्दोऽप्येवं भवत्युत । न ह्येषा प्रतिज्ञाहानिः प्राग्नेन प्रतिज्ञातमनित्य इति सामान्येन प्रत्यवस्थित इदमाह—नित्य इति । प्राक् प्रमाणावधारितार्थपरित्यागाद्धि प्रवृत्तितो निग्रहस्थानमिति वार्तिककृद्याख्यानमस्तु शोभनं इति हृदि निधाय तदपि न यथा-श्रुतिग्राह्यमित्याह—यथावार्तिकं चेति । यथा भाष्यकार^{१७}व्याख्यानमुख्यासंग्रहगौणत्व-प्रसङ्गाभ्यां यथाश्रुति न युक्तं, न तथा वार्तिककृद्याख्यानमव्यापकत्वात् अयुक्तमिति तात्पर्यम् ।

ननु पक्षादिहानिः न निग्रहस्थानम् । किन्तु प्रतिज्ञाहानिरिव निग्रहस्थायमतो नाव्यापकं वार्तिककृद्याख्यानमित्याशंक्य परिहरति—न च सेति । यथैव युक्त्या प्रतिज्ञाहानिर्निग्रह-स्थानं, एवंयुक्त्या पक्षादिहानिरपि ^{१८}न निग्रहस्थानं तत्तुल्ययोगक्षेपत्वादित्यर्थः । तदेवं भाष्य-

1. क-वस्त्वर्थः 2. क-एतच्च 3. क-कथायामपि अपस्मार 4. क-वशा.... 5. क-अवस... 6. क-उद्धावितानां 7. क-असुज्ञत्वलिङ्गत्वायोगात् । 8. क-धर्मानुज्ञा 9. क-एतच्च 10. क-वार्तिकं च 11. क-आदिपदं न 12. क-लक्षक 13. क-लक्षक 14. अन्तो इति साधु 15. तं इति स्यात् 16. वादिनि इति भवेत् 17. व्याख्यानं इति साधु 18. न इत्यधिकम्

व्याख्यानपरञ्च वार्तिकम् । मुख्यार्थद्वारमपहायोप^१लक्षणायोगात् । किं पुनः अत्रै^२वोपलक्ष्यते? प्रतिज्ञा^३पदे निर्वाहनिर्देशः । विवादे हि यद्यथा निर्दिश्यते तद्यथा^४ निर्वाह्यते, तेन यो यथा साध्यत्वादिना निर्दिष्टस्तस्य तथा निर्वाहं^५पश्यतस्तत्परित्यागः प्रतिज्ञाहानिरिति सूत्रार्थः ।

एवञ्च लक्ष्यपदनिरुक्त्यैव लक्षणसिद्धौ द्वितीयप्रकारसूचनार्थं लक्षणारम्भः । यदि दुष्टमेतन्माभूदिति वा कण्ठतः अन्यथास्त्विति वा अर्थतो^६वाऽस्याः प्रवर्त्तनात् । तद्वार्तिक-^७कृदिशा दृष्टान्तः पक्षः, स च यथोक्तनिर्देशमुपलक्षयति । भाष्य^८कृदिशा तु^९दृष्टान्त उक्ते

वार्तिकव्याख्या.....सूच.....मेतन्न संगच्छते । न चान्यव्याख्यानं, अस्योपलब्धि-
बाधितत्वादिति हृदि निधाय शङ्कते—कथमेतदिति । यथाश्रुति भाष्यं वार्तिकं च लक्षणतया
न युक्तम् । लक्षणोपलक्षणतया तु युक्तमित्याशयवान् समाधत्ते—उच्यते इति । लक्षणपदं
प्रतिदृष्टान्तवर्माभ्यनुज्ञा^{१०}स्वदृष्ट इति । लक्ष्यपदं प्रतिज्ञाहानिरिति । तेन लक्षणोपलक्षणैकपद-
विवरणं परं भाष्यम् । न तु लक्षणपदविवरणयुक्तता दोषः स्यात् । वार्तिकमपि लक्ष्य-
पदोपलक्ष्यप्रतिज्ञाहानिरिति पदव्याख्यानपरम् । अतो नाव्यापकतादोषावकाश इति रहस्यम् ।

प्रतिज्ञाहानिरिति कृते पक्षहेतुदृष्टान्तदूषण^{११}हानितामसंग्रहे अव्यापकतालक्षण-
दोषो दुष्परिहरः स्यात् । उपलक्षणपक्षहेतुदुष्परिहरोऽव्यापकतादोष इत्यभिप्रायः ।
ननु यद्युपलक्षणत्वमभिमतं वार्तिककारस्य, तदा किमिति प्रतिज्ञाया एवं हानिमुदाहृतवान् ;
न तु पक्षादिहानिमित्त्यत आह—मुख्यार्थद्वारकमिति । उपलक्षणमन्तरेण प्रतिज्ञाया
हानिः प्रतिज्ञाहानिरित्यव्यापकत्वमाशङ्क्य उपलक्षणपक्षः आश्रितः ।^{१२}यच्चोपलक्ष्यते
चेन्न स्वीकृतोक्त्यागः । प्रतिज्ञाहानिरिति लक्षणं सर्वसंग्राहकं इष्टम् । एतदेव किं पुन-
रित्यादिना सूत्रार्थ इत्यन्तेन स्फुटयति । प्रतिज्ञा हि साध्यनिर्देशः । स च निर्वाहः ।
तेनान्योऽपि तथाभूत उपलक्ष्यते । तेन स्वीकृतोक्त्यागः प्रतिज्ञाहानिरिति लक्षणं
सर्वसंग्राहकमिष्टम् । अतः सर्वं रमणीयमिति ।

नन्वेवमुपलक्षणवर्णने निर्वचनसामर्थ्यादेव समस्ताभिमतलाभ इति सूत्रे लक्षणवचन-
मयुक्तमिति ये वर्णयन्ति तान् प्रत्याह—एवं चेति । यदि निर्वचनसामर्थ्यमात्रं नाश्रीयते,
^{१३}तदा कंसत एव व्याहानिरिति सेव प्रतिज्ञाहानिः, न पुनरर्थतो वा हानिः साधनहानिरिति-
स्यात् । उभयथा च हानिरेवात्राभिमतैति प्रतिपादनार्थः लक्षणारम्भप्रयोजनमित्यर्थः । तदुभयं
दर्शयति—यदि दुष्टमेतदिति । एवं तावत् सूत्रगतलक्ष्यलक्षणपदोपादानप्रयोजनं सामर्थ्य-
यत्न^{१४}मुभयथाहानिरियं प्रवर्तते । तदुभयं वार्तिकभाष्यव्याख्योपलक्षितप्रकारदर्शने समर्थयति

1. लक्षकत्व 2. क-एव पदं न 3. क-पदेन 4. क-तत्तथा 5. क-अपश्यतः 6. क-वा
इति न 7. क-कृत्वाब्दो न 8. क-कृत्वब्देन 9. क-दृष्टान्तशब्द उक्त 10. स्वदृष्टान्त
11. हानिना 12. कियच्च इति 13. तदा कण्ठत 14. यथा उभयथा

सम्प्रतिपत्तिं उपलक्षयति, तद्विपरीतोपगमः प्रतिज्ञाहानिरिति सर्वं समञ्जसम् । तत्र साध्य-
धर्महानिर्वातिके । साधनधर्महानिस्तु अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वादित्युक्तेऽनै^१कान्तिकत्वेन च
दूषितेऽस्तु तर्हि कृतकत्वादिति यथा । पक्षहानिस्तु, अनित्ये वाङ्मनसे कार्यत्वात् इत्युक्ते
भागासिद्धया च प्रत्युक्ते अस्तु तर्हि वागे^२वास्मादनित्येति यथा एतास्तिस्त्रो विशेषण^३द्वारेणापि
द्रष्टव्याः । तद्यथा कुनैयायिकेन विवादाध्यासितं बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकमिति ^४पक्षीकृते बुद्धि^५मदिद-
मिति ^६विशेषणे सामर्थ्ये च वर्णिते तर्हि कर्तृपूर्वकमेवा^७स्त्विति साध्यविशेषणहानिः । ^८प्रयत्नकार्य-
त्वादित्युक्ते तथैव प्रत्युक्ते कार्यत्वादित्यस्तु इति साधनविशेषणहानिः । विवादाध्यासितं क्षित्यादि
कर्तृपूर्वकमिति ^९प्रकृते बुद्धिमदिति ज्ञाते शङ्कराचार्यदृशा^{१०} दूषिते ^{११}तर्हि विवादाध्यासित-
^{१२}मेवास्त्विति पक्षविशेषणहानिः^{१३} । दृष्टान्तहानिस्तु, अनित्यः शब्दः प्रत्यक्षगुणत्वाद्व्यणुक-
^{१४}रूपवदित्युक्ते साधनविकलतया ^{१५}च दूषिते^{१६} मा भूत्तर्हि द्व्यणुकरूपमुदाहरणं घटरूपं
भविष्यति, न चोदाहरणमादरणीयमिति न्यायादिति यथा, यथा वा बौद्धस्य व्यतिरेको-
दाहरणबलेन क्षणभङ्गसाधने^{१७}वृत्ते अप्रामाणिकत्वेन च दूषितेऽस्तु तर्हि घट एवान्वयेनेति ।
दृष्टान्तगतत्वेन साध्यधर्महानिस्तु भाष्ये । साधनधर्महानिस्तु पूर्ववत् व्यणुक उदाहृते

तद्वार्तिकदिशा इत्यादिना तद्विपरीतोऽवगत इत्यन्तेन । तद्विपरीतस्तदभावो वा, माभूदेवमिति
^{१७}एकमकारः । तद्विरुद्धं च वान्यथास्त्वित्येवं आकारः । इत्युभयं लभ्यत इति न किञ्चित्स्वयं
परिकल्पितमिति सारम् । अनेकप्रकारा प्रतिज्ञाहानिर्भवतीति । यथाश्रुते भाष्यवार्तिके
उपलक्षणतया व्याख्याते । तत्र वार्तिकोदाहरणमवान्तरभेदेन दर्शयति—तत्रेति ।
साधनहानिः^{१८} पक्षहानिश्च स्वयं दर्शयति—साधनेत्यादिना यथेत्यन्तेन ।

साध्यसाधनपक्षहानयोः विशेषणद्वारापि ^{१९}संभवतीति दर्शयति—^{२०}न इत्यादिना पक्षा-
वशेष^{२१}हानिरित्यन्तेन । दृष्टान्तहानेः किमुदाहरणमित्यत आह—दृष्टान्तहानिस्त्विति । प्रत्यक्ष-
गुणत्वादिति । प्रत्यक्षश्चासौ गुणश्चेति । न च व्यणुकं तथा । तस्यातीन्द्रियत्वेन द्रव्यत्वेन च
प्रत्यक्षगुणत्वविरुद्धत्वात् । दृष्टान्तहानेरुदाहरणान्तरमाह—अथेवेति । यत् क्षणिकं न भवति,
तत्सदपि न भवति, यथा खरविषाणमिति व्यतिरेकदृष्टान्ते उपन्यस्ते न खरविषाणं प्रमाणगोचरः ।
न च तत्र साध्याभावसाधनाभावौ प्रामाणिकाविति दूषिते सति आह—अस्तु घट एवान्वयेनेति ।
भाष्यकारोदाहरणमवान्तरभेदेन दर्शयति—साधनधर्महानिस्त्विति । दृष्टान्तगतत्वेनेति अत्रापि

१. क-अनैकान्तेन २. क-तस्मात् ३. क-द्वारा ४. क-पक्षिते ५. क-मदिति ६. क-
विशेषणासा... ७. क-र्चकमित्येव ८. क-प्रयत्न—इत्यारभ्य—हानिः इत्यन्तपर्यन्तं वाक्यं
अत्र न दृश्यते ९. क-प्रति ज्ञाते १०. क-दिशा ११. क-एतन्न १२. क-इत्येव १३. क-हानिरिति
१४. क-रूपपदं न १५. क-एतन्न १६. क-प्रदूषिते १७. क-एतन्न १८. हानि इति स्यात्
१९. सम्भव इति भवेत् २०. विवादेत्यादिना इति स्यात् २१. विशेषण इति साधु

¹तद्वदेव साधनविकल²तया दूषिते अस्तु तर्हि कार्यत्वहेत्वाधारतयेदमेवोदाहरणमिति यथा । अत्रापि विशेषणहानिरूहनीया । तद्यथा यत्कर्तृकं तदनित्यं³ यथा घटद्रव्यमित्युक्ते द्रव्य-पदानर्थक्ये ⁴चोद्भाविते अस्तु तर्हि घट इत्येवेति दृष्टान्तविशेषणहानिः । एवं ⁵अस्त्वा-कारणसामग्रीत्य⁶त्रास्ति⁷पदानर्थक्ये यत्कार्यं तद्वबुद्धिमत्कर्तृपूर्वकं यथा घट इत्युदाहृते पूर्ववच्च दूषिते तर्हि पूर्वक⁸मेवास्त्विति साध्यविशेषणहानिः । एवं पूर्ववत् साधनविशेषण-हानि⁹दृष्टान्ते । दूषणहानिस्तु निरनुयोज्यानुयोगोद्भावनानन्तरं दूषणान्तरपरिग्रहेण द्रष्टव्या । ¹⁰यथा यदि नाम¹¹ स्वसिद्धान्तस्तु तर्हि बाधित इत्यादि । एतासाञ्च हानीनां सर्वत्र

बोद्धव्यम् । अत एवाह—पूर्ववदिति । अनित्यः शब्दः ¹²प्रत्यक्षत्वात् व्युत्पद्यमानस्य गुणत्वं साधनं व्युत्पद्यमाने नास्तीति साधनविकलतया दूषिते, अस्तु तर्हि कार्यत्वाधारतया इदमेव व्युत्पद्यमानमेवेति कार्यत्वाधारतया वदतस्तव प्रत्यक्षगुणत्वविपरीताभ्युपगमः प्रतिज्ञा-हानिरित्यर्थः । दृष्टान्तगतसाध्यसाधनहानिमुदाहृत्य दृष्टान्तविशेषणहानिमुदाहरणद्वयेन दर्शयति—तद्यथेत्यादिना ¹³पादानर्थक्य इत्यन्तेन । दृष्टान्तगतसाध्यविशेषणहानेरुदा-हरणमाह—यत्कार्यमिति । पूर्ववच्चेति । ¹⁴व्याख्याकर्तृपूर्वकेत्यनेनाभिमतासिद्धेर्बुद्धि¹⁵तदिति ¹⁶विशेषणसामर्थ्यं दर्शिते सतीत्यर्थः । यत्प्रय¹⁷त्नाकार्यं तदनित्यं यथा घट इत्युदाहृते, कार्यत्वमेव केवलमनित्यत्वेन प्रतिबद्धम् । अतः प्रयत्नविशेषणमसमर्थमिति प्रत्युक्ते, ¹⁸यत्कार्य-मेवास्त्विति साधनविशेषणहानिरिति दर्शयति—एवं पूर्ववदिति । द्रष्टव्येति पूरणीयम् । दूषणहानिमुदाहर्तुं विषयं तावदाह—निरनुयोज्येति । अदोषदोषोद्भावनं निरनुयोज्यानुयोगो नाम निग्रहस्थानं तन्नि¹⁹रनुयोगं परिहर्तुं यदा दूषणान्तरमुपादत्ते तदाह उक्तं दूषणपरित्यागात् प्रतिज्ञाहान्यादि गृह्यते । अपरित्यागे पूर्वनिग्रहप्रवृत्तेः दुष्परिहरत्वात् दूषणान्तरोपादानानु-पपत्तेश्चेति पाषाणेरेखयम् । ²⁰तदुत्तरांशुपूरणमात्रेणापनेतुं न शक्यते इति सारम् ।

शिष्यबुद्धिविवर्धनाय दूषणहानोदाहरणं आह—यथा यदीति । शब्दो नित्यः जातिमत्त्वे सति अस्मदादिबाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादित्युक्ते सति अयमसिद्धो हेतुरिति वादिना दूषिते सति बाधाह—उक्तस्य हेतोरसिद्धत्वं नास्ति । शब्दस्य जातिमत्त्वमस्मदादि-बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वं च उभयवासिद्धमिति । अतोऽसिद्धिविधुरे अप्रसिद्धिप्रतिपादन-दूषणाभासतया निरनुयोज्यानुयोगो नाम निवारितमापतितमिति । तदुद्दिष्टीर्षराह—यदि नाम अयमसिद्धः, अस्तु तर्हि बाधित इत्यादि योज्यमिति । उपलक्षणं च एतन्माभूत् ।

1. क-तथैव 2. क-तया च 3. क-अनित्यं दृष्टं 4. क-चोदाहृते 5. अन्त्या 6. क-अत्रापि 7. क-अन्यपदानर्थक्ये 8. क-कर्तृपूर्वकमित्येवास्तु 9. क-हानिदृष्टं ... 10. क-तद्यथा 11. क-नायमसिद्धः अस्तु 12. प्रत्यक्षगुणत्वात् । 13. पद इति 14. व्याख्यातं इति 15. बुद्धिमदिति इति 16. विशेषणा... 17. प्रयत्नकार्यं 18. यत्कार्यमित्येव 19. निरनुयोज्यानुयोगीमिति 20. तदुत्तरं

संव्यवहा^१रित्वात् नोक्तेन^२सम्भवः । शास्त्रव्युत्पन्ना नैवमभिदधतीति चेत्, न; ^३शास्त्रेष्वप्येवं-
रूपव्यवहारदर्शनात् । प्रक्रान्तदोषपरिहारौपयिकत्वाच्च । निस्सो^४म्ना च प्रतिभाक्षयेन
किंकर्तव्यतामोहमहिमेति पूर्वनिग्रहप्रवृत्तौ च^५नावसरत्वादप्रवृत्तौ त्यागा^६योगादेर्निग्रहस्थानमिति
चेत्, न; त्यागेनैव पूर्वस्य परिहारात् ॥

न हि त्यक्तस्य दुष्टत्वेऽस्य काचित्क्षतिः अतिप्रसङ्गात् । ^७अतः पूर्वपरि^८ग्रहव्यव-
स्थापनाय त्याग एवोद्भाव्यः । ^९तथापि, ^{१०}तदर्थं एवाभ्योपयोग इति चेत्, न; स्वयमप्यशक्ति-

असिद्ध इत्युक्तेरपि कण्ठतो दूषणहानिरूपत्वानिवारणादन्यथाऽस्त्विति च द्वितीयप्रकारस्य
साक्षादुपन्यस्तत्वादसिद्धिवत् दूषणान्तराभिधानेऽपि तत्परिहारे दूषणान्तरपरिग्रहस्यापि पूर्वोक्त-
प्रकारेण दूषणहानेः संभवादित्यपि द्रष्टव्यमिति आदिपदेन संग्राह्यमिति ।

ननु अभ्यस्तशास्त्राणां स्वस्थानां स्वीकृतोक्तपरित्यागानुपपत्तेरुक्तेरसम्भव इत्यत-
आह—एतासामिति । शास्त्राभ्यासरतानमेव प्राक्तनदुरितसंपत्तिवशेन भ्रमादुक्तपरित्याग-
संभवादित्यर्थः । एतदेवाशंक्य दर्शयति—शास्त्रेत्यादिना मोहमहि^{११}तमित्यन्तेनेति ।

ननु प्रतिज्ञाहानेरुभयथापि न निग्रहस्थानत्वम् । तथाहि, यदि साधने प्रयुक्ते द्वितीय-
वादिना तत्साधनं न दूषितम्, तदा तेनैव दूषणेन दूषिते वादिनि गृहीते कथोपरतौ
प्रतिज्ञाहानेरवसर एव न, नास्ति तत्कुले निग्रहस्थानत्वम् । अथ न दूषितम्, तथा
परित्यागानुपपत्तेरपि निग्रहस्थानं प्रतिज्ञाहानिरित्याशंक्याह—^{१२}पूर्वे पूर्वनिग्रहप्रवृत्तावेव ।
पूर्वनिग्रहोद्दिष्टीर्षया परित्यागसंभवे अस्य निग्रहस्थानत्वं इति मन्वानः परिहरति—नेति ।
दुष्टत्वसाधनोपादाने पुरुषत्वस्यादुष्टत्वं उन्नीयते, नान्यथा । ततोऽ^{१३}दुष्टत्वस्य साधनस्य
परित्यागेनात्मनो दुष्टत्वमिच्छतो न शक्यः पूर्वनिग्रहो वक्तुमित्याशयवतो विवरं
क्षणमित्याह—न हीति ।

एवं पूर्वनिग्रहनिवृत्त्यर्थं प्रवृत्तौ न वादी पूर्वनिग्रहेण शक्यो निगृहीतुमिति
त्यागेनैव निगृह्यते । त्यागस्य दुष्परिहरत्वात् । त्यागानुपादाने पूर्वनिग्रहस्य वज्रलेपायमान-
त्वात् इत्याशयवानुपसंहरति—^{१४}न त इति । त्यागेन पूर्वनिग्रहपरिहारो भवतु, मा तथापि
तदर्थमयं प्रवृत्तः त्यागमुपात्तवान् । तथा च त्यागमनुभाव्य न पूर्वनिग्रहव्यवस्थितिः । तस्या-
स्तेन परिभूतत्वात् । तत एवं वक्तव्य^{१५}मदुष्टबुद्ध्या त्वया पूर्वोपात्तं परित्यक्तम् । अदुष्टबुद्धौ
त्यागानुपपत्तेः स्वतस्त्यागोऽपि पूर्ववाक्यदुष्टत्वं प्रकटयतीति पूर्वनिग्रहव्यवस्थाप-
नायेत्युक्तम् ।^{१६}स्यवदिति ॥यथा सम्यक्साधनोपादानभावनीया अन्यथा

१. क-हारिकत्वात् २. क-नोक्ते रसं... ३. क-शास्त्रेऽपि ४. क-निस्सीमा ५. क-च
अनवसरत्वात् ६. क-योगान्नेदं ७. क-ततः ८. क-निग्रह ९. क-तथा हि १०. क-तदर्थं ११. महिमेति
मूले १२. पूर्वोति १३. दुष्टस्य इति भवेत् १४. तत इति मूले १५. दुष्ट १६. सन्यासवदिति मूले

सूचकत्वात् सत^१स्यागवत् । तथापि विरोध एवास्यान्तर्भावः परिग्रहत्याग-
योरेकत्रासम्भवादिति चेत्, न; त्यागमनुद्भाव्य विरोधस्य [व्यवस्थापयितुमशक्यत्वेन
जघन्यत्वादिति । सेयं हानिः सदसद्विषया प्रत्युत्त^२रानुपादीति तदुत्तरकक्ष्यो^३द्भाव्या तत्रो-
पेक्षिता निग्रहहेतुः आपन्नदोषपरिजि^४हीर्षया हेतुः । ^५असद्धानौ पर्यनुयोज्योपेक्षणसहचारिणी ।

तत्त्वप्रतिपत्तिः न स्यादसद्विषयानेव दूषणाभासेन दूषिते दुष्टः.....तेत्साधनमिति बुद्धमानः
परित्यजति । तस्य परित्यागस्य स्वयमशक्तिदूषकत्वात् अस्यापि भावापत्तेः सुलभत्वादित्यर्थः ।
ननु प्रतिज्ञाहानिरित्यत्र विरोधे अन्तरविरोधलक्षणाक्रान्तत्वात् ततो न पृथक् निग्रहस्थानमिति
शङ्कते—तथापीति ।

विरोधस्य विरोधिद्वयप्रवृत्त्यधीनप्रतिपत्तिकत्वात् विरोधिनाः परिग्रहत्यागयोः पूर्वप्रतीति-
रभ्युपगन्तव्या । तथा च विरोधोपेक्षया त्यागस्य प्रथमस्फुरणात्तस्य चासक्तिसंसूचकत्वेन
निग्रहस्थानत्वाविरोधात्तेन निगृहीते वादिनि तदुत्तरकालभाविना विरोधेन मृत^६मारण-
प्रसङ्गादित्याशयवान् परिहरति—तत्त्यागमनुद्भाव्येति । असत्साधन एवेयं प्रतिज्ञाहानिः । तथैव
आभ्यकारादिभिरुद्वाह्यत्वादिति ये वदन्ति तान्प्रत्याह—सेयमिति ।

यथा सत्साधने वक्तव्ये भ्रमादसत्साधनं ब्रूते, तथा सत्साधनेऽभिहिते भ्रमादसत्सा-
धनमभिहितमिति बुद्धिमत्ः परित्यागसम्भव इत्यर्थः ।

ननु एवं पतितापि प्रतिज्ञाहानिर्नेत्याह—प्रत्युत्तरेति । वादिना दूषिताद्भाव्यते
विरोधाभावादित्याशङ्क्य अवश्योद्भाव्यत्वं ^७अनुभावेन विरोधं चाह—तदुत्तरेत्यादिना
^८हेतुरित्यन्तेन । लक्ष्यं लक्षणमुत्थितिरिति दर्शयित्वा स्थितिपदं मूलं फलं दर्शयति—
आपन्नेति । आपन्नदोषः स्थितिपदं स्थितेः पदं स्थानम् । आपन्नदोषे सति प्रतिज्ञां जहाति
नान्यथा । तत्परिजिहीर्षया मूलं फलं तद्भ्रान्तिरिति । ननु सदसद्विषयत्वे प्रतिज्ञाहानिः
किं अविशेषः किं वा कश्चिद्विशेष इति शङ्कां हृदि निधाय विशेषमाह—^९सम्बन्धावि । शेष-
निधास्य शेषविधौ पर्यवसानत्वेन लोकसिद्धत्वाद^{१०}सन्धानेन केवलेव प्रतिज्ञाहानिरिति इतर-
निग्रहग्रन्थः । तस्य ^{११}धानाः समीचीनसाधनवादिनः परेण दूषणाभासेनादूषितसाधनस्य
व्यामोहात् दूषणाभासता । नास्योक्तसाधनस्य न केवला प्रतिज्ञाहानिः, किन्तु पर्यनुयोज्यो-
पेक्षणनिग्रहस्थानसहचरितात् दूषणाभासेन पर्यनुयोज्योपेक्षणादित्यर्थः । नन्वेवंभूता
प्रतिज्ञाहानिः किमुद्भावनीया सर्वकथासु, किं वोपेक्षणीया, किं वा कचिदुद्भाव्य कचिदुपेक्ष-

1. क-सन्धासवत् 2. क-त्तरादिपातिनी 3. क-कक्षो... 4. क-जिहीर्षाहेतुका
5. क-सद्धानौ 6. मारण 7. अनुद्भावेन इति 8. हेतुरिति मूले 9. सद्धानाविति । विशेष-
निषेधस्य 10. सद्धा 11. हानात्

^१उद्भाविताविषयमावहतीति अवश्यमुद्भाव्या । वादे तु सम्भाविताप्युपेक्षणीया, तदुद्भावनस्य तत्त्वज्ञानानङ्गत्वात्; सद्विषया^२सम्भाव्येव तदुद्भावनस्य तदङ्गत्वात् । उक्तं निर्वहे^३दिति रहस्यमत्रेति ॥

(सू) प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्म^४विकल्पस्तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरम् ॥

प्रतिज्ञातार्थे दूषिते तत्प्रतिचिकीर्षया विशेषणान्तरप्रक्षेपेण पुनस्तद्वचनं प्रतिज्ञान्तरमिति सूत्रार्थः । तथा हि, 'धर्मविकल्पादिति' ^५विशेषे हेतुमाह । तथा च ^६तदर्थतानिर्देशस्य दर्शिता ल्यब्लोपे पञ्चमी । धर्मविकल्पं प्रक्षिप्येत्यर्थः । तथापि प्रतिज्ञातार्थोऽपि तत्र निर्दिश्यत इति कुतो लभ्यत इत्यत आह—'तदर्थे'ति । ^७तस्येवार्थस्य निर्देश इति वा, तदर्थं साध्यसिद्धयर्थं निर्देश इति वा, उभयथापि न कश्चित् विशेषः । तदर्थं निर्देश इति तु वदता भाष्यकृता दोषपरिजिहीर्षास्य मूलमिति दर्शितम् । न हि तामन्तरेण स्वस्थो^८ऽदूषिते विशेषणं ^९प्रतिक्षेप्तुमर्हत्यतिप्रसङ्गान् । कथं नित्या वर्णाः श्रावणत्वात् शब्दत्ववदित्युक्ते ध्वनिभि^{१०}रनैकान्तिक इति च प्रत्युक्ते ^{११}सध्वनयो वर्णा नित्या इति पक्षविशेषणविधा^{१२}वनैकपरिहारात् । शब्दो नित्यः कार्यत्वान् इत्युक्ते ^{१३}ध्वनिभिर्भागे सिद्धसाधनमिति च प्रत्युक्ते वर्णात्मकः शब्दो नित्य इति पक्षविशेषणाधिकोक्तौ सिद्ध^{१४}साध्यतापरिहारात् । अग्निमदिदं सुरभि मलिनधूमवत्त्वादित्युक्तेऽसमर्थविशेषणतया च प्रत्युक्ते ^{१५}साम्प्रिकृष्णागरुमदिदमिति साध्यविशेषणान्तराधिकोक्तौ विशेषणासामर्थ्यपरिहारात् । विवादाध्यासितं बुद्धिमत्पूर्वकमित्युक्ते सिद्धसाध्य^{१६}तया प्रत्युक्ते उपादानाद्यभिज्ञ^{१७}पूर्वकमिति साध्यविशेषणेनाधिकोक्तौ सिद्ध^{१८}साध्यतापरिहारात् तदेतत्पक्षतद्विशेषणसाध्यतद्विशेषणप्रतिक्षेपेण चतुर्विधम् ।

णीयेति संशयानं प्रति बोधयितुं व्यवस्थां दर्शयति—उद्भाविता चेति । जल्पवितण्डयोरिति शेषः । अत एवाग्रे^{१९}पादे त्विति सङ्गच्छते । किं सद्विषयाप्युपेक्षणीया । नेत्याह—सद्विषया त्विति । सद्विषयासद्विषययोः प्रतिज्ञाहान्योः सद्विषयोद्भावनीया । अन्यथा तत्त्वप्रतिपत्तिर्न स्यात् । असद्विषया तूपेक्षणीया; तथैव तत्त्वप्रतिपत्तिसम्भवादित्यर्थः । सुज्ञेन कथायां तद्वक्तव्यं साधनदूषणम् । यावत्प्रमाणतो निर्वहति, यथा च लोके श्लाघमर्हति, नेतरथेत्यभिप्रायवानुपसंहरति—उक्तमिति । सम्यक् साधनं सम्यग्दूषणं यदोक्तं भवति तदा तथा निर्वहति । पुनः साधनदूषणाभासयोरुक्तयोः निर्वाहसम्भव इति रहस्यमित्यर्थः । प्रतिज्ञान्तरलक्षणसूत्रं पठित्वा व्याख्याय चोदाहरणं दर्शयितुं पृच्छति—कथमिति । एवं तावदुदाहरणानि स्वयमुक्तवान् । भाष्यकाराद्युपदर्शितोदाहरणं नोदाहरण-

1. क-उद्भाविता चावष्टम्भविजयमावहतीति 2. क-तद्भाव्येव 3. क-निर्वाहयेत् 4. क-विकल्पात् 5. क-विशेषणे 6. क-तदुत्पत्त्या 7. क-तस्यैव 8. क-दूषिते 9. क-प्रक्षेप्तुं 10. क-अनेकान्त 11. क-सध्वनय एव 12. क-अनेकान्त 13. क-इत्युक्ते भागे 14. क-साधनता 15. क-साम्प्रिकृत् क्षरारुमदिति साध्यान्तराधिकोक्तौ विशेषणासामर्थ्यपरिहारात् ॥ 16. क-तया च प्रत्युक्ताभासे 17. क-अभिज्ञा 18. क-साधनता 19. वादे

^१एवं दूषणान्तरपरिहारार्थमपि प्रवर्तते अवान्तरभेदाच्चानन्त्यम् । इदं तु ^२वर्ण्यते, अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वात्—इत्युक्ते सामान्येन व्यभिचाराच्च प्रत्युक्ते सामान्यमैन्द्रियकं सर्वगतं शब्दस्त्वनित्योऽसर्वगत इति साध्यान्तर^३प्रतिक्षेपः किमर्थः? न ह्यनेनानैकान्ति-कत्वमापादितमपास्यते, नासर्वगतत्वं ^४प्रसाध्यते ना^५हेतुं विशेष्य^६ तत्परिहरिष्यामि इति मनोरथेन प्रवृत्त्युपपत्तेः । तर्हि तत्सिद्धये हेतुमपि किञ्चित्^७ ब्रूयात् सभाक्षोभेण स्तम्भितत्वाद-वचने वा न्यूनं स्यादिति चेत्, न; पूर्वोपक्रान्तस्य हेत्वादेर्विद्यमानत्वेन^८न्यूनतानवकाशात् ।

^९तथापि पूर्वं एव निग्रहोऽनुवर्तते, ^{१०}अपरिहृतत्वात् । न च निगृहीतो निग्रहमर्हति अतिप्रसङ्गादिति चेत्, न, अनुद्भावने किमय^{११}मनेन परि^{१२}हृतोऽथ नेति मत्वा प्रतिभया तूष्णीमास्ते किं वा पूर्वदूष^{१३}णावस्कन्दनात् किमत्र वक्तव्यमिति मत्वेति परिषत्सन्देहा^{१४}नुवृत्तेः उत्कृष्टानुत्कृष्टव्यवस्थानुपपत्तिप्रसङ्गादिति । तथापि पूर्वमेव^{१५} दूषणमुद्भावयेदिति चेत्, न ।

मिति पण्डितं मन्येनोक्तमुपन्यस्य समर्थयति—इदं त्विति । ननु यथा सर्वगतत्वेऽप्यैन्द्रिय-कत्वमेव हेतुः, तदा नित्यत्वे साध्ये नित्येऽपि सामान्यगतत्वेन अनैकान्तिकमुक्तं, तथा सर्वगतत्वे साध्येऽपि सर्वगते सामान्येऽनैकान्तिकम् । अतो नोक्तदोषपरिहार इत्यभिसंधिन शङ्कते—तदद्यापीति । पूर्वोऽनैकान्तिकत्वलक्षणो दोषोऽनुवर्तते । ऐन्द्रियकत्वेनासर्वगतत्वेऽपि साध्येऽनैकान्तिकत्वं तदवस्थितमित्यपि द्रष्टव्यम् । ननु अनैकान्तिकत्वे निगृहीतवादिनि पुनः प्रतिज्ञान्तरेण निग्रहसम्भवान्न किञ्चिदनुपपन्नमित्याशङ्क्याह—न चेति । निगृहीतस्य पुनर्निग्रहो न सम्भवति । न हि मृतस्य मारणसम्भवो लोके । पूर्वं निग्रहपरिहारपरिजि-हीर्षया यत्र पूर्वनिग्रहपरिहारो जातः तत्र न, पूर्वं निग्रहस्थितिपरिहृतत्वात् । प्रतिज्ञान्तरनिग्रहे तु न मृतमारणम् । यत्र तु पूर्वनिग्रहनिराचिकीर्षयापि प्रवृत्तस्य प्रतिज्ञान्तरकरणेऽपि न पूर्वनिग्रहपरिहारोऽभूत्, तत्रापि प्रतिज्ञान्तरस्य पुरस्कृतिरुक्ततया उद्भावनानुपपत्तेस्तस्य निश्चित-त्वात् पूर्वस्य च सन्दिग्धत्वात् तत्परिहारार्थमस्य प्रवृत्तत्वात् क्वचित्परिहारार्थं प्रवृत्तस्य परिहारदर्शनादर्शनार्थः क्वचिदिति सन्देहसन्देहेन निश्चितानिश्चितयोः निश्चितस्य अवश्योद्भाव्यतयापि मृतमारणसम्भव इत्याशयवान् परिहरति—नेति ।

ननु यत्र पूर्वदोषपरिहारो वृत्तः प्रतिज्ञान्तरकरणे, तत्र तावत् प्रतिज्ञान्तरमेव निग्रहस्थानं; अन्यस्यासम्भवात् इति किमत्र वक्तव्यम्? यत्र तु प्रतिज्ञान्तरकरणेऽपि अभाग्ययोगात् पूर्वदोषतादवस्थं, तत्र प्रतिज्ञान्तरमुपेक्ष्य पूर्वदोषोद्भावनेव अन्याय्यमिति हृदि निधाय शङ्कते—तथापीति । यत्र यत्र परिहृतं पूर्वदूषणं तत्रेत्यर्थः । यत्र तु परिहृतं तत्र पूर्वदोषो

1. क-एतन्न 2. क-चिन्त्यते 3. क-प्रक्षेपः 4. क-प्रसाध्य 5. क-एतन्न 6. क-विशिष्य
7. क-क्वचित् 8. क-न्यूनत्व 9. क-तथा हि 10. क-अपरिहृतत्वात् 11, 12. क-परि-
हृतमनेनेति 13. क-दूषणानास्क 14. क-सन्देहानिवृत्तौ 15. क-पूर्वकमेव

एवं हि प्रतिवेदेत् ¹तथापि पूर्वप्रतिज्ञायामैन्द्रियकत्वं अनैकान्तिकं एवेति । यद्वा, एकस्मिन्नपि प्रतिज्ञार्थे तदनैकान्तिकमेवेति । यद्वा नानेन ²साध्यान्तरोपक्षेपेण तत्परिहृतमिति । सर्वथा अर्थतः कण्ठतो वा न प्रतिज्ञान्तरमनुद्भाव्य स्थातुं ³शक्नुयात् । न चेदमर्थान्तरं प्रक्रान्तो-पयोगा ⁴दिति । अथ हेत्वन्तरं कुतः पृथग्स्मात् क्रियते हेतुहानिवत् ⁵तदु ⁶पलक्षयेत । अन्यथा उदाहरणान्तरमपि लक्षणीयं स्यात् । तद्यथा, अनित्यदशब्दः ⁷सामान्यवदस्मदादि-⁸बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वात् यदस्मदादिबाह्ये ⁹न्द्रियग्राह्ये तदनित्यं ¹⁰यथा घट इत्युक्ते प्रयोजकांश-¹¹शून्यतया च प्रत्युक्ते ¹²सामान्यवत्त्वे सतीदमुच्यत इति । एवं तथा चायमस्मदादिबाह्यकरण-¹³ग्राह्य इत्युपनये न्यूनतया प्रत्युक्ते तथैव विशेषणोपादाने उपनयान्तरम् । एवमेव, ¹⁴बहुल-बाह्यकरणप्रतिज्ञैकदेशोपसंहारे तथैव प्रत्युक्ते पुनस्सम ¹⁵स्तोक्ता ¹⁶निगमनान्तरमिति । सत्यं, साध्यसाधकभागभेदविवक्षया तु ¹⁷हेतोर ¹⁸भेदोपन्यासो, वाक्यप्रयोगस्थोभयशरीर-त्वात् । तत्र प्रतिज्ञान्तरं प्रयोज्यान्तरं निगमनान्तरमिति प्रतिज्ञान्तरप्रपञ्चः । हेत्वन्तरं प्रयोज-कान्तरं उपनयान्तरमिति ¹⁹हेत्व ²⁰न्तरप्रपञ्च इति । एतस्यापि परिकरशुद्धिः प्रतिज्ञाहानिवत् द्रष्टव्या ²¹ । इदं तु चिन्तनीयम् ।

कथमेतत्प्रतिज्ञाहानितो न ²²भिद्यते, यावतात्रापि विशिष्टोपादा ²³नाविशिष्टस्य हानिरेव? न, स्वरूपस्यापरित्यागात् । पश्चादुपादीयमानविशेषणाभावस्य ²⁴प्रागप्यनुत्पाद-नात् । न च स्वरूप ²⁵विशेषणाभ्यां अन्योऽविशे ²⁶षो नाम यस्य त्यागात् हानिः स्यात् । ²⁷तत्र ²⁸कक्ष्यान्तरेण न विशेषयेदिति रहस्यम् ॥ प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः ॥

नास्ति, किमुद्भाव्य तमित्यभिप्रायः । अत्रापि प्रतिज्ञान्तरमनुद्भाव्य न पूर्वदोषोद्धानसंभवः । तदुद्भावने तु तेनैव पुरस्फूर्तिकेन निगृहीतो वादी । समाप्ता कथा । क पूर्वं निग्रहोद्भाव-नावकाश इत्याशयवान् परिहरति—नैवं हीति । ननु यथा प्रतिज्ञाहानिपदं हेतुहान्यादिकमुप-लक्षयतीति समर्थितम्, तथा प्रतिज्ञान्तरपदं हेत्वन्तरादिकमुपलक्षयतु; किमर्थं हेत्वन्तरं पृथगुच्यते सूत्रकारेणेति मन्यमानं प्रति शङ्कापूर्वकं पृथगुपादानप्रयोजनं दर्शयति—अथेति । ननु विशेषोपादानादपि शिष्टस्य हानिः । तथा च प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाहानिरेवेति मन्य-मानस्य मतमाशंक्य निराकरोति—इदं त्विति । सुबोधमितरत् । ननु यथाश्रुते सूत्रे लक्ष्यपद-

1. क-यत् 2. क-यद्वा नेन 3. क-ख्यातुं 4. क-इति पदं अन्ते 5. क-वत् हि 6. क-तदपि 7. क-सामान्यविशेषवतो 8. क-बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वात् 9. क-बाह्यकरण 10. क-अनित्यं दृष्टं 11. क-न्यूनतया 12. क-सामान्यविशेषवत्त्वे 13. क-करणप्रत्यक्ष 14. क-एत-त्पदं न 15. क-उक्तौ 16. क-निगमनान्तरं 17. क-एतन्न 18. क-भेद... 19. क-एतन्न 20. क-दूषणान्तरमिति हेत्वन्तर 21. क-इति च पदमन्ते 22. क-एतन्न 23. क-नादविशिष्टहानि... 24. क-च प्रागप्यनुत्पादानात् 25. क-विशेषणभावाभ्यां 26. क-अविशिष्टो 27. क-अत्र 28. क-कक्षा

अत्र 'प्रतिज्ञाहेत्वो'रिति वाक्यगतप्रतियोगिद्वयोपलक्षणपरं विरोधस्य ^१चोभयनिष्ठ-
त्वात् लक्ष्यगतप्रतिज्ञापदमप्युक्त^२मात्रोपलक्षणपरम् । एकपदोत्कीर्तनञ्च तदंशविरोध-
सूचनेनावयवान्तरोपलक्षणभ्रमं ^३निवारयति । तेनैकस्मिन् वाक्ये तदंशयोरवान्तरवाक्ययोः
पदयोर्वा मिथो व्याघात ^४उक्तविरोध इति सूत्रार्थः । एकवक्तृकवाक्यविषयत्वान्नापि^५
सिद्धान्तसङ्करो, विपरीतव्याप्त्युपदर्शनप्रयासाभावात् ^६विरुद्धहेत्वाभाससङ्करः । यद्यपि च
विरोधेऽवश्यं हेत्वाभासाऽनुप्रवेशः, तथापि तस्य जघन्य^७प्रतीतत्वात्तमुपेक्ष्य विरोध
एवोद्भाव्यः, ^८सम्प्रत्येकत्वेनापेक्षानर्हत्वात् । स च बहु^९प्रकारः प्रतिज्ञापदयोः प्रतिज्ञाहेत्वोः
प्रतिज्ञोदाहरणयोः प्रतिज्ञोपनययोर्मिथो ^{१०}हेतुविरो^{११}धाभ्यामनवकाशात् । प्रतिज्ञानिगमनयोः

पर्यालोचनया यदि प्रतिज्ञाया हेत्वादिभिर्विरोधोऽभिहितः प्रतिज्ञावाक्यपदयोः विरोधो न
व्याप्यते । अथ प्रतिज्ञायां पदयोर्विरोधोऽभिमतः, तदा प्रतिज्ञाया हेत्वादिभिर्विरोधो न लभ्यते ।
ततश्चोभयथा अव्याप्तिरिति । एवं लक्षणपदपर्यालोचनया प्रतिज्ञाहेत्वोर्लभे प्रतिज्ञानिगमनयोः
प्रतिज्ञोपनययोः हेतुवचनयोरित्यादिविरोधो नोपलभ्यत इति पुनरव्याप्तिरिति मन्वानो लक्ष्य-
लक्षणयोरुपलक्षणपरतया व्याख्यानेन सर्वं समंजसयति—अत्रेति । ये पुनः प्रतिज्ञायाः
पदयोर्विरोधं नानुमन्यन्ते, प्रतिज्ञाहेत्वोर्वाक्ययोः विरोधप्रतिपादनोपलक्षणपक्षेऽप्यवयवान्तर-
विरोधोपलक्षणेन तदंशविरोधस्याप्रतिप्रतिपादनादिति सूत्रकाराभिप्रायं वर्णयन्तः, तान्प्रति
भ्रमं निवारयति—एकपदेति । यद्यवयवान्तरोपलक्षणमेवाभिमतं भवेत् सूत्रकारस्य, तदा
प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाहेतुविरोध इति यन्नोक्तं तेन बोधयति प्रतिज्ञायां पदयोर्विरोधोऽपि
संगृह्यते । असङ्ग्रहपक्षे यथोक्तमेवाभिदध्या^{१२}मिति रहस्यम् । अत एवाह—सूत्रार्थ इति ।

ननु अपसिद्धान्तविरोधयोः कथं भेद इत्यत आह—एककर्तृकेति ।
नन्वेककर्तृकत्वमेव कुतो लभ्यत इति चेन्न, प्रतिज्ञाहेत्वोरेकेन वक्तोर्चायमाणयोः
विरोधप्रदर्शनेनैकवक्तृकवाक्यलाभः । अपसिद्धान्तस्य तु सिद्धान्तविपरीताभ्युपगमरूपस्य
सूत्रकारादिवदनवादिप्रतिवादिवचनविषयत्वादानेकवक्तृकवाक्यविषयत्वम् । अतो महान् भेद
इत्यभिप्रायः । ननु विरुद्धहेत्वाभासनिग्रहस्थानविरोधनिग्रहस्थानयोः कथं भेद इत्यत आह—
विपरीतेति । विरुद्धो^{१३}हेत्वाभाससाध्यविपरीतव्याप्तिमुपलभ्योद्भाव्यते । नातोऽन्यथा । अयं तु
न तथा । किन्तु शब्दोच्चारणमात्रादवगम्यत इति भेद इत्यर्थः ।

ननु विरोधनिग्रहस्थानेऽपि विरुद्धहेत्वा^{१४}भासासम्भवः । तथा च हेत्वाभासान्न विरोधस्य
भेदं पश्याम इत्याशयवान् शङ्कते—यद्यपि चेति । परिहरति—तथापीति । विरोधस्य वाक्ये प्रथम-

१. क-च पदं न २. क-मात्रपरं ३. क-वारयति ४. क-उक्तः ५. क-नाप ६. क-न कचित् ७. क-
प्रतीतित्वात् ८. क-सांप्रत्यायकत्वेन ९. क-प्रकार १०. क-मन्दः ११. क-हेतुविरोधाविरोधाभ्यां
१२. दध्यादिति १३. हेत्वाभासः । १४. आभासानुप्रवेशसम्भव इति मूले ।

हेतुस्वपदयोः हेतुदृष्टान्तयोः हेतूपनययोः दृष्टान्तस्वपदयोः प्रतिज्ञातर्कयोः एवं दूषणवाक्येऽपि स एव ^१प्रपञ्चः । कचित्सर्वत्र धर्मिनिषेधान्, यथा नास्त्यात्मेति । धर्मिनिषेधाद्वा, यथेश्वरो न कर्तेति । धर्मिविधेर्वा, यथा अतीतमस्तीति । धर्मविधेर्वा, परमाणवः सावयवा इति । स्वरूपतो^२ यथा हेतुव्यापारात्प्रागपि सत्कार्यं कार्यत्वादिति । विशेषणद्वारा वा, यथा मध्येऽप्यसत्कार्यमाद्यन्तयोरसत्वादिति । एवंविधानाञ्च परमतप्रतिषेधाभि^३प्रायाद् दुःखलोपाद्वा दृष्टान्ताभासलाभतरलतया प्रमादाद्वा सभाक्षोभाद्वा उक्तिसम्भवः । सोऽयं प्रथम-^४कक्ष्यानुपाती उत्तर^५कक्ष्योद्भाव्यः वादेऽपि । अन्यथा तत्त्वप्रतिपत्तिव्याघातात् । शेषं पूर्ववत् । मिथोव्याहतं न वदेदिति रहस्यम् ॥

(सू) पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासन्न्यासः ॥

अत्रापि प्रतिज्ञापदं उक्तमात्रोपलक्षणपरं; तथा पक्षशब्दोऽपि । अपनयनमपलापः । ^६उक्तसन्न्यास इत्यर्थः । न च स्वस्थोऽकस्मादेवोक्तमपलपतीत्यत उक्तं ^७पक्षप्रतिषेध इति पक्षप्रतिषेधे परेण कृते सति । तेन ^८च तत्परिहारार्थमिति तात्पर्यमिति ^९ । ^{१०}उक्तैषणेश्वरः स्फूर्ति-दशां कश्चिदुक्तं त्यजेत् ^{११}, कश्चिद्विशेषयेत्, ^{१२}एवं कश्चिदपलपेदिति त्रिधा प्रत्यवस्थानसम्भवः । ^{१३}स्तेनवत्सो^{१४}ऽपि हि द्रव्यं त्यागेन वा निवृत्तिमिच्छेत्, ^{१५}स्वीयतया भ्रमेण वा विशेष-येदपलपेद्वा ^{१६} इति नालौकिकोऽयं प्रकारः । न चातिप्रसङ्गः अपह्नवनिर्वाहेण दूषणपरि-हारात् ^{१७} कपालोत्रोदिना^{१८} तदपि सिद्धे चोरवदेव । न च पूर्वनिग्रहे^{१९}णैव गते किमनेनेति

मवगतेर्विपरीतव्याप्तेश्च प्रथमतोऽनवगमाल्पश्चादवगमे तु तस्य विरोधावगमोत्तरकालमवगम्यमान-त्वात् पुरस्फूर्तिकतया विरोध एव दूषणं इत्यर्थः । ननु च यदि “प्रतिपक्षप्रतिबोध” इति यथाश्रुतसूत्रं तथा प्रतिज्ञासन्न्यास इत्यपि, तदाऽव्याप्तिः, हेत्वादिसंनिषेधे हेत्वादिसन्न्यासस्य अव्यापनात् । न च हेत्वादिसंनिषेधसन्न्यासयोः असंभवात् नाव्याप्तिरिति वाच्यं, पक्ष-प्रतिषेधप्रतिज्ञासन्न्यासस्यवद्वेत्वादिसंनिषेधसन्न्यासयोस्तुल्ययोगक्षेमतया संभवासंभवयोरुभयत्रापि समानत्वादिति मन्यमान उपलक्षणतया तदन्वयस्य व्याख्यानेनाव्याप्तिं निवारयति—अत्रापीति ।

ननु पेक्षावान् नोक्तं त्यजेत् विशेष....कस्यचिन्मतमुक्तयुक्त्या परिहरति—उक्तदूषणे हीति । नात्रात्यन्तिकी^{२०} प्रेक्षाकत्वमिह विवक्षितं तादृशो निग्रहाधिकरणत्वानुपपत्तेः किं तु पेक्षावत्वमात्रं तादृशस्य निग्रहाधिकरणत्वोपपत्तेरित्यर्थः । सुज्ञत्वस्य वचनं दूषण-

1. क-प्रपञ्चः...साध्यधर्मिनिषेधाद्वा 2. क-तो वा 3. क-अभिप्रायदुरवलोपाद्वा 4. क-कक्षादिपाती 5. क-कक्षो 6. क-तेनोक्तापलापः उक्त... 7. क-प्रतिषेधे 8. क-ते न च 9. क-इतीत्यन्ते 10. क-उक्तदूषणे हि अस्फूर्तिदशायां कश्चित् 11. क-एव पदं अन्ते 12. क-एतन्न 13. क-तेन 14. क-वत्सोऽपि 15. क-वा स्वीयताभ्रमेण 16. क-अपलपेदेव वा 17. क-हारवत् 18. क-कपालवादित्रादिना 19. क-तदसिद्धेः 20. आत्यन्तिक इति

वाच्यं, तस्य अपह्वेनापास्तत्वात् । तस्यापह्वमनुद्भाव्य व्यवस्थापयितुं अशक्यत्वात् । न चैवं तादर्थ्यमेवास्य, स्वयमेवापकृष्टत्वसूचकत्वादिति । सोऽयं ^१चतुष्प्रकारः क एवमाहेति वा परपक्षोऽयं मयोक्त इति वा, ^२स्वोक्तमेव ^३सत्त्वयेदमुक्तमिति वा, परोक्तमेव ^४त्वयानूदितमिति वा । इति ^५वा नासम्भवी चायं, तत्त्वबुभुत्सुतया स्खलितसङ्गूहनाभावात् । अबुद्धिपूर्व ^६कस्तत्रापीत्येके । ^७शेषं हानिवत् ।

अनुवादप्रो ^८ज्वलदूषणोपारूढं नापलपेत् इति रहस्यम् ॥

(सू) अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो हेत्वन्तरम् ॥

अत्र हेतुपदेन ^९वाक्ये साधनभागमुपलक्षयति । इच्छया ^{१०}च ^{११}तद्वचनं तेन प्रथममविशिष्टं साधनभागमभिधाय पुनर्विशेषेण ^{१२}तद्वचनं हेत्वन्तरमित्यर्थः । न च ^{१३}स्वस्य एतदकस्मात् ^{१४}भवतीत्यत उक्तं प्रतिषिद्ध इति । तेन प्रतिषेधो ^{१५}जिहीर्षयेति तात्पर्यम् । तदिदं हेतुविशेषणादुदाहरणप्रयो ^{१६}जकावरविशेषणात् उपनयविशेषणात् दूषणविशेषणाद्वेति चतुर्विधम् ।

तत्र प्रथमं यथाभाष्यं—तदुत्तरद्वयं प्रति ^{१७}ज्ञान्तर उदाहृतम् । चतुर्थं तु ^{१८}प्रयुक्ते हेता ^{१९}वसाधकोऽयं सपक्षे सत्त्वादित्यत्वे प्रमेयत्ववद्दि ^{२०}त्युक्ते जात्युत्तरतया च परिहृते विपक्षगतत्वे सति सपक्षे सत्त्वादिति यथा, एवं विपक्षव्यावृत्तत्वात् इत्यु ^{२१}क्त्वा सपक्षव्यावृत्तत्वे सतीति यथा, एवं सन्दिग्धत्वात् इत्युक्ते । असिद्धतया च दूषिते व्याप्तत्वेनेति यथा

मर्हतीति । न च दूषणाभासेन तद्दूषयितुं शक्यम् । न च दूषणमप्रतिसन्दधानस्य त्यागादिसम्भवः । सुज्ञसुज्ञत ^{२२}योस्तु भ्रान्त्यापि वचनं दूषणाभासेन च दूषितं दूषणबुद्ध्या प्रवर्तमानयोः त्यागादिसंभवो नालौकिकमित्यवगन्तव्यम् । सुबोधमितरत् ।

ननु यदि यथाश्रुति सूत्रं भवति, तदादाहरणोपनययोः साधनाङ्गबाधकप्रतिषेधे पश्चात्तद्विशेष ^{२३}वचनेहेत्वन्तरं स्यात् । ततश्च अव्याप्तिरिति । एवं विशेषमभिदधानस्यापि हेत्वन्तरं स्यात् । ततश्चाव्याप्तिरिति हृदि निधायोभयपदस्योपलक्षणव्याख्यानेनोभयं परिहरति—अत्रेति । न च साधकभागोपलक्षणेऽपि दूषणप्रतिलम्भे तत्र विशेषणवचनं न संगृह्यत इत्यव्याप्तिरिति वाच्यम् । दूषणस्यापि दुष्टिसाधक ^{२४}मधोच्यमाणस्य साधकस्य

1. क-चतुः	2. क-स्वोक्त एव	3. क-स इत्यक्षरं न	4. क-मयोक्तमिति
5. क-वादासंभवी चायं	6. क-पूर्वकमत्रापि	7. क-शेषमशेषं	8. क-ज्वलं
9. क-वाक्यगतसाधक	10. क-एतन्न	11. क-एतन्न	12. क-विशेषणवत्
13. क-स्वस्यस्य	14. क-संभवति	15. क-धोहिधीर्षयेति	16. क-प्रयोजकांशविशेषणात् दूषणविशेषणात् चेति
17. क-प्रतिज्ञान्त	18. क-तु हेतौ	19. क-अत्र एतन्न	20. क-इति प्रयुक्ते जात्युत्तरेण
21. क-इत्युक्ते	22. रयोस्तु इति	23. वचनं इति	24. साधकतयोच्यमाणस्य इति

एवं प्रत्यभिज्ञानबाधितत्वादित्युक्ते, लून^१पुनर्जातकेशादिना च प्रत्युक्ते अविसंवादि-
प्रत्यभिज्ञयेति यथेत्यादि सर्व^२ दूषणेषु स्वयमूहनीयम् । एतच्च स्थापनागतं दूषणगतं वा
परोक्तदोषप्रतीकारे हेत्वन्तरमेव । अप्रतीकारेऽपि यद्यपि यथाक्रमं हेत्वाभासनिरनुयोज्या-
नुयोगौ सावकाशौ, तथापि हेत्वन्तरमेव वाच्यं, विशेषणाभिधानेनापि^४ ^५विशिष्टस-
सामर्थ्यसिद्धस्वीकारत्वात् । ^६उत्तरयोः तत्साध्यत्वात् । यथा अनित्यः शब्दः सामा^७न्य-
वत्त्वे सति बाह्यकरणग्राह्यत्वादित्युक्ते योगिप्रत्यक्षैः परमाणुभिरनेकान्तेन च प्रत्युक्ते
अस्मदादीति ^८हेतुविशेषणाद्युक्तौ अदुष्टस्यैव दोषाभासदर्शनात् । विशेषमिच्छतस्तु पर्यनुयो-
ज्योपेक्षण^९सहकृतमिदं हानिवत् प्रतिज्ञान्तरवत् । तद्वदेव च परिकरशुद्धिरप्यस्येति ॥

विरोधात् साधकभागस्य चोपलक्षितत्वात्सर्वं समञ्जसमिति । तत्रेति । अत्र सूत्रे भाष्य-
कृतोदाहृतं व्यक्तं एकप्रकृतिपरिमितत्वात् घट^{१०}शरावादित्यत्रास्य व्यभिचारेण प्रत्यवस्थानं
नानाप्रकृतीनामेकप्रकृतीनां घटपटादीनां घटशरावादीनां च दृष्टं परिमितत्वमिति । एवं
प्रत्यवस्थिते आह एकप्रकृतिसमन्वये सति परिमितत्वमिति नद्वोद्धममित्यर्थः । उदाहरण-
प्रयोजकांशविशेषणोपनयविशेषणयोः सूदाहरणं प्रतिज्ञान्तरे उदाहृतं तदेव द्रष्टव्यं इत्यर्थः ।
दूषणविशेषपक्षमनेकप्रकारं उदाहरति—चतुर्थं त्वित्यादिना स्वयमूहनीयमित्यन्तेन ।
ननु यत्र विशेषणप्रयोगे परोक्तदोषनिराकरणं, तत्र पूर्वदोषस्य^{११}परिपक्षत्वात्
हेत्वन्तरमस्तु निग्रहस्थानम् । यत्र तु पूर्वदोषानिराकरणं तत्र पूर्वदूषणमेव हेत्वन्तरमिति
केचिन्निर्णीतवन्तः । तान्प्रत्याह—एतच्चेति । पूर्वदोषप्रतीकाराप्रतीकारयोरुभयत्रापि हेत्वन्तरं
न तु यथा अर्थयोरुक्तं तथैवेत्यर्थः । इयांस्तु विशेषः । पूर्व^{१२}दोषः प्रतीकारपक्षे पूर्वदोषस्यासत्त्वं,
हेत्वन्तरस्यैव सत्त्वं, अप्रतीकारपक्षे तु पूर्वदोषसत्त्वेऽपि हेत्वन्तरसत्त्वाद्धेत्वन्तरमेवोद्भाव्यमित्याशय-
वान् आह—अप्रतीकारे त्विति ॥

यथाक्रममिति । स्थापनागतदूषणाप्रतीकारे हेत्वाभासवादित्वं वादिना निग्रहस्थानम् ।
दूषणगतदोषाप्रतीकारे तु निरनुयोज्यानुयोगो दूषणवादिना निग्रहस्थानमिति यथाक्रममित्यर्थः ।
तथापीति । यो हि साधनवादी यो वा दूषणवादी तावुभावपि साधनदूषणबुद्ध्या साधनदूषणे
ब्रूते, न तु तदाभासबुद्ध्या । यदा तु विशेषणमभिदधतः, तदा विशिष्टयोस्साधनदूषणयो-
रसामर्थ्यं अभ्युपगच्छन्तौ हेत्वन्तरं निग्रहस्थानं स्वयमेवाङ्गीकृतवन्तौ नोपेक्षामर्हत इत्यर्थः ।
अतद्वद्वारेणोन्नीयमानयोः हेत्वाभासदूषणाभासयोः साध्यत्वात् प्रतिपाद्यत्वादित्यर्थः । यत्र

१. क-केशाध्वना च २. क-सर्व ३. क-तु ४. क-अपिशब्दो न ५. क-अविशिष्टसामर्थ्यस्य
६. क-तदुत्तरयोस्तु साध्यत्वात् ७. क-एतत्पदं न ८. क-अस्मदादीति मात्रपद ९. क-सहवृत्तिकं
१०. वादिवदित्यत्र प्रति ११. परित्यक्तत्वात् इति १२. दोषप्रतीकारपक्षे इति

(सू.) प्रकृतादर्थोदप्रतिसम्बन्धार्थमर्थान्तरम् ॥

अर्थान्तरमिति लक्ष्यनिर्देशः । अन्यदित्यध्याहारात् पञ्चम्युपपत्तिः । अन्यथा तृतीया स्यात् । लक्ष्यपदावृत्तेर्वा ल्यब्लोपे^१ वा^२ प्रकृतमपेक्षयेत्यर्थः ।^३ प्रतिसम्बन्धोऽनु^४ रूप-सम्बन्धः । तेनाप्रतिस^५म्बन्धोऽननुरूपसम्ब^६न्धः वचनं^७ इत्यर्थः । एत^८ दुक्तं, प्रकृतं साधनं^९ दूषणाशयापक्रम्य त^{१०} दङ्गाभिधानमर्थान्तरमिति^{११} । तच्च^{१२} परमतस्वमतोभयानुभय-भेदेन चतुर्विधः^{१३} । तद्यथा अनित्यः शब्दः ऐन्द्रियकत्वात् कार्यत्वात्^{१४} । गुणश्च स आका-शस्य, ^{१५} तदेवोपाधिवशात् श्रोत्र^{१६} स्थेन चायं गृह्यते समवायादित्यादि । तथैवोपक्रम्य परमते च द्रव्यं शब्दः संयोगग्राह्योऽभिव्यक्तिधर्मा चायमित्यादि । तथैवोपक्रम्यानुमानगम्यस्या-नित्यत्वम् । अनुमानश्च प्रमाणं तच्चतुर्विधम् षड्विधं वा । किञ्चित्सत्तामात्रेण गमयति, किञ्चिज्ज्ञातं सदित्यादि । तथैवोपक्रम्य हेतुरयं हेतुश्च हिनोते^{१७} धातोेरित्यादि । झटित्यसमञ्जसबुद्ध्या समाधानं प्रति^{१८} सन्धानस्य तिरोधित्सया^{१९} श्लोक्तिसम्भवम् । नन्व^{२०} परिपूर्णं^{२१} प्रकृतवाक्येऽर्थान्तरमभिदधतो^{२२} न्यूनत्वमेवो-द्भाव्येत, पूर्णोऽप्य^{२३} दुष्टे^{२४} अपि किमित्यर्थान्तरमवतारयेत् । दुष्टेऽपि दोषमुपेक्ष्य नार्थान्तरोद्भाव-नस्योपयोगः । न चार्थान्तराभिधानेऽपि प्रतिज्ञान्तरवत्पूर्वदोषः परिहृतो भवेत् येनोपादीयेत ।

यथा विशेषणाभिधाने पूर्वदूषणपरिहारस्तत्र तथा दर्शयति—यथानित्यः शब्द इत्यादिना विशेषणोक्तावित्यन्तेन ।

उपलक्षणं चैतत् । यथा ज्ञानबाधितत्वात् इत्युक्ते तथा च प्रत्युक्ते प्रत्यभिज्ञान-बाधितत्वात् इति मात्रोक्तावित्यपि द्रष्टव्यम् । ननु यदादुष्टमेव^{२५} साधनदूषणं वा साधन^{२६} दूषण-वादिभ्यो मुक्तं, साधनं दूषणा^{२७} भासायां प्रतिवादिना दूषिते सत्यभाग्ययोगात् तथा अबुद्धमानस्य विशेषणं प्रयुज्जानस्य किं हेत्वन्तरमेव केवलं, नेत्याह—अदुष्टस्यैवेति । हानिवादित्यादि । यथा समीचीने प्रयोगे कृते दूषणवादिना दूषणाभासेन^{२८} साधन आभासीकृते यथाऽऽभासस्यऽऽभासतामजानानः प्रतिज्ञामजानन्^{२९} विशेषयित्वा तदा प्रतिज्ञाहानिं प्रतिज्ञान्तरं वा प्राप्नोति, तथा दुष्टस्य साधनस्य दोषाभाससंदर्शनेन स्वसाधने विशेषमभिधानस्य

१. क-लोपो २. क-प्रकृतमर्थं अनपेक्ष्य ३. क-अप्रतिसंबन्धो ४. क-अप्रतिरूपसंबन्ध इत्यर्थः । ५. क-सम्बन्धो ६. क-संबन्धं ७. क-इत्यन्यपदार्थः ८. क-उक्तं भवति ९. क-दूषणं चोपक्रम्य १०. क-तदनभिधानं ११. क-एतत्पदं न १२. क-स्वमतपरमतो १३. क-चतुर्विधम् १४. क-त्वात् वा १५. क-तदेव च १६. क-श्रोत्रं तेन १७. क-हिनोतेरित्यादि १८. क-संदधानस्य १९. क-अस्योक्तिसंभवः २०. क-नन्वपूर्णं २१. क-प्रकृते २२. क-न्यूनत्वं २३. क-अदुष्टेऽपि २४. क-एतत्पदं न २५. साधनं इति २६. दूषणादिभ्यां उक्तं इति २७. भासाभ्यां इति २८. साधने इति २९. विशेषयति इति

एवमेवाभिधाने चातिप्रसङ्गः^१ इति । न ^२दुष्टत्वे तिरोधित्सया सुलभत्वाद्^३दुष्टत्वेऽपि दुष्टबुद्धेः कदाचित्सम्भवात् । ^४न्यूनस्य वाक्यस्य वा दोषस्य तद्वादिन्युपरतवचसि^५ दत्तावसरे चोद्भाव्यत्वात् । ^६अन्यथात्वे चातिप्रसङ्गात् । ^७एतस्योच्यमानग्राह्यत्वात् तत्^८-सम्भेदेऽप्येतदेवोद्भाव्यम् । अत एव ^९न ^{१०}न्यूनापेक्षायामपि उपेक्षण^{११} निग्रहः अवसरे हि तत्तथा स्यात्, अवसरोद्भा^{१२}वनावदिति ॥

प्रकृतोपयुक्तमेव वाच्यमिति रहस्यम्—

(सू) वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम् ॥

वर्णक्रम^{१३}वदित्यनेनावाचकप्रयोगमुपमिनोति । तेनावाचकप्रयोगो निरर्थकमित्यर्थः । तस्य चतुर्धा प्रयोगसम्भवः प्रमादात् । यथा ^{१४}लिङ्गविभक्ति^{१५}वर्णविपर्यासः । वाचकाभिमानात्, यथा कृतद्वितस^{१६}माख्यातविपर्यासः । अभ्यासात्, यथा संस्कृतमुपक्रम्यापभ्रंशवचनम् । विकल्पितविशेषोक्तेः^{१७}, यथार्थपरशब्द^{१८}परताप्रकार^{१९}व्युदासेन स्वरूपपरतायां बाह्यमात्र^{२०}मिति । कुतः पुनरेतन्निग्रहस्थानं एवमप्यर्थ^{२१}प्रतीतौ? शब्दप्रयोगस्य तावन्^{२२}मात्रत्वादिति चेत्, न; मीमांसकादिकं प्रतिवाचकापभ्रंशविभागस्य सिद्धत्वात् । यस्याप्ययमसिद्धस्तेनापि समानसमयैरेव पदैर्वक्तव्यम् । अन्यथा कथावाक्यनिष्पत्तेः तादर्थ्यव्याघातात् । के समानसमयाः शब्दा इति दुरुहं परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वादिति चेत्, न; प्रागेव तदुपाय^{२३}व्याकरणव्यवहाराभ्युपगमात् ।

पर्यनुयोष्योपेक्षणसहचरितं हेत्वन्तरमित्यवगन्तव्यम् । अर्थान्तरं निग्रहस्थानं सूत्रानुसारेण सम्यक् व्याख्याय उदाहृत्य ये केचिन्मन्दमतयोऽर्थान्तरं नानुमन्यन्ते तन्मतमुपन्यस्य निराकरोति—नन्वित्यादिना । सुबोधां वर्ण^{२४}क्रमे निर्देशवदिति तु प्रयोगं निवारयति—^{२५}वनेति । अन्यथा वाचकप्रयोग एव निरर्थकं भवेदित्याशयः ।शेषं सुबोधम् । यथा साधनं साधनवादिना त्रिरभिहितं परिषत्प्रतिवादिभ्यामविज्ञातं वादिनोऽविज्ञातार्थं निग्रहस्थानं, तथा दूषणमपि दूषणवादिना त्रिरभिहितम् । परिषत्प्रतिवादिभ्यामविज्ञातमविज्ञातार्थं दूषणवादिनो निग्रहस्थानमित्याशयवान् व्याचष्टे—त्रिरभिहितमपीति । वादिना दूषणवादिना चेत्यर्थः । पञ्चस्कन्धेति । रूपवेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञानलक्षणाः पञ्चस्कन्धाः । तत्र पञ्चेंद्रियाणि विषयाश्च रूपस्कन्धम् ।

1. क-प्रसङ्गात् 2. क-दुष्ट-तिरोधित्सायाः 3. क-अदुष्टे 4. क-न्यूनस्याप्यन्यस्य वा 5. क-वचने 6. क-अन्यथात्वति... 7. क-एतस्य च 8. क-ततस्तत् 9. क-एतत्पदं न 10. क-न्यूनाहुपेक्षायां 11. क-उपेक्षणं न 12. क-उद्भावनवत् 13. क-वतिना अवाचक 14. क-लिङ्गवचन 15. क-वर्णयं न 16. क-तद्विताख्यातवि... 17. क-विशेषोक्तैर्वा 18. क-शब्दे 19. क-व्युदसनेन 20. क मात्रं चेतदितिवत् 21. क-प्रतीतेः 22. क-मात्रार्थत्वादिति 23. क-व्याकरणादि 24. क्रमानिर्देश इति 25. वतिनेति मूलपाठः ।

न चैवम्भूतानां विपर्यासानां परिषत्प्रतिवादि^१मान^२समयता, अर्थप्रत्ययस्तु मणि-
प्रभायां मणिबुद्धिन्यायेन भवन्नपि न तेषां सार्थकत्वमवस्थापयतीति युक्तमस्य निग्रह-
स्थानत्वम् । ^३अन्यथा तु असामर्थ्यसंवरणार्थं दाक्षिणात्यस्य स्वदेशभाषया प्रत्यवतिष्ठ-
मानस्य किं ^४कर्तव्यं इत्यज्ञानमेवोत्तरवादिनः सर्वत्रेति । गतं कथाव्यसनेन । तस्मात्
समानसमयैरेव पदैर्वक्तव्यमिति रहस्यम् ।

(सू.) परिषत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञातं अविज्ञातार्थम् ॥

त्रिरभिहितमपि वादिना परिषत्प्रतिवादिभ्यां अविज्ञातं अर्थवत्तया अविज्ञातार्थमित्यर्थः ।
वाचकप्रयोगत्वान्निरर्थकादस्य ^५भेदः । अनन्वयानिश्चयेनापार्थकत्वात् ^६ । पराज्ञाननिग्रहापा-
दानव्यामोहात् सभाक्षोभाद्वा अस्योक्तिसम्भवः । तच्च त्रिविधं ^७स्वीयतन्त्रमात्रारूढम् । यथा
पञ्चस्कन्धद्वादशायतनचतुरार्यसत्ये ^८त्यादि बौद्धानां, स्फ्यकपालपुरोडाशादि मीमांसकानां इत्यादि ।
लोक ^९गमिनमपेक्ष्य रूढिकम् । यथा कश्यपतनयाधि ^{१०}पतिः ^{११}केतुरयं त्रिनयन ^{१२}तनयेन
समाननामधेयवान् तत्केतुमत्त्वात् रसिनीवदित्यादि । ^{१३}पदप्रविवेकोपायाभावापादितसन्देहं
यथा श्वेतो धावतीति । अत्र प्रथममुभयानुमत्या कचिदुपादीयेतापि वादिनोः परस्परमताभि-
ज्ञान ^{१४}शौण्डीर्यात् । अन्यथा सोऽप्य ^{१५}थार्थासाधारण ^{१६}पदैरेवं प्रतिपाद्यः । तदुत्तरं तु द्वय ^{१७}मनु-
पादेयमेव । परिषत्प्रतिवादिनो ^{१८}जाड्यविवादिवाक्यादवबोधोपपत्तेर्नन्दं निग्रहस्थानमिति ^{१९}

सुखदुःखे वेदनास्कन्धं इमे गावः इमे अश्वाः इत्येकजातीयस्यापि इन्द्रियादिवन्धनरूपस्य
विभागकारणसमर्थबोधरूपमेव संज्ञेति संज्ञास्कन्धः । रागादयश्चित्तस्य समक्लेशावस्था ।
संस्कारस्कन्धः । विषयोपलम्भो विज्ञानस्कन्धः । पञ्चेन्द्रियाणि पञ्चायतनानि । एवं विषयाः
पञ्च पञ्चायतनानि । एकादशं मन आयतनं विषयोपलम्भलक्षणं द्रष्टव्यम् ।

वेदनासंज्ञासंस्काराणां स्कन्धानां यत्र यद्धर्मायतनं द्वादशमभिधीयते एतानि द्वादश
आयतनानि वेदितव्यानि । दुःखसमुदयनिरोधमार्गाश्चत्वार आर्यस्य बुद्धस्य सत्वानि । दुःखं
प्रसिद्धम् । समुदेत्यस्मादिति समुदयो दुःखकारणम् । निरोधोऽपवर्गः । मार्गस्तत्त्वज्ञानं
बौद्धानामेवेत्यर्थः । शेषमतिरोहितम् । पदार्थाभ्युपगमयेपीति । अस्य पदस्यार्थः कश्चिदस्तीत्य-
भ्युपगम्य अयं वेति संभावितसमस्तपक्षनिराकरणपदाभ्युपगमेनान्वितमित्यर्थः ।

1. क-समानता अस्ति 2. क-एतन्न 3. क-अन्यथार्थसामर्थ्यसंवरणार्थं 4. क-वक्तव्यं
पाश्चात्यैः 5. क-अस्येति पदं न 6. क-कत्वात् 7. क-स्वीयस्वीय 8. क-सत्यं
9. क-गमितयोगमनपेक्षितरूढिकम् 10. क-तनयायुति 11. क-हेतु 12. क-तनययानसमान
13. क-पदप्रविवेकोपायसमासप्रकरणाद्युपायपादित...14. क-शौण्डीर्यात् 15. क-अर्थो 16. क-वचसैव
17. क-अनादेयमेव 18. क-जाड्येनापि वादिवाक्यानवबोध,.. 19. क-इति चेत्

केचित्, न; यथोक्तस्य बोधानुपायत्वात् । लोकरूढमगमितयोगं प्रकरणाद्यापन्नं ^१विशुद्ध-
मदूरोच्चारितं हि पदजातं अर्थप्रतीतेरङ्गम् । एतद्विपरीतमुपाददानो वादी निग्राह्य एव ।
अन्यथा ^३वैयर्थ्यात् प्रतिवाद्यपि गमितयोगादिभिर्जल्पन्नपि ^४न विनिर्गृह्यते । तथा च
कथाभासानां ^६अपि अनाभासतेति स्यात् । तर्हि किं त्रिरभिधानं ^७विलम्बनेन उक्तमात्र-
मेवानं ^८बुद्धं तथोद्भाव्यतामिति चेत्, न; अनवधानमन्दं ^९प्रसिद्धिविपरीतबोधशङ्काव्युदासार्थं
परिषदावश्यं तदपेक्षणात् । परिषदनवबोधे ^{१०} ^{११}चास्यावतारात् । अन्यथा, अतिप्रसङ्गात् ।
प्रतिवादिनोऽनवबोधविभावनयैव निवृत्तेः । तथापि त्रिरिति नियमः कुत इति चेत्, ततः
^{१२}प्रतिपत्तेरनन्यहेतुकत्वात् । न हि बुभुक्षया पुनरभिधापयति परिषदनवगता ^{१३}चेति संभवति ।
^{१४}नावस्थेयत्वयोग्यानां प्राश्निकानां सर्वेषामेव त्रिभङ्ग्यन्तराभिहितमसाम्प्रत्यायिकं ^{१५}चेत्यन्य-
त्रोक्तिदृष्टेः ^{१६} । न चाव ^{१७}बुद्धेऽपि बौद्धा ^{१८}नाङ्गीकुर्यात्परिषदिति ^{१९}सम्भवति, वीतरागत्वात् ।
तस्मात् त्रिरिति नियम एवेति । ^{२०}रूढैरेव पदैर्वक्तव्यमिति रहस्यम् ॥

(सू) पौर्वापर्ययोगा^{२१}दप्रतिबन्धार्थमपार्थ^{२२}क्यम् ॥

पौर्वापर्यं विशेषणविशेष्यभावः । तस्य तेन ^{२३}वादयोगो निराकाङ्क्षत्वं, तस्मादप्रति-
^{२४}सम्बन्धार्थमनन्वितार्थमपार्थकं पदजातं वाक्यजातं ^{२५}वेत्यर्थः । एतस्य साभिधेयत्वान्निरर्थका-
सङ्करः । अनन्विततया चान्व ^{२६}यतोऽर्थान्तराद्भेदः । तच्च त्रिविधं, मुख्यं यथाभाष्यो-
दाहृतं, व्यवधानानन्वयम् । यथा गच्छति पयसाश्वेन भुक्त्वा नगरं चैत्र इति । ^{२७}विशेषा-
नन्वयं ^{२८}यथा पदार्थाभ्युपगमेऽपि सम्भावितसमस्तान्वयप्रकारखण्डनात्तदनभ्युपगमेन
द्रष्टव्यम् । विकल्पान्तःपाति प्रकाराभ्युप ^{२९}गमेन यथोक्तखण्डनमेव निग्रहः । असमर्थविशेष-
णानन्वयं ^{३०}चतुर्थमस्तीति केचित् । तदशिष्यमसाम्प्रदायिकत्वात् । अतिप्रसङ्गाच्च । हेत्वा-

निराकृतविकलं मध्यमते प्रकाराभ्युपगमे तु निराकरणाभ्युपगमयोर्विरोध एव निग्रहो
नापार्थक्यमिति आह—विकल्पान्तःपातीति । केचित्तु सूक्ष्मविवेकमनवगाहमानाः
शब्दो नित्यः प्रमेयत्वे सति कृतकत्वादित्यसमर्थविशेषणादिक्रमपि अत्रैवापार्थक्येऽन्तर्भावयन्ति,
तद्दूषयितुमुपन्यस्यति—असमर्थेति । दूषयति—तदशिष्यमिति । अयुक्तमित्यर्थः । अत्र हेतुरसा-

१. क-विशदं उद्भूतोच्चारितं २. क-विपरीतं अनुपायं ३. क-वैजात्यात् ४. क-एतन्न
५. क-न निगृह्यत ६. क-कथा नाभासा, नाप्यनाभासति ७. क-विलम्बेन ८. क-यन्न बुद्धं तत्तथा
९. क-प्रतिद्ध १०. क-अनवबोधं ११. क-एव १२. क-परमप्रति... १३. क-अनवहिता
१४. क-नापि स्थेयत्व १५. क-चेति पदं न १६. क-कुसृष्टेः १७. क-च बुद्धे १८. क-बोधं न
१९. क-इति परिषदि २०. क-निरूढैः २१. क-अपतिसंबद्धार्थं २२. क-अपार्थक्यम्
२३. क-वा अयोगो २४. क-संबद्धार्थं २५. क-वेत्यर्थात् २६. क-अन्वयेवतो २७. क-विकल्पशेषानन्वयं
२८. क-एतन्न २९. क-अभ्युपगमे तु ३०. क-चतुर्थमपार्थक्यं

भासा^१न्तर्गतं हि तदिति वार्तिकत्^२ । न च^३ तत्त्वतोऽन्वय^४प्रतीतिरेव न स्यात् । भूता^५ त्वसावसामर्थ्येन^६ बाध्यते ।^७ तथाचापार्थक्ये विरोधहेत्वाभासादीना^८ मत्रैवान्तर्भावः स्यात् । तस्मात् यत्रैवान्वया^९ नवगतिस्तदेवापार्थक्यं न तु यत्रैव^{१०} बाध्यते^{१०} तदपीति ।

एतेन व्यधिकरणान्वयमपि अपार्थक्यमिति निरस्तम् । उक्तिसम्भवस्तत्र प्रकारद्वयस्य

पराज्ञानापादानव्यामोहाद्वा, प्रतिवाद्यापादनाद्वा^{११} । मुख्यस्य तु कथं ? न हि योग्ययो-^{१२} स्वस्थं परप्रतिपा^{१३}दनाय^{१४} प्रवृत्तो^{१५} मुख्यतोऽनन्वितं जल्प^{१६}तीति । न तु^{१७} छलस्य वास्तवेना^{१८} नन्वयेन तरलितस्य^{१९} यथोक्तेरुपपत्तेः । यथा महाजनपरिगृहीता वेदाः नार्वा-
चीनपुरुषप्रणीताः, अनादिश्च संसारः, अकर्तृकश्च^{२०} ^{२१} कविद्यादिः जगद्वैचित्र्यश्च न निर्हेतुक-
मित्याद्यनन्वितं^{२२} सूत्रितप्रायमिति । अनन्वितं न ब्रूयादिति रहस्यम् ॥

म्प्रदायिकत्वात् भाष्यवार्तिकटीकाकारैरेवमव्याख्यातत्वात् । केवलं एवं व्याख्यातत्वात् अयुक्तम् । किन्तु अन्यत्र हेत्वाभासान्तर्भावितत्वादिति नैवं व्याख्येयं इत्याह—अतिप्रसङ्गाच्चेति । हेत्वाभासान्तर्भूतं इत्यत्र वार्तिकसम्मतिं दर्शयति—हेत्वाभासेति । हेत्वाभास-
व्याख्यानावसरे प्रथमाध्याये वार्तिककृता असमर्थविशेषणादिकं हेत्वाभासप्रपञ्चयोः
हेत्वाभासनिग्रहस्थानेऽ^{२३}न्तमिति व्याख्यातम् । अपार्थक्यं तु हेत्वाभासव्यतिरिक्तं
निग्रहस्थानं^{२४} प्रतिज्ञाहान्यादीति रहस्यमिति । किंचासमर्थविशेषणादावन्वयप्रति-
पत्तिरस्ति ; अपार्थक्ये अन्वयप्रतिपत्तिविरहः । ततश्च महान्विशेष इत्याह—
नचेत्यादिना साध्येनापीत्यन्तेन । शब्दो नित्यो घटस्य कृतकत्वादिकमपि
केचिदपार्थक्यमिति मन्यन्ते, तान्प्रत्याह—एतेनेति । हेत्वाभासान्तर्भूतेनेत्यर्थः ।
ननुक्तसंभवेऽपार्थक्यस्य तदुद्भावनमिष्टं, न तु प्रकृते एवमायुक्तिसम्भवः । वादिप्रतिवादिनोर्धीत-
शास्त्रयोः सुज्ञत्वाभ्युपगमादिति यदि केचित् प्रत्यवतिष्ठन्ते तान्प्रतिपादयितुमुक्तिसंभवं
दर्शयति—उक्तिसंभवस्त्वर्थेति । नन्ववयवशब्दोऽत्र प्रतिज्ञादिपञ्चकमाचष्टे । तथा चाव्यापकं,
पादपादांशावयवांशानामव्यापनात् । न च तद्विपर्यासो निग्रहस्थानम् । अतो
नाव्यापकमिति वाच्यं, अवयवविपर्यासेन तुल्ययुक्तित्वात् । तस्मादव्यापकतां परिहर्तुं अवयव-

१. क-अन्तर्भूतं २. क-वार्तिकं ३. क-ततो ४. क-प्रतिपत्तिरेव ५. क-भूतात्वसामर्थ्येन
६. क-तथापि च ७. क-दीनामपि ८. क-अनवगतिः ९. क-यत्रासौ १०. क-बाध्येता-
पीति ११. क-वा प्रमादाद्वा १२. क-स्वस्थः १३. क-परप्रतिपादव्यापृतो १४. क-एतन्न
१५. क-अनन्वित मुख्यतो १६. क-इति संभवतीति १७. क-न अकुशलस्य १८. क-अन्वयेन
१९. क-यथोक्ते २०. क-कं च २१. क-क्षित्यादि २२. क-सूत्रप्रा.... २३. अन्तर्गतमिति साधु ।
२४. यथा प्रतिज्ञाहानि

(सू) अवयवविपर्यासवचनं प्राप्तकालम् ॥

निगदव्याख्या^१ नमेतत् । अवयवशब्दस्त्वत्र समस्तकथाभाग^२ सङ्ग्रहे चतुर्विधमेतत् ।
वाद^३ वादाङ्गावयवतदङ्गविपर्यासभेदात् । ^४वादिप्रतिवादिनियमलक्षणेन त्वारम्भेण पञ्च-
विधमिदम् । वादिना हि प्रयोगो विधेयः^५ । तदनन्तरं सङ्क्षेपतो विस्तरतो वा हेत्वा-

शब्दमन्यथा व्याचष्टे—*अवयवशब्दस्त्वत्रेति । यद्यपि प्रतिज्ञापञ्चकस्याप्यवयवशब्दः प्रसिद्धः ।
तथाप्यत्र समुदायोपेक्षया तदेकदेशवचनो ग्राह्यः । इष्टार्थसंग्रहार्थमित्यर्थः ।

इति वामेश्वरविरचितपरिशिष्टपञ्चिका समाप्ता ॥

परमपदबुभुक्षौ विप्रवर्ये परित्राट्

परिवृढपरिचर्यातत्परे प्रीतियोगात् ।

परमसुहृदमन्यन्यायशास्त्रैकदेशं

परिगतपरिशिष्टं कृष्णनामा लिलेख ॥

नीलाया नवसंगमोत्सवंमुखव्याघूर्णहारावली-

मालान्तर्व्यतिबिम्बितं लसतु विश्वित्ते जगन्मण्डनम् ।

नूनं तादृशरूपवैभवदशामालक्ष्य सद्यस्त्वयं

प्रत्यासादितविश्वरूपरचनाचातुर्यलीलारसम् ॥

श्रियमुदवहज्जातं संक्षोभितात्कलशाम्बुधेः

समधिकगुणसाक्षात्सौभाग्यसिद्धिमिवाद्भुताम् ।

निरवधिबलेष्वासाद्रेषासुरेषु मिषत्सु यः

स खलु भगवान् भद्रं पुष्पातु वः पुरुषोत्तमः ॥

श्रीमत्कृष्णविषं विनारदहनं यत्कर्णमैन्द्रावलं

दुर्गं यच्छिशुपालनाद्रुचमितः शौर्क्णी तु योऽहं सतः ।

सोकर्यादिसमापि येन विजरा सन्धार्यते रुक्मिणी

पौण्ड्रो यस्य विधिः परेतमसितैः श्रीमान्स वोऽव्याच्छिवः ॥

न्यायपरिशिष्टपञ्चिका समाप्ता ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

1. क-व्याख्यात 2. क-संग्रहार्थः तेन चतु 3. क-पादपादांशावयव तदंश 4. क-वादि
इत्यारभ्य इदंपर्यन्तवाक्यं अत्र न दृश्यते 5. क-अभिधेयः

* अत्र एवं लिखितमस्ति लेखकेन । अवयवशब्दस्त्वत्रेति-मादाय व्याख्यायते । अत्र त्रुटिता
असमग्रेयं पञ्चिका इति ।

भासोद्धारश्च¹ कर्तव्यः । प्रतिवादिनापि जल्पे वादिप्रयुक्तं हेतुमुपालभ्य² स्वपक्षे साधन-
मभिधेयम् । अथ हेत्वाभासा उद्धरणीया इति क्रमः । तत्र³ वादी यदि प्रथमत एव
हेत्वाभासानुद्धरति पश्चाच्च⁴ हेतुं प्रयुङ्क्ते सदा⁵ वादाङ्गविपर्यासः । प्रतिवादी वा
⁶यदि प्रथमत एव स्वपक्षे साधनमभिधत्ते, पश्चाच्च⁸ परोक्ते हेतौ दोषं, तदा⁹ वादाङ्ग-
विपर्यासः । अवयवविपर्यासस्तु प्रसिद्धः ।¹⁰ तदङ्गविपर्यासो यथा सकर्तृकं विवादाध्या-
सितमिति । एतस्य सभाक्षोभादुक्तिसम्भवः । अर्थप्रत्यायने क्रमो न विवक्षितः, व्यति-
क्रमेणाप्यर्थप्रतीतिः इति अभिमानाद्वा ।

ननु युक्त एवायमभिमान इति चेत्, न ; अप्रयुक्ते¹¹ हेतौ दोष¹² चर्चाया निराश्रय-
त्वात् । उपस्थिते¹³ दृष्ट्यहेतौ स्वपक्षसाधनस्याप्रस्तुतत्वात् । तस्मात्¹⁴ तदङ्गानां क्रमो विवक्षित
एव । अवयव¹⁵ तदङ्गानाञ्च चर्चित एव प्रथमेऽध्याये । एवञ्च व्यतिक्रमेणाप्यर्थप्रतीति¹⁶
कर्तृ¹⁷ तासदिवादिवदत्र द्रष्टव्येति ।¹⁸ आकाङ्क्षादिक्रमेण त्र्यादिति रहस्यम् ॥

(सू) हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम् ॥

नन्वसम्बन्ध¹⁹ भेदद्वादान्तर²⁰ लोप प्रसङ्गात् । तथा हि, यदि²¹ सौगतो द्वयवयवं
प्रयोगं कुर्यात् न्यूनेन निगृह्येत ;²² अनुग्रहे वा प्रति²³ वादिपर्यनुयोज्यमु²⁴ पेक्षेत । पञ्चा-
वयवे²⁵ त्वसाधनाङ्गवचनेन निगृह्येत । तथा स्वीकारे वा अपसिद्धान्तेन । ततो द्वयवये प्रयुक्ते
नियमेन न्यूने चोद्भाविते²⁶ ऽवयवानामनङ्गता बौद्धेन वक्तव्या । नैयायिकेनापि अङ्गता तेषां
व्युत्पादनीयेति²⁷ कथा निष्ठिता स्यात् । न चैवमेवास्त्विति वाच्यं, निग्रहस्थानान्तरव्युत्पादन-
वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । प्रतिज्ञाद्यङ्गत्वानङ्गत्वविचारोऽपि²⁸ न स्यात् । प्रयोगस्यानिर्णये प्रयोक्तु-
मशक्यत्वात्²⁹ ।

इदमत्र सिद्धं³⁰ तत्त्वम्—स्वसिद्धान्तनिर्णीतप्रयोगावयव³¹ परिमाणपेक्षया न्यूनाद्य-
वतारः । नन्वेवमप्यपसिद्धान्तोऽस्तु, किमनेन न्यूनेन³² स्यात् ?³³ नैवं, न च³⁴ सिद्धान्त-

-
1. क-उद्धारः कार्यः 2. क-स्वपक्षसाधनं वक्तव्यं 3. क-एतन्न 4. क-च इति न 5. क-पादांश
6. क-एतन्न 7. क-एतन्न 8. क-च इति न 9. क-पादविप... 10. क-तदंश 11. क-साधने
12. क-दोष चर्चाया 13. क-दूष्ये 14. क-पादतदंशानां 15. क-तदंशानां 16. क-प्रतीति
17. क-कृतुरासाद....(?) 18. क-आकांक्षा 19. क-असंबद्ध 20. क-विलोप 21. क-सौगतो यदि
22. क-अनिग्रहे 23. क-वा वादी 24. क-उपेक्षणमासादयेत् 25. क-त्वधिकेन निगृह्येत
26. क-अवयवान्तराणां 27. क-इति सर्वथा कथानिष्ठा न स्यात् 28. क-वा न 29. क-इति
अन्ते योजनीयं 30. क-एतन्न 31. क-परित्यागाद्यपे... 32. क-एतत्तद्वयं न 33. क-न हि
34. क-स्वसिद्धा...

विपरीताचरणमपसिद्धान्तः, किं ¹तर्ह्युपगमः, अन्यथा सर्वनिग्रहस्थानानां अपसिद्धान्तत्वप्रस-
ङ्गात् । न च न्यून²त्वकरणेऽप्यनेनैव³ गम⁴कत्वं न्यूनस्य ⁵स्वीकृतं यतोऽपसिद्धान्तः स्यात् ॥

ननु⁶ नाभ्युपैति करोति चेति व्याहतं, ततो यदि⁷ शब्दो नाभ्युपगमः तथापि
आभिप्रायिकः स्यादिति⁸ । नोपक्रान्तपरिपूर्णवाक्यस्यापि मध्ये सभाक्षोभेण स्तम्भितस्या-
वयवान्तरावचनोपपत्तेः । वचनलिङ्गा हि⁹ वक्तुरभिप्राया इति न्यूनाभिधानेनैव तथाभ्युपगम-
स्याप्युन्नेयत्वेन ततो जघन्यप्रति¹⁰पत्तिकत्वादिति ।

यद्वा, यथावस्तु यथासिद्धान्तं वा वक्तव्यमिति प्राङ्गनियमादस्यावतारः । न चैवं सति
प्रयोगशरीर¹¹वचाप्रसङ्गेऽवा¹²न्तरावतारसंक्रान्तिदोषः । अन्यतरासिद्धत्वो¹³पादाने सिद्धिव्यु-
त्पादनवदस्यापि¹⁴ प्रकृतेन सम्बन्धादिति । परिपूर्णं वदेदिति रहस्यम् ॥

(सू) हेतूदाहर¹⁵णादधिकम् ॥

अन्वितमुपयुक्तमपुनरुक्तं कृतकर्तव्यमभिधीयमानं अधिकमिह ग्राह्यम् । तदधिकं
निग्रहस्थानं व्यवहर्तव्यमित्यर्थः । तेनापार्थकादिव्यवच्छेदः, अनुवाददूषणाधिकयोश्च सङ्ग्रहः ।
हेतूदाहरणग्रहणं तु अवयवान्तरन्ता¹⁶धिकाभावप्रतिपादनार्थं न हि प्रतिज्ञानिगमनाधिकं
सम्भवति । ¹⁷समानार्थत्वेन पौनरुक्त्याद्विपर्ययेऽनित्यः शब्दः क्षित्यादिकं सकर्तृकमिति
पद¹⁸पदार्थकत्वात् । धर्म्येकत्वेऽनित्यः शब्दो गुणश्चेति¹⁹ पदार्थान्तरत्वात् । ²⁰स्वसाध्यविशेष-
णानेकत्वे वर्णा²¹त्मनो वाचकः²² शब्दोऽनित्यः²³ इतिवदर्थपौनरुक्त्यादिति । एवं
निगमनेऽपि । उपनयाधिकन्तु हेत्वधिकान्न विशिष्यते । हेतूदाहरणयोस्तु नैवमस्ति²⁴ सङ्करः ।
अग्निमदिदं धूमवत्वादालोकवत्वाच्चेति²⁵ न पुनरुक्तं धूमालोकयोर्भिन्नत्वादव्याप्तेश्च । नापार्थक्यम् ।
प्रतिज्ञार्थेनान्वितत्वात् । नार्थान्तरम्, उभयोरपि ²⁶प्रकृतोपयोगित्वेनाविशेषात् केवलं कृतकर्त-
व्यत्वं अवशिष्यते । ²⁷एवमये निपातो यथा ²⁸महानस इत्यत्रापिति । तदेतदधिकं
स्वशब्देन विशेषतः आदिशब्देन सामान्यत इति द्विविधमनुसन्धेयम् । नैतन्निग्रहस्थान-
मप्रतिपत्तिविप्रतिपत्त्योरसूचकत्वादित्येके ।

तदसत्, परिषत्प्रतिवादिजिज्ञासामनि²⁹रुद्धय कथाप्रवृत्तेः । अन्यथा अर्थान्तरादिकमपि
निग्रहस्थानं न ³⁰श्यादिति । स्वेच्छया तस्यापि प्रस्तुतत्वात् । ततस्तां कथाङ्गभूतामबुद्ध्या

-
1. क-किं त्वभ्युपगमः 2. क-न्यून 3. क-एवपदं न 4. क-न्यूनस्यागमकत्वं 5. क-
अंगीकृतं 6. क-ननु तथा 7. क-यदि नाम 8. क-इतिपदं न 9. क-लिङ्गाश्चाभिप्रायः
10. क-प्रतीतिकत्वादिति 11. क-चर्चाप्रसंगे 12. क-वादान्तरसं 13. क-उद्भावेन
14. क-एतत्पदद्वयमपि न 15. क-उदाहरणाधिकं आधिकं 16. क-अन्तराधिका... 17. क-अर्थत्वेन
18. क-इतिवदपार्थकत्वात् 19. क-चेतिवदर्थान्तरत्वात् 20. क-स्वसाध्य 21. क-त्मको
22. क-वाचकशब्दो 23. क-विनाशी अनित्यः 24. क-एवमन्यसंकरः 25. क-इति हि 26. क-
प्रकृतत्वेनाविशेषात् 27. क-एवं यथा आपाकः 28. क-महानसं 29. क-अनुरुद्धय 30. क-एतन्न

^१अनङ्गतां वा बुद्ध्वा प्रवृत्तेरप्रतिरत्तिविप्रतिपत्ती कथं न स्तः । यदा तु परिषदः साधनान्तरोदा-
हरणान्तरयोरपि जिज्ञासा स्यात्, तदा का वार्तेति चेत्, यावत्स्फूर्तिं वक्तव्यं न तु ^२सामर्थ्य-
नियमानभ्युपगमे ना^४प्यसर्वज्ञेन तस्याशक्यत्वात् । आभ्यासिकेन यावच्छास्त्रं^५ वक्तव्यम् ।
तदवचने^६न न्यूनतावतारः । अगा^७धप्रतिज्ञेन यावत्परिषज्जिज्ञासं वा वक्तव्यम् । बहुवासरं^८
जल्पे हि सा स्वयमेव निर्व^९त्स्यति । अनिवृत्तौ ^{१०}तु सैव परिपन्थिनी, न चैतत् सम्भवतीति ।
दोषाभिधाने तु सामस्यनियमाभ्युपगमोऽपि शक्यः, तेषां परिमितत्वात् । स्फुटो^{११}स्फुटश्चाय-
मर्थो भवत्विति व्यामोहात् अस्योक्तिसम्भवः । ननु कथं^{१२} व्यामोह इति चेत्^{१३}, ^{१४}उच्यते;
स्फुटं^{१५} दृढत्वं निश्चयो वा स्यात् निश्चेषनिश्चयो वा, ^{१६}अभ्यासातिशयेन ^{१७}संस्काराप-
भ्रंशो वा । न प्रथमः, प्रथमेनैव सिद्धत्वात् । न द्वितीयः, ^{१८}अनुमानसहस्रेणाप्यशक्य-
त्वात् । न तृतीयः, तस्य शिष्याद्यनुक^{१९}प्याविषयत्वात् । परिषत्प्रतिवादिनोश्च तद्विपरीतत्वात् ।
तथापि प्रमाणमेव तत्, न ह्यनभिगतार्थगन्त्रेव ^{२०}प्रमाणं नैयायिकानामिति चेत्, सत्यम्;
अनपेक्षितं ^{२१}तु बोधयन् पुरुषो निगृह्यतेऽव^{२२}स्थान्तरवदित्युक्तम् । तथापि आत्मप्रौढिख्यापन-
मत्र फलमस्तीति चेत्, न; तस्य जिज्ञासितविषयस्यैव श्लाघहेतुत्वात् । अन्यथा^{२३}ति-
प्रसङ्गादिति । अनेनैव न्यायेन सिद्धप्रतिपत्तेरर्थस्य प्रयोजनं विना पुनःप्रतिपादनाय वचनं
पुनरुक्तं नाम निग्रहस्थानमिति^{२४} तदवान्तरभेदेन प्रपञ्चयन् सूत्रयति—

(सू) शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात् ।

यद्यपि 'पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादा' दित्यनेनैव लक्षणेन सर्वसङ्ग्रहः 'शब्दार्थयो'
रित्यनेनैव प्रपञ्च^{२५}नं, तथाप्युक्तस्य पुनर्वचनं ^{२६}अर्थापन्नमुक्तं तत्राभिधानाभावादिति शङ्कां
निराचिकीर्षुराह—

(सू) अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन ^{२७}पुनर्वचनम् ।

पुनरुक्तमिति वर्तते । न ह्यत्र पुनश्शब्द उक्तेरावृत्तिमाह, किंतु
प्रतिपत्तेः । तेन प्रतिपन्नस्याख्यानं^{२८} पुनःप्रतिपादनमित्यर्थः । तच्च प्रतिपन्नं तत्
एव ^{२९}शब्दात्पर्यायाद्वा^{३०} तदाक्षेपाद्वेति । तथा च अर्था^{३१}दापन्नस्य पुनरर्था-

-
1. क-अनंगतया 2. सामस्य... 3. क-अभ्युपगमेन 4. क-एतन्न 5. क-शास्त्रं वा
6. क-अवचने 7. क-अगाधप्रज्ञेन 8. क-वासर... 9. क-निवत्स्यति 10. क-एतन्न
11. क-दृढश्च 12. क-कथमयं 13. क-चेत् न 14. क-एतन्न 15. क-स्फुटदृढत्वे हि
16. क-अभ्यासेन 17. क-संस्कारातिशयो वा 18. क-तस्यानुमान... 19. क-अनुकम्पनीय
20. क-तत् नै 21. क-एतन्न 22. क-अर्थान्तरवत् 23. क-त्वति... 24. क-एतन्न
25. क-प्रपञ्चः 26. क-न चार्था.... 27. क-पुनरभिधानं 28. क-उक्त्या 29. क-शब्दात्
तत् 30. क-एतन्न 31. क-अर्थापन्न...

दापन्नत्वं न दोषाय । अविनाभावस्य पुरुषानधीनत्वात् । शब्दान्तरस्य स्वाभिधेयपरत्वेनो-
^१च्चारितत्वात् इति । उदाहरणन्तु ^२ अनित्यो ^३ नित्यः, अनित्यो विनाशी इति । वाक्ये-
 प्येवमेव । अर्थादापन्ने ^४ पूर्वपदाक्षिप्तोक्तिर्यथा अग्निनोष्णेन पर्वतो युक्त ^५इति इयमेव
^६विपर्ययेणोत्तरपदाक्षिप्तोक्तिः । ^७वाक्ये विध्याक्षिप्तनिषेधोक्तिर्यथा—बहिरस्ति देवदत्त
 इत्युक्त्वा गेहे नास्तीति ^८ निषेधाक्षिप्तविध्युक्तिः इत्यादि ॥

(सू.) विज्ञातस्य परिषदा त्रिरभिहितस्या^९प्रत्युच्चारणमननुभाषणम् ॥

परिषदेति विज्ञाने कर्तारं निर्दिशता प्रतिवादिज्ञानमविवक्षितमिति दर्शितम् । तदभ्यु-
 पगममात्रन्तु विवक्षितमनभ्युपगमेऽज्ञानावतारात् । त्रिरभिहितस्ये^{१०}त्युच्चारणयोग्यतामात्र-
 प्रदर्शनपरं वादिनेति शेषः । तदनिर्देशस्य ^{११} [मन्दस्य कदाचित् परिषदाप्यनूद्य दीयत इति
 सूचनार्थम् । तदयमर्थो—वादिनोक्तस्य परिषदा^{१२}बुद्धस्य पुनर्वादिना परिषदा वाऽनूद्य
 दत्तस्यापि योग्यस्य ^{१३} स्वस्थेनानवबोधमना^{१४}विवूर्षता ^{१५}कथमविच्छिन्दता न^{१६} प्रत्युच्चारणमननु
 भाषणमिति ।

ननु ^{१७}द्वयं पर्युदासवृत्तिः । तथाच, ^{१८}यत्तदित्यादि ^{१९}सर्वनामानुवादेन वा ^{२०}दूष्यैक-
 देशानुवादेन वा ^{२१}अयथानुवादेन वा ^{२२}केवलं दूषणोक्त्या ^{२३}स्तम्भनेन वेति पञ्चधा
 विभाव्यते । न ह्येव ^{२४} ज्ञानं प्रतिभा वा निश्चेतुं शक्यते । ^{२५}ज्ञानस्यापि स्फुरदुत्तरस्यापि
 वा कर्णत्वेन ^{२६} ^{२७}समाक्षोभेण वाननुवादोपपत्तेः । अननुभाषणस्य ^{२८} योग्यानुपलब्ध्यैव
 निश्चयात् । ततो निश्चितानिश्चितयोर्निश्चितमेवोद्भाव्यम् । अनिश्चितनिग्रहोद्भावनेऽति-
 प्रसङ्गात् । कथमेतन्निग्रहस्थानमिति ^{२९}चेत्, अकिञ्चिद्वचने दूषणाश्रयोपादानस्याङ्गत्वाप्रतिपत्ते
^{३०}केवलं दूषणवचने च ^{३१}निराश्रयं दूषणं किं ^{३२}दूषयतीत्यसाधनोपादानाद्विप्रतिपत्तेः ।
 असाध^{३३}नमनैकान्तिकत्वादिति हि तत् । अयथानुभाषणेऽ^{३४}प्यधिकरणं दूषणमित्येतदपि

-
१. क-उच्चारित २. क-च ३. क-नित्योऽनित्यः ४. क-आपन्ने तु ५. क-एतन्न
 ६. क-विपर्ययेनोत्त- ७. क-वाक्येऽपि ८. क-नास्तीति-जीवन् गेहे नास्तीत्युक्त्वा, बहिरस्तीति
 अत्राधिकः पाठः दृश्यते ९. क-स्यापि अप्र... १०. क-अपि ११. क-ऽनिर्देशस्तु १२. क-अवबुद्ध
 १३. क-योग्य १४. क-आविष्कुर्वता १५. क-कथामविच्छिन्दता १६. क-अप्रत्यु... १७. क-नञ्द्वयं
 प्रसज्य १८. क-यत्पदं न १९. क-नाम्ना २०. क-दूष्यपदं न २१. क-विपरीतानु... २२. क-केवल
 २३. क-स्तम्भेन २४. क-न ह्येवमज्ञानं अप्रतिभा २५. क-ज्ञानसाधनस्यापि २६. क-कुण्ठत्वे
 २७. क-समापदं न २८. क-स्य च २९. क-चेन्न ३०. क-केवल ३१. क-निराश्रय ३२. क-न
 दूषयिष्यतीति ३३. क-असाधक ३४. क-भाषणे व्यधिकरणं

तथैव । दूष्यैकदेशानुवादेऽपि तादृगेव । न हि एकदेशदूषणे समुदायो दूषितः स्यात् ।
^१तथात्वे चैन्द्रियकत्वस्यानैकान्तिकत्वेन दूषणे गुणत्वे सति ऐन्द्रियकत्वादित्येतदपि दूष्येत ।
 सर्वनामानुवादेऽपि अननुवादान्न विशेष इति^२ । प्रकृतस्य भूयस्त्वेन सन्दिग्धत्वात्^३ । न च
 योग्यतया^४ नियतो दूष्यत्वेन सर्वस्यैव तथाभावात् । नापि दूषणस्वरूपपर्यालोचनया ।
 असिद्धत्वादिना पक्षहेतुदृष्टान्तानामपि दूष्यत्वात् । न च यत्र यत्सम्बद्धं तदेव^५ शब्द-
 वाच्यं, असम्बद्धभाषणस्यापि^६ तथा सद्भावात् । न हि सम्बद्धमेवैतेन^७ वक्तव्यमिति
 नियमोऽस्ति^८ ॥

(सू) अविज्ञातश्चाज्ञानम् ॥

परिषद्विज्ञानवादित्रिरभिधानानुकर्षणार्थश्चकारः । तेन वादिना उक्तं परिषदा च^९ बुद्धं
 पुनः वादिना परिषदा वानूय दत्तमपि प्रतिवादी न चेद्वि^{१०}जानीयात्तदाऽज्ञानं तस्य निग्रह-
 स्थानम् । एतच्च न बुद्ध्यते मया किमनेनोक्तमित्यभिधाय तिष्ठासोरिष्यते । एवं हि^{११}
 अननुभाषणादस्य भेदः अनवबोधमानावि^{१२}पूर्वतौ^{१३} ह्यननुवादावसरः, अवसरे^{१४} च क्रिया-
^{१५}भावो न दोषाय । अन्यथो^{१६}च्यमानदशाया^{१७}मपि अननुभाषणोद्भावनप्रसङ्गात् । तस्मा-
 दन^{१८}वबोधं विनाप्यतिष्ठतो नानुभाषणावसरः । अत एव, नाप्रतिभेत्यज्ञानमेवावशिष्यते ।
^{१९}अविज्ञातं येन तस्याज्ञानमिति^{२०} सूत्रसम्बन्धः ॥

(सू) उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ॥

अनुवादान^{२१}न्तरमेतदुद्भावनवसरः । अन्यथातिप्रसङ्गात् । तदापि^{२२} नाज्ञानमुद्भाव्यं
 सन्दिग्धत्वात् । स्वयमनाविष्काराच्च । नाननुभाषणा^{२३}वसरः, तस्य तत्क्रियैवापास्तत्वात् ।
 न विक्षेपः, कथा^{२४}विक्षेपव्याजानुक्तेः । नार्थान्तरं, प्रसक्तानुप्रसक्तेरभावात् । नापार्थक्यं,
 अन्वय^{२५}क्रमेणान्वयग्रहणादिति । एतस्यां^{२६}च वेलायां अवहितायाञ्च^{२७} परिषदि वादिनि च
 श्रोतुमेकताने प्रतिवादी यद्युत्तरं अना^{२८}ददानः श्लोकं वा^{२९}पठेत् केशादिकं वा^{३०}विरचयेत्

-
1. क-तथा चै . . . 2. क-एतन्न 3. क-त्वादिति 4. क-नियमो 5. क-तच्छब्द . . .
 6. क-स्यापि सम्भवात् 7. क-तेन संबद्धमेव 8. क-इतिपदं अन्ते 9. क-एतन्न 10. क-चेजानीयात्
 11. क-एतन्न 12. क-अनाविष्कुर्वतो 13. क-ह्यनुवादा . . . 14. क-हि 15. क-क्रिया-
 भ्रंशो दोषाय 16. क-अनुच्य 17. क-एतन्न 18. अबोधं विभाव्य तिष्ठासोर्नाननुभाषण . . .
 19. क-अविज्ञानं 20. क-सूत्रार्थः 21. क-अनन्तरमेवैतत् 22. क-तदा हि 23. क-भाषणं
 24. क-विच्छेद 25. क-अनुक्रमेण 26. क-एतन्न 27. क-तायां च 28. अददानः 29. क-
 एतन्न 30. समारचयेत् आकाशं वा सूचयेत् राजवार्ता वावतारयेत्, यद्वा तद्वा कुर्यादिति अत्र
 निर्दिश्यते ।

राजवार्ता वाऽवतारयेत्, आकाशं वा सूचयेत्, यद्वा तद्वा कुर्यात् सर्वथा अप्रतिभया निगृ^१ह्यः । अन्यत्र हि दंशापरमारभूतावेशोन्मादादिभ्यः । सत्साधने चेयमे^२वासङ्कीर्णा, अन्यत्र पर्यनु-
योज्योपेक्षणसहचारिणी त्रिरु^३द्वाविता चेयं निग्रहाय । यथायथं स्मित^४श्वेदादिना
सुव्यञ्जितत्वात् । कथाविरामेण तिरोधानासम्भवाच्च । अतो नैतस्यामक्षरैरनुद्वावितायामपि
पर्यनुयोज्योपेक्षणमस्तीत्याचार्यदेशीयाः ॥

(सू) कार्यव्यासङ्गात्कथाविच्छेदो विक्षेपः ॥

सम्भूय प्रतिज्ञा^५नन्तरं कथायां अद्य मया न वक्तव्यं, इदं मे करणीयमस्ति श्वः परश्चो वा
वदिष्यामीति व्याजोत्तरं विक्षेपः । नात्र ^६वादी वचनं नावधत्ते, नचा^७प्रतिभायां व्याजोत्तर-
मस्तीति ^८भेदोपादानं, लोके प्रसिद्धेरनुरोधात्^९ । प्राप्तावसरस्य हि स्वार्थस्य^{१०} वृथाचेष्टा^{११}भि-
रुन्नीयते शक्तिः, व्याजोत्तरेण वेति लोकप्रसिद्धोऽयमर्थः । अत्र च ताम्बूलभक्षणोद्गिरण^{१२}-
तन्मूत्रव्यावापोच्चारयावश्यकमनुष्यधर्मा न व्याजतामुपयान्ति । सर्वप्राणि^{१३}साधारणत्वेन
सम्भावितयापकर्षासूचकत्वात्, कथाविच्छेदाहेतुत्वाच्च । कथारम्भादारभ्य ^{१४}परिसमाप्ति-
पर्यन्तमस्यावसरः । अवश्योद्भाव्यश्चैतत् । अन्यथाङ्गीकारप्रसक्तावतिप्रसङ्गेन कथा^{१५}पर्यव-
सानादिति ॥

(सू) स्वपक्षदोषाभ्युपगमात् पर^{१६}पक्षदोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥

अत्र पक्षः ^{१७}सिद्धान्ते, दोषः प्रतिकूलमात्रं, अभ्युपगमोऽनुद्धारः । तेन स्वसिद्धान्त^{१८}परोक्तं
प्रतिकूलमनुद्धृत्य परसिद्धान्ते प्रतिकूलबुद्धयेष्टप्रसङ्गो मतानुज्ञेति सूत्रार्थः । तेन ^{१९}दूषण-
साधनयोः मतानुज्ञासङ्ग्रहः । कुतः पुनरियं न जातिः ? विशेषलक्षणयोगेन चतुर्विंशत्या-
मनन्तर्भावात् । प्रतिषेध असमर्थप्रसङ्गमात्रतया सामान्यलक्षणा^{२०}योगेऽपि पञ्चविंशतितमा^{२१}या
असत्कल्पत्वात् । कथं^{२२} प्रयोगेऽपि उद्भावनानर्हत्वात् । असामर्थ्योद्भावनेन हि जातित्व-
^{२३}मुद्भाव्येत, तच्च प्रकृते दुर्घटम् । यथा ^{२४}खल्वपुरुषत्वाच्चेदहं चोरः^{२५} तत एव भवानपीत्युक्ते
प्रतिब्रवीति ^{२६}चोरत्वे पुरुषत्वमनैकान्तिकमप्रयोजकं वा कथमेतस्मादहं चोरः^{२७} स्यामिति ^{२८}तथा

-
1. क-निग्राह्यः 2. क-एवपदं न 3. क-अनुद्वावितापि 4. क-दिना अपि 5. क-न्तरं
वृत्तायां 6. क-वादि 7. क-वा 8. क-भेदोपन्यासः 9. क-इतिपदं अन्ते 10. क-
स्वस्थस्य 11. क-चेष्टाभिरशक्तिरुन्नीयते . . . व्याजो . . . 12. क-उद्गिरणप्रस्तावोच्चारिदि
13. क-साधारणतया संभाविततया 14. क-समाप्ति 15. क-कथापदं न 16. क-परपक्षे 17. क-
सिद्धान्तः 18. क-सिद्धान्ते 19. क-साधनदूषणयोः 20. क-योगे 21. क-तम्या 22. क-कथं
23. क-उद्भाव्यते 24. क-खलु पुरुष 25. क-चोरः 26. क-चौरत्वे 27. क-चौरः 28. क-तदा

स्वोक्तमप्यनेन दूषितं स्यात् । ततः स्वरूपे^१ण ^२जात्युत्तरेऽपि ^३प्रत्युत्तरे जात्युद्भावन न सम्भवतीति जातित्वं सदप्यसत्कल्पमेव, मतानुज्ञोद्भावेन तु न कश्चित् दोष इति तदवकाशः । एवं हि प्रतिब्रूयात् काममहमपि चोरः^४ किमेतावता न ह्येकमिन्धनं ^५मन्त्रसम्बन्धादग्ध-मित्यन्यन्न दह्यते । तदाहे वा पूर्वस्य दग्धत्वं ^६निवर्तते । न च प्रसङ्गोऽयम् । प्रसङ्गनी-यस्यानिष्टत्वासिद्धेः । अत एव व्याघात^७चोदनेयम्, आत्मनः पुरुषत्वेऽ^८स्य चोरत्व-मभ्युपगम्य परस्य ^९तदापादयतो हि ^{१०}स्यादिति उत्कर्षविशेषः^{११} नित्यसमाख्येयं परिहरतः को दोषः? तथा च तासामपि मतानुज्ञायां प्रवेश इति चेत्, न; प्रसङ्ग^{१२}नीयाभ्युपगमेन मतानुज्ञोद्भावनमिष्यते, अन्यथा अनिष्टप्रसङ्गेनैवोत्तरनिर्वाहे तदुद्भाव^{१३}नस्य निरुक्त^{१४} अस्त्य-प्रसङ्गात् । अनिष्टप्रसङ्गो हि दूषणमेव प्रतिकूलतर्क^{१५}त्वाद्याघातचोदनाद्वेति । न च तत्र^{१६} आपादिताभ्युपगमः शक्यः । न हि ^{१७}घटकार्यत्वात् क्षित्यादिकं सकर्तृकं शरीरपूर्वक^{१८}-मस्त्वित्युक्तेः काम^{१९}मस्त्वित्युत्तरं उचितमपसिद्धान्तप्रसङ्गात् । तथा घटसाधर्म्याद्यनित्यः शब्दः, सत्त्वात् तत्साधर्म्यात् त्रैलोक्य^{२०}मेवानित्यमविशिष्टं वास्त्विति^{२१}नवानां द्रव्याणां^{२२} ^{२३}द्रव्यत्वाविशेषोऽस्त्वित्यादौ काममस्त्वित्युत्तरमिष्टम् । इष्टत्वे वापसिद्धान्तः स्यात् ।

तस्मादसमर्थोक्त^{२४}रत्वाविशेषेऽपि यत्र मतानुज्ञो^{२५}द्भावेन प्रसङ्गितानभ्युपगमः, तदभ्युप-गमेऽपसिद्धान्तो वा ^{२६}स्यात् तत्र जाति^{२७}त्वमुद्भाव्यम् । यत्र जातित्वोद्भावनं ^{२८}स्वात्मानमेव ^{२९}प्राप्नोति प्रसंजितस्याभ्युप^{३०}गमो निर्दोषस्तत्र मतानुज्ञेति । तथा च साधुन्यसाधुनि वा दूषणे^{३१}वा साधने वा प्रयुक्ते यदनिष्ट^{३२}भ्रमेणेष्टापादानं सा मतानुज्ञेति संक्षेपः । तत्र साधने तावद्वि^{३३}विच्यते—शब्दोऽनित्यः कार्यत्वादैन्यद्रियकत्वाद्वा^{३४} घटवदिति सदसत्प्रयोगे यदि ब्रूयात् तद्वदेव तर्हि मूर्तेऽपि ^{३५}च स्यादिति घटसाधर्म्यात् सत्त्वात्त्रैलोक्यमेवानित्य-मस्त्विति वा तदा जातिरेवोद्भाव्या मतानुज्ञायाः प्रसङ्गाविष्फु^{३६}रणेनैव तिरोभावात् । यथा^{३७}

-
1. क-स्वरूपतो 2. क-जातित्वेऽपि 3. क-प्रत्युत्तर जात्यु... 4. क-चौरः 5. क-अग्नि 6. क-निवर्तत इति 7. क-देशनेयम् 8. क-अप्यचौरत्व 9. क-तत्पदं न 10. क-सा स्यात् 11. क-उत्कर्षानित्या विशेषसमा अप्येवं 12. क-नीयस्याभ्युपगमेन हि 13. क भावकस्य 14. क-निरुत्तरत्वप्रसं... 15. क-कूलदेशनाद्व्याघाताद्वेति 16. क-अत्र 17. क-घटशब्दो न 18. क-अप्यस्तु 19. क-अप्यस्तु 20. क-क्यमेवमनित्यं अवशिष्टं 21. क-एतन्न 22. क-एतन्न 23. क-द्रव्यत्वात् 24. क-असमर्थत्वाविशेषे 25. क-उद्भावनप्रसंगा नभ्यु... 26. क-एतन्न 27. क-जातित्वमेव 28. क-भावनं आत्मानमपि 29. क-व्याप्नोति 30. क गमोऽपि 31. क-साधने दूषणे वा प्रयुक्ते 32. क-भ्रमेणेष्टप्रसंजनं 33. क-उच्यते 34. क-एतन्न 35. क-एतन्न 36. क-आविष्कारेणैव 37. क यदा

प्येन्द्रियकत्वात् इत्यत्र प्रत्यवतिष्ठते तर्हि तत एव सामान्यमप्यनित्यं स्यादिति ; तदा सदुत्तरं-
मेव । कथं अस्या^१र्थस्यानिष्टतया^२प्रसङ्गत्वेन साधनस्य प्रतिकूलतर्कप्रतिहतत्वात् । इष्टत्वे
३वापसिद्धान्तत्वात् । तद्विनाभूततया स्वीकृत^४स्यैन्द्रियकत्वस्य तेन विनापि^५ स्वीकारे
व्याघाताच्चेति । ६यदा पुनः सतोऽपि^७ तर्हि तत एवानित्योऽस्त्विति ब्रूयात् तदा तु^८
मतानुज्ञोद्भाव्या प्रसङ्गित^९स्येष्टत्वात् । जात्युद्भावनस्य अशक्यत्वात् । साधुन्यसाम^{१०}-
र्थ्येऽभावात् । असाधुन्यसामर्थ्या^{११}विष्करणे स्वीकृतस्यापि भूषणप्रसङ्गः^{१२} । एवं दूषणेऽ-
प्युहनीयम् । अनिष्टत्वेन निश्चितमेव परस्य प्रसङ्गयेदिति रहस्यम् ॥

(सू.) ^{१३}निग्रहप्राप्तस्यानिग्रहः पर्यनुयोज्योपेक्षणम् ॥

विजातीयप्राप्ताविद^{१४}मुच्यते । न ह्युपेक्षणस्याप्युपेक्षणं निग्रहाय, ^{१५}अनवस्थानात्, प्रयो-
जनाभावाच्च । अनेकसन्निपाते चैकतमोद्भावेन ^{१६}यदन्यानुद्भावनं न तन्निग्रहाय । तावतैव
प्रकृतसिद्धेः । ^{१७}उद्भावेनोपेक्षत्वं प्रसङ्गाच्च ^{१८}समस्तोद्भावनप्रतिज्ञाने तु ^{१९}तत्तथा स्यात् ।
पुरस्फूर्तिकानधि^{२०}कृता नोद्भावितस्याप्यग्रहणं न निग्रहाय । तदुक्तेरफलत्वेनानुक्तेरुचितप्राप्त-
त्वात् । प्रतिक्रियासंघ^{२१}तस्याप्येवं यथा नाहमद्य वक्तुं समर्थः प्रति^{२२}ध्याय कावरुद्धकभृत्वादि-
त्युक्तैव तथाप्यारब्धत्वादुच्यत इति विक्षेपव्या^{२३}वर्तनेन तस्मादवश्योद्भाव्यस्य निग्रहस्थान-
यावसरेऽग्रहणं पर्यनुयोज्योपेक्षणमिति सूत्रार्थः प्राप्तपर्यनुयोज्याशब्दयोरर्ह^{२४}त्यर्थत्वात् ।

सभ्योद्भाव्यश्चैतत् । अप्रति^{२५}भायाः कुत इदं पृथगनुशिष्यते? असत्साधनविषयत्वा-
दिति चेत्, किमनेन विशेषणेन? अनधिक^{२६}प्रयोजनत्वात् । न प्रतिज्ञा-
हानि^{२७}सन्न्यासादौ । तदुपेक्ष्य सदुत्तरेणापि प्रत्यवस्थानेऽस्यावकाशात् । अप्रतिभायास्तत्रा-
२८सम्भवात् । ननु सदुत्तरं ^{२९}वा प्रौढतया ^{३०}क्षुद्रं स्वल्पितं यद्युपेक्षितवान् किमेतावतैव
निग्रहमर्हति? अर्हत्येव प्रतिज्ञासन्न्यासादीनामवश्योद्भाव्यत्वात् । अन्यथा पूर्वोपात्तं
दुष्टं त्यजन् विशेषयन्नपह्वानो यद्युपेक्ष्येत कथमपि कथावितान^{३१}च्छेदो न स्यादिति ॥

-
1. क-एतन्न 2. क-तत्र प्रसङ्गेन 3. क-इष्टत्वेऽपसिद्धान्तात् 4. क-स्यापि
5. क-अपिपदं न 6. क-यदि 7. क-घटोऽपि 8. क-एतन्न 9. क-स्यैवेष्ट....
10. क-असामर्थ्याभावात् 11. क-करणेन 12. क-दूषणप्रसंगादिति 13. क-निग्रहस्थान
14. क-इष्टत्वे 15. क-अनवस्थाप्रसंगात् 16. क-यत्पदं न 17. क-तदुद्भा... 18. क-
असमस्त 19. क-तत्तथा स्यादेव 20. क-कृतोद्भावितस्याद्य... 21. क-संवृतस्य 22. क-प्रति-
श्यायकर्मण्यकण्ठत्वादित्युक्त्यैव तथापि 23. क-विक्षेपो व्यावर्तते 24. क-योज्यशब्दयोरर्हदर्थत्वात्
25. क-भायां 26. क-योजक... 27. क-प्रतिज्ञासन्न्या... 28. क-अभावात् 29. क-वदन्
30. क-क्षुद्र 31. क-प्रतानवि

(सू) अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनुयोज्यानुयोगः ॥

स चतुर्विधः, छलं जातिरा^१भासानवसरे ग्रहणञ्चेति । ^२तत्र छलमुक्तम् । जातिश्च । आभासो यथा — अनेक^३विकल्पस्फुरणे विकल्प^४यतोऽनिष्टकल्पत्यागेन प्रतिज्ञाहानिः । प्रकरणाद्या-पन्नविशेषाविष्करणेन प्रतिज्ञान्तरम् । नञ्प्रयोगमात्रेण विरोधः । ^५स्वारोपितानभ्युपगमेन सन्न्यासः । स्वयमगृहीतस्य विशेषणस्य पुनरुत्कीर्तनेन हेत्वन्तरम् । वस्तुतः प्रस्तुतानु^६गुणस्या-पाततस्तथानध्यवसायेनार्थान्तरम् । आत्मनो ^७वैयाकरणत्वेन वाचकप्रयोगे^८ऽपि निरर्थकम् । आत्मनः परिषदेकदेशस्य वा अनवबोधेनाविज्ञातार्थम् । पौर्वापर्ययोगे^९ स्वयमप्रतिसन्धानेना-पार्थक्यम् । ^{१०}अनवधानात् विपर्ययेणाप्राप्तकालम् । अन्यत्र व्यासङ्गादश्रुतेन न्यूनं, पार्श्वस्थाद्युक्तेन हेत्वादिनाप्यधिकम् । श्रुतिसामान्यमात्रेण पुनरुक्तम् । तदप्रसिद्धपदैरनुवादे-नाननुभाषणम् । अनवबोधितायामपि परिषदि स्वावष्टम्भमात्रेणाज्ञानमुत्तरं वदतोऽपि स्वेदादिना प्रतिभाक्षयः । आवश्यकप्राणिधर्मेण विक्षेपः । सिद्धसाधनेन मतानुज्ञा । ^{११}स्वदोषोद्भावनेन पर्यनुयोज्योपेक्षणम् । अछलज्जात्योः छलज्जात्युद्भावनेन निरनुयोज्यानुयोगः । अभ्यस्त-शास्त्रातिक्रमेणाप^{१२}सिद्धान्तः । उक्तिमात्रेण हेत्वाभासाः इति निग्रहस्थानाभासाः ।

तथानुयोज्यत्वेऽपि प्रतिज्ञाहान्यादौ प्रतिज्ञान्तरादि । छलेऽपि जातिः वाक्छलादावपि छलत्वेनोपचारच्छलादि । साधर्म्यसमादावपि जातित्वेन प्रकरणसमादि । अतन्निग्रहस्थानापन्नो हि निरनुयोज्योऽत्र विवक्षितः । तस्यानि^{१३}योगेऽपि तन्निग्रहस्थानोद्भा^{१४}वन एवं सङ्ग्रहः^{१५} । तथा चातन्निग्रहस्थाने तन्निग्रहस्थानाभियोगो निरनुयोज्यानुयोग इति सूत्रार्थः । एतदेव महतः सूत्रस्य प्रयोजनं, अन्यथा त्वनिग्राह्यनिग्रह इति ^{१६}प्रणीयेत । अनव-सरग्रहणन्तु यथोक्तावसरमप्राप्य ^{१७}वातिक्रम्य वा ग्रहणम् । यथा त्यक्षसि चेत् प्रतिज्ञा हानिः, विशेषयिष्यसि चेत् ^{१८}प्रतिज्ञान्तरं इति । अयं तावदनेन दोषेण हेतुस्ते दुष्टो^{१९} वास्तु तथापि पूर्वस्तावत् तथा^{२०} त्यक्त इति हानिः । विशिष्टस्तावदयमदुष्टः पूर्व तु^{२१} अविशिष्ट एव त्वयोपात्त इति हेत्वन्तरमित्युक्तग्राह्यम् । ^{२२}तथाचोच्यमानग्राह्यमपशब्दाद्युक्ति-परिसमाप्तौ वा^{२३} अनुक्तग्राह्यमज्ञानाद्यननुभाषणाद्यवसरे सर्वं कक्ष्यान्तरितमिति ॥

1. क-भासोऽनवसर	2. क-एतन्न	3. क-कल्प	4. क-विकल्पतो	5. क-स्वपदं न
6. अनुगुणे	7. क-अवैया . . .	8. क-योगेऽवाचकत्वाभियोगो	9. क-योगेऽपि	
10. क-अनवबोधत्	11. क-अदोषो . . .	12. क-अपि अप . . .	13. क-अनुयोगे	
14. क-उद्भावनं	15. क-सर्वसंग्रहः	16. क-प्रणयेत्	17. एतन्न	18. क-हेत्वन्तरं
19. क-दुष्ट एवादुष्टो वा तथापि	20. क-स्वया	21. क-पूर्वत्वविशिष्ट	22. क-चपदं न.	
23. क-एतन्न				

(सू) सिद्धान्तमभ्युपेत्य नियमात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्तः ॥

अभ्युपगतसिद्धान्तातिक्रमेण साधनदूषणयोरभिधानं अपसिद्धान्त इत्यर्थः । पुरुषान्तरवाक्य^१व्याघातरूपत्वादस्य स्ववाक्यव्याघातरूपाद्विरोधाद्भेदः । नन्वत्रापि स्वेनैव पूर्वा^२भ्युपगमवाक्येन व्याघातः^३यदा हि न्यायदर्शनमभ्युपगम्य तत् परिहरेत्, तदायमपसिद्धान्त^४तामासादयेत् । तथा^५च स्वीकारपरिहारावेकस्यै^६व विरुद्धाविति । न पुरुषान्तरवचनमनुपनीय विरोधस्य साक्षादप्रतीतेः । न हि नैयायिकोऽहमित्यभिधाय^७भौतिकानीन्द्रियाणीति वचनमिन्द्रियाणि भूतेभ्य इति गौतमवचनं अवतार्य व्याहृतमभि^८धातुं शक्यत इति । एवं तस्या^९गमबाधोऽप्यत्रैवान्तर्भवेदिति चेत्, न; उभयवासिद्धप्रमाणभावेन^{१०}हि स स्यात् । अयन्तु स्वाभ्युपगममात्र^{११}विपर्ययेणेति विशेषात् । अत एव, बौद्धेन सह कथायां मीमांसकस्य वेदविरोधोऽपसिद्धान्त एव, तीर्थकेन सह कथायां प्रवृ^{१२}त्तायां सौगतस्य स्वागमविरोधवत् । अथ उभयोरप्यङ्गीकृतकणादाक्षपादप्रामाण्ययोस्तन्मतातिक्रमे कथं? न^{१३}किञ्चित् ।^{१४}विप्रतिपत्तौ कथाया एवाप्रवृत्तेः, ^{१५}प्रतिपत्तौ चोभयप्रामाण्याभ्युपगम^{१६}त्यागात् । तद्विरुद्धा-^{१७}दर्शनमात्रमाश्रित्यैव हि^{१८}वादप्रवृत्तिः नातो^{१९}ऽन्यथेति । अस्फूर्तिदशायामस्मन्मतानभिज्ञोऽयमिति^{२०}प्रतिवाद्यवज्ञानात् अन्यथा व्याख्यास्यामीति^{२१}शौण्डीयोदेकदेशमतं तदिति वैयात्यात् साक्षादज्ञा^{२२}नात् व्यामोहात्^{२३}वोक्तिसम्भवः । न हि शास्त्राश्रया वादा भवन्तीति नापसिद्धा^{२४}न्तग्रहाधिकरणमित्येके ।

तत्र । शास्त्रमनाश्रित्य कथा^{२५}रम्भानुपपत्तेः । यथा^{२६} हि बौद्धः क्षणभङ्गसाधने प्रयुक्तेऽस्फूर्तिमता नैयायिकेन सिद्धसाधनं उद्भाव्य निगृहयेत्^{२७} तदा किं कुर्यात्? प्रथमविप्रतिपत्तिविरोधमुद्भावयेदिति चेत्, एवं तर्हि विप्रतिपत्त्यनुगुणप्रमेयान्तरव्यतिक्रममप्युद्भावयेदेव^{२८} । अन्यथा विप्रतिपत्तिव्यतिक्रममप्युपेक्षेत । न हि^{२९} तत्तदनुगुणयोः^{३०}व्यतिक्रमयोर्विरो^{३१}धापत्तिं प्रति कश्चिद्विशेषः । न चैकपुरुषार्थानुगुणानां^{३२}मङ्गाङ्गिभाव-

-
१. क-वाक्येन कथकवाक्यव्याघात २. क-अभ्युपगमेन व्याघातः ३. क-यदि ४. क-सिद्धान्तं ५. क-एतन्न ६. क-एवंपदं न ७. क-अभौतिक ८. क-वक्तुं शक्यं ९. क-तर्थागमविरोधो १०. क-एतन्न ११. क-विषयेणेति १२. क-एतन्न १३. क-कथं चित् १४. क-अविप्र . . . १५. क-विप्रतिपत्तौ उभय १६. क-परित्यागात् १७. क-दर्शन १८. क-हितवाद १९. क-नान्यथेति २०. क-वाद्यविज्ञानात् २१. क-सौटीर्यात् एकदेशमतं २२. क-साक्षात् नोक्तमिति व्या . . . २३. क-चोक्ति . . . २४. क-सिद्धान्तो निग्रहे . . . २५. क-तदनुगुणकथा २६. क-यदा २७. क-निगृह्यते २८. क-अविशेषात् २९. क-खलु ३०. अनुगुणप्रमेयान्तरव्यति . . . ३१. क-विरोधोपपत्ति ३२. क-अनुगुणाङ्गाङ्गि . . .

व्यवस्थितपदार्थजातव्युत्पादनादन्यच्छास्त्रं नाम । तस्मात् क्षणिकत्वस्वीकारे तदनुगुणापोहादि-
समस्तस्वीकारः । तदेकपरिहारे वा समस्ततदनुगुणपरिहार इति परमेश्वरोऽपि नान्यथा-
करणक्षमः ।

न च समस्ततदनुगुणपदार्थजातं कथारम्भेऽस्य^१ स्वशब्देनाभिधातुमुचितं, तदैवं
शास्त्रप्रणयनप्रसङ्गादिति, ^२परिषदनपेक्षितत्वाच्च । न च ^३व्यतिक्रमोद्भावनाय समस्ततदनु-
गुणापोहः^४ परस्परशास्त्रमनाश्रित्य शक्यः । न च तदनुगुणव्यतिक्रमे तदुपेक्षणे वा
तत्त्वप्रतिपत्तिजयावित्यकामेनापि ^५तदविकारप्रवृत्तं शास्त्रमेवाश्रयणीयमिति ॥

(सू) हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः ॥

तथैव निग्रहस्थानमिति शेषः । शेषं भाष्यादौ । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः ।
विरोधादिनिग्रहस्थानोत्तोर्यस्य^६ साधनप्रयोगस्य ^७चतुर्वारदुष्टत्वं ^८भवति । हेतुतो यथा-
नैकान्ति^९कत्वादि । ^{१०}दृष्टान्तो यथा साधनविकलत्वादि^{११} । तर्कतो यथा आत्माश्र^{१२}।
याद्युक्ततो यथा अनुपदर्शितावयव^{१३} विपर्ययोपदर्शितान्वयादि । तत्र स्वशब्देन प्रथमविधा-
यामुपात्तायां ^{१४}अनुक्तं त्रयमपि निग्रहस्थानत्वेन व्यवहर्तव्यमिति चकारार्थः । ^{१५}पृथगेवा-
कस्मादेतत्सूत्रकृता नोक्तं^{१६}, तथा^{१७}सत्ययं नाम ग्रन्थगौरवमापद्येत शिष्याश्च सुतरां अनुकूलिता
भवेयुः? सत्यम्, हेत्वाभासानामेवैष ^{१८}विचारप्रपञ्च इति प्रतिपादनार्थन्तु पृथगनुपादानम् ।
कथं साधनविकलेऽपि^{१९} दृष्टान्ते^{२०}त्वसाधारणो हेतुः स्यात्, साध्यविकले च विरुद्धः,
उभयविकले व्याप्यत्वासिद्धिः, तथा आश्रयासिद्धेऽपि साध्यव्यावृत्तेरसाधारण्यं, ^{२१}साधनावृत्ते-
र्विरोधः, उभयव्यावृत्ते व्यतिरेकव्याप्तेरसिद्धिः, आश्रयासिद्धे च^{२२} तथा ^{२३}आत्माश्रये
परस्पराश्रये ^{२४}चक्रवृत्तौ चासिद्धिः, अनवस्थायामसिद्धिः, अनैकान्तिकत्वं^{२५} कालात्ययाप-
देशो वानिष्टप्रसङ्गे व्याप्यसिद्धिः, तथानुकूलतर्काभावेऽपि । दुरुक्तौ तु वस्तुतोऽर्थस्य हेतोः
शोभनत्वेऽ^{२६}ऽपि^{२७} उक्त्यनुसारेण दुष्टत्वमेव । अनुपदर्शिता^{२८}न्वयस्यापि हेतुरूपस्यागम-
कत्वात् । यथावचनं च तस्य ^{२९}स्वरूपाप्रतीतेरिति । तर्हि चकारेणापि समुच्चयेऽस्यार्थस्य

-
१. क-एतन्न २. क-एतन्न ३. क-तस्यातिक्रमो ४. क-गुणोहः ५. क-तदधिकार
६. क-स्य हिं ७. क-चतुर्धा ८. क-प्रभवति ९. क-अनैकान्तिकमित्यादि १०. क-दृष्टान्ततो
११. क-विकलमित्यादि १२. क-आत्माश्रयेतरेतराश्रयादि, उक्तितो यथा १३. क-तान्वय . . .
१४. क-अनुक्तत्रयं १५. क-अथ पृथक् १६. क-नोच्यते १७. क-तथा सति गौरवमापद्येत किं
नाम शिष्याश्च . . . १८. क-विचारतः १९. क-हि २०. क-तु इति न २१. क-साधनाव्यावृत्तेः
२२. क-अपि २३. क-आत्माश्रय २४. क-एतन्न २५. क-कत्वं वा २६. क-शोभनत्वेन
२७. क-एतन्न २८. दर्शितस्य सतो हेतुरूपस्य . . . २९. क-रूपस्याप्रती . . .

^१क उपयोगः सिद्धत्वात् ? न ; न हेतुदूषणापर्यवसायित्वेन समुच्चयः । किंतु पृथक् उद्भाव्य-
त्वेन विषमप्रतिपत्तिकत्वात् प्रतिज्ञाविरोधवत् । तस्मात् अभीष्टां हेत्वाभासप्रपञ्चत्वात्
पृथग^२नभिधानम् । पृथक् उद्भाव्यत्वाच्च चकारेण ^३समुच्चयः । तर्हि प्रतिज्ञाविरोधादयोऽपि
पृथग^४गुपादेयाः हेत्वाभासाः^५ प्रपञ्चितत्वाच्च चकारसमुच्चयश्च पृथगुद्भाव्यत्वादित्यस्तु, न
तेषां दूषणेऽपि ^६सम्भवेत असङ्कीर्णोदाहरणसम्भवात् । ^७अपि तर्हि ^८व्यक्तिदूषणेऽपि
प्रतिकूलतर्काः सम्भवन्ति^९ पृथगेव वक्तव्याः ? सत्यम्, उक्ता ^{१०}एव न्याये तत्र
सम्भाविताः सूत्रैरेव जातिप्र^{११}त्युत्तरे प्रपञ्चनादिति ॥

लक्ष्यं लक्षणमुत्थितस्थितिपदं मूलं फलं ^{१२}पातनं

जातीनां सविशेषमेतदखिलं प्रव्यक्तमुक्तं रहः ।

^{१३}तत्त्वं निग्रहसंहतेरपि गतिर्विस्पष्टमावेदितौ^{१४}

^{१५}अस्मिन्विस्तरभीरुभि^{१६}र्गुरुतमै^{१७}रालभ्य^{१८}मभ्यासितम् ॥

गम्भीरेऽस्मिन्नयजलनिधौ सन्ति रत्नानि भूयो

येषामेषा कतिपय^{१९}वता ^{२०}लेखदृष्टा न लक्ष्मीः ।

^{२१}निश्रीहीने जगति ^{२२}विपुलं ग्राहको नास्ति यस्याः

तस्याः^{२३} कर्ष क नु परिणतो यः परीक्षां विदध्यात् ॥

इति श्रीमदुदयनकृतौ बोधसिद्धिनाम्नि न्यायपरिशिष्टे^{२४}

द्वितीयमाह्निकम् ॥

॥ समाप्तश्चा^{२५}ध्यायः ॥

1. क-क 2. क-अनुपादानं 3. क-समुच्चितत्वमिति 4. क-अनुपादेयाः 5. क-...
भासप्रपञ्चत्वाच्चकारेण समुच्चयाश्च पृथक्... 6. क-सम्भवेन 7. क-अत्रापि 8. क-व्यक्तिपदं न
9. क-वन्ति इति 10. क-एव ते ये तत्र सम्भविनः सूत्रैः 11. क-उत्तर 12. क-शातनं
13. क-तद्विग्रह 14. क-आवेदिता 15. क-यस्मिन् 16. क-गुरुतरैः 17. क-आलस्यं
18. क-अध्यासितं 19. क-पदा 20. क-लेशदृष्टान्तलक्ष्मी 21. क-धीश्री 22. क-बहुलं
23. क-कष्टं 24. क-शिष्टे पञ्चमाध्ययस्य 25. क-श्चायं

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

॥ श्रीरस्तु ॥

PUBLICATIONS OF
KENDRIYA SANSKRIT VIDYAPEETHA, TIRUPATI

		Price	
		Rs.	P.
1. Sāmavidhāna Brāhmaṇa with the commentaries of Sāyaṇa and Bharatasvamin edited by Dr. B. R. Sharma with a Foreword by Dr. V. Raghavan (1964)	..	15	00
2. Devatādhyāya Brāhmaṇa with the commentary of Sāyaṇa			
3. Samhitopaniṣad Brāhmaṇa with the commentaries of Sayana and Dvijaraja Bhatta	}	12	00
4. Vamsa Brāhmaṇa with the commentary of Sāyaṇa—all three in one volume—edited by Dr. B.R. Sharma (1965)			
5. Malaya Māruta I, a collection of minor works in Sanskrit—edited by Dr. V. Raghavan (1966)	..	5	00
6. Jaiminiya Ārṣeya Brāhmaṇa			
7. Jaiminiya Upaniṣad Brāhmaṇa—in one volume—edited by Dr. B.R. Sharma (1967)	..	24	00
8. Sāmavedārṣeya Dīpa of Bhatta Bhāṣakara-Adhvarindra—edited by Dr. B.R. Sharma (1967)	..	13	50
9. Ārṣeya Brāhmaṇa with the commentary of Sāyaṇa—edited by Dr. B.R. Sharma (1967)	..	18	50
10. Sādvimsa Brāhmaṇa with the commentary of Sāyaṇa—edited by Dr. B.R. Sharma (1967)	..	20	00
11. Bharatiyam Vṛttam—India's Past by A. A. Macdonell translated into Sanskrit by V.S. Venkata Raghavacharya (1968)	..	19	00
12. Śrīprasna Samhitā—edited by Mrs. Seetha Padmanabhan (1969)	..	36	00
13. Pacavidhauṭra and Matralakṣhaṇa with commentary—edited by Dr. B.R. Sharma (1971)	..	7	00
14. Vedakalina-jana-tantra-Sthānani—edited by Agnihotram Ramanuja Tatacharya (1970)	..	13	00
15. Nyaya Kalpalatika Part I—edited by V. Subrahmanya Sastri (1970)	..	17	00
16. Visvamitra Samhita—edited by U. Shankar Bhatt (1970)	..	22	00
17. Malayamaruta II—edited by Dr. V. Raghavan (1971)	..	5	00
18. Educational Psychology in Sanskrit by V.S. Venkata Raghavacharya (1972)	..	12	00
19. Naradiya Samhita—edited by R.P. Chaudhary (1972)	..	24	00
20. Visvaksena Samhita—edited by Lakshminarasinha Bhatta	..	29	00
21. Jnapaka Sangraha—edited by N.S. Ramanuja Tatacharya (1972)	..	17	00
22. Tattvacintamani, Part I, with two commentaries—edited by N.S. Ramanuja Tatacharya (1973)	..	37	00
23. Pratihara Sutra—edited by Dr. B. R. Sharma (1975)	..	25	00
24. Nyaya Kalpalatika—Volume II—edited by V. Subrahmanya Sastri.			

Copies can be had of

THE PRINCIPAL

KENDRIYA SANSKRIT VIDYAPEETHA
TIRUPATI (A.P.) INDIA.